

ВЕЖА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

ВИХОДИТЬ З 1995 РОКУ

№11, 2002 РІК

Зареєстровано Міністерством інформації України 14 листопада 1996 року, серія КВ №2296

ЗАСНОВНИКИ: КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, КІРОВОГРАДСЬКА
ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

ЗМІСТ

До читачів 3

АНКЕТА „ВЕЖІ”

„Письменництво: важкий хрест чи лавровий вінець?” 4

Олександр СИЗОНЕНКО 6

Любов ПОНОМАРЕНКО 20

ПИЛЬНУЙ!

Світлана ОРЕЛ. Чи настане початок кінця? 24

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Дмитро КРЕМІНЬ. На дистанції болю (з нових поезій). 30

Федір НЕПОМЕНКО. Детектив мисливський. Полювання
на браконьєрів (оповідання). 44

Петро СЕЛЕЦЬКИЙ. Вигадка дозволена поетам (поезії). 75

Василь ЖУРБА. Де ви, апостоли?” (драма). 88

BESTSELLER

Віктор ЛАГЗДИНЬШ. Ніч на хуторі Межажі (повість). Переклав
з латиської Кость Оверченко 121

МІЖ БУГОМ І ДНІПРОМ

„Як ще були ми козаками” (історія отамана-самостійника
Пилипа Хмари...). 176

Микола ХОЛОДНИЙ. Від „діда Лук’яна” – в Піщаний Брід (есе). 206

СПАДЩИНА

Леонід КУЦЕНКО „І знову він... двірець Віденський...”
(Варшава Євгена Маланюка). 217

СТУДІЇ. КРИТИКА

Василь БОНДАР. Утвердити любов і совість, і талант
(про книгу прози Федора Непоменка „За дверима – тиша”). 45

Василь МАРКО. Слово, що повертає із забуття
(про повість Григорія Гусейнова „Станційні пасторалі”). 238

Оксана КУХАР. „Зійде ранок такий голубий”
(про книгу поезій Катерини Горчар „Неприручений птах”). 240

ПАЛІТРА

Леонід БАГАЦЬКИЙ. Іконописець
(про художника Володимира Волохова). 247

ВЕСЕЛА СКРИНЯ

Анатолій КРИМСЬКИЙ. Літературні пародії. 251
Георгій ШЕВЧЕНКО. Вірний засіб від комарів (усмішки). 256

ХРОНІКА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО

ЖИТТЯ КРАЮ. 2001 РІК. 260

Головний редактор:

Василь БОНДАР

Редакційна колегія:

Валерій Добробатько
Андрій Іванко
Григорій Клочек
Леонід Куценко
Володимир Могилюк
Віктор Погрібний
Петро Селецький
Олександр Сіома
Федір Шепель

Редакційно-технічна служба:

Валерій Нікітінський – художнє оформлення
Олександр Островерхов – комп'ютерний набір та верстка
Людмила Яблонська – коректура

На кольоровій вклейці – репродукції живописних робіт Володимира Волохова.

Адреса редакції:

25022, Кіровоград, вул. Луначарського, 29 (третій поверх). Обласна організація
Національної Спілки письменників України (тел. 0522-242904)

Видавець: ПВЦ «Мавік»

ДО ЧИТАЧІВ

Літературний часопис "Вежа" заснований 1995 року двома громадськими обласними організаціями (Національна Спілка письменників України і Всеукраїнське Товариство "Просвіта" імені Тараса Шевченка). За сім років вийшло друком 10 чисел у семи книжках – фактично по числу в рік. Різними були періодичність (то за рік два-три номери, а то – жодного за два роки), обсяг, рубрикація, оформлення "Вежі". Причина зрозуміла: журнал не мав твердого фінансового ґрунту, видавався на громадських засадах. Єдине, що лишалось незмінним – цікавий зміст кожного випуску, який забезпечували ентузіастичні патріоти, очолювані знаним в Україні вченим, громадським діячем, письменником Володимиром Панченком. Часопис презентувався у Києві, Одесі, Кіровограді. Про нього писали газети й журнали по всій Україні – писали прихильно, обнадійливо. Цю надію не втрачала насамперед редколегія. Навіть тоді, коли головного редактора доля покликала на проживання і працю до столиці. І знайшовся нарешті ґрунт, якого ми шукали уподовж усіх минулих років. Поліграфічно-видавничий центр "Мавік", очолюваний уже відомими в краї меценатами культури Валерієм Добробатьком і Олександром Сіомою. "Мавік" сам викликався взяти на себе вагому частку видання часопису – набір, друк, папір. Редколегії вже не потрібно бігати по кабінетах заможних і сановитих із простягнутою рукою у пошуках коштів на видання. Сьогодні її місія – гуртувати довкола "Вежі" письменників, публіцистів, художників, які б забезпечили їй періодичний прихід до читача (щонайменше двічі на рік) солідним, до двадцяти обліково-видавничих аркушів, обсягом. Часопис має бути читабельним. Літературні традиції степового Приінгульського краю нас зобов'язують до цього. Намагатимемось бути гідними своїх попередників.

редколегія часопису "Вежа"

Про письменницьку працю у світовій літературі існує багато цікавих книг. Перші, що приходять на пам'ять – широковідомі українському читачеві твори поляка Яна Парандовського "Алхімія слова" та росіянина українського походження Костянтина Паустовського "Золота троянда". Зачитуючись цими книгами у пору студентської юності, я з сумом відзначав, що ні в названих творах, ні в подібних їм і згадки немає про те, як творили українські майстри слова. Певною мірою білу пляму цієї цікавої ділянки літературознавства намагаються заповнювати нині журналісти, історики літератури й самі письменники (скажімо, Валерій Шевчук предивною книгою "Із вершин та низин", 1990), однак цього явно недостатньо для тих, хто просто цікавиться літературною творчістю чи робить перші кроки у красному письменстві, бажаючи розгадати феномен натхнення, феномен "іскри Божої" в окремо взятому творчому індивідумі. Саме з цією метою і виникла ідея анкети, до відповідей на яку хочемо запросити провідних письменників сучасної української літератури.

"ПИСЬМЕННОЦТВО: ВАЖКИЙ ХРЕСТ ЧИ ЛАВРОВИЙ ВІНЕЦЬ?"

1. *Що змусило Вас в житті взятися за перо (бажання висповідатись, прославитись, чи заздорщі, гроші і т.п.)?*
2. *Коли Ви задумали стати письменником, мали взірця? Хто він?*
3. *Як Ви починали в літературі?*
4. *Як Ви творите?*
  - *пишете постійно, щодня; у визначений час стільки-то годин; тільки якоїсь певної пори року; під час відпустки; коли приходить натхнення; вдень, вночі?*
  - *де Вам найкраще пишеться (замкнена кімната, відкритий простір, людна кав'ярня, читальна зала бібліотеки, ліс...)?*
  - *як довго готуєтесь до того, аби посадити себе за письмовий стіл?*
  - *вам знайоме таке поняття, як "лінощі"? як Ви їх поборюєте?*
  - *що стає приводом для написання твору (конкретна подія, вражачий факт, особа в історії, актуальна тема, соціальне чи державне задоволення...)?*
  - *пишете ручкою (кульковою, наливною), одразу друкуєте на друкарській машинці, надиктовуєте комп'ютеру?*
  - *чи використовуєте під час писання довідкову літературу (словники, енциклопедії, літописи, інші книги)?*
  - *чи надаєте значення ритму фрази, речення?*

– яка продуктивність Вашої праці, коли відчуваєте, що пишеться (у машинописних сторінках за добу)?

– чи використовуєте стимулятори для активізації письменницької творчості (кава, музика, дощ за вікном, вино, куриво, інше)?

– чи можете подати якийсь особливий рецепт викликання натхнення (дотримання творчого біоритму, читання доброї художньої літератури...)?

– скільки разів переписуєте свої твори до остаточної редакції?

– оповідання, повість, роман пишете підряд, чи частинами (часом з кінця, з середини, з найцікавішого місця)? наведіть конкретний приклад;

– для написання багатосторінкового твору складаєте план розвитку подій, характеристики героїв?

– звідки берете матеріал для своєї творчості? як часто прототипами Ваших творів стають конкретні люди? яку частину складає домисел у Ваших творах?

– чи не надокучає Вам власний стиль? зміна жанру, стилю, освоєваної творчістю історичної доби – чи існує для Вас така необхідність, потреба?

– чи не заважають Вашому творчому процесу сім'я, друзі? Ваше переконання – чи слід письменнику одружуватись?

– коли Вам не пишеться, що Ви робите?

– чи є у Вас задуми, початки, незавершені уривки, до яких Ви ніколи не повернетесь і які ніколи не стануть закінченими художніми творами, з яких причин не стануть?

– які відчуття Вас опановують по завершенню роботи над твором (прочитати комусь, бажання надрукувати в журналі, відчуваєте блаженство, радість чи навпаки – спустошення, жаль...)?

5. Якою мірою впливає на Вашу творчість оцінка твору друзями, редакціями, рецензентами?

6. Чи ведете Ви щоденник? Чи робите які записи-спостереження?

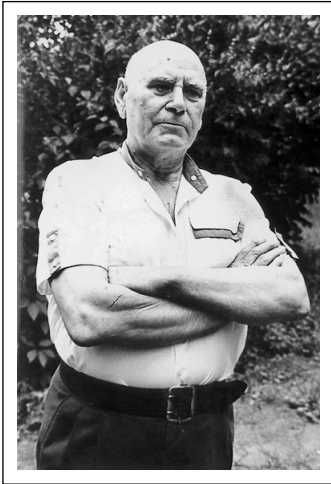
7. Чи повертаєтесь до своїх уже опублікованих творів, аби їх переробити, удосконалити?

8. Чи треба письменникові читати? Як багато Ви читаете? Зокрема чи достатньо уважно стежите за сучасним українським і світовим літературним процесом?

9. Чи були у Вас періоди розчарування життєвим вибором – вибором письменницької долі?

10. Що б Ви побажали молодим, які мріють стати письменниками?

Анкету склав Василь БОНДАР

Олександр СИЗОНЕНКО

1. Хто ж з путніх, справжніх письменників, береться за перо із заздросців? Тим більш – заради грошей? Якщо і є такі, то, по-перше, їм – не до анкети. А по-друге (і найголовніше), не їх Ви самі закликаєте до цієї розмови! Бо оце і є "діляги", ремісники, а не письменники.

2. Взірець у всіх нас, українців, один – Шевченко! Найперший наш учитель, наставник, пробуджувач Людини у наших затурканих душах! Взірцем був для мене й лишається неперевершений стиліст світової, а не лише нашої, прози Михайло Коцюбинський, якого я знаю напам'ять і перед яким благоговію. Звичайно, не лишали байдужим і Лермонтов, і Пушкін, і Толстой, і Чехов, Бунін і Купрін. А з сучасників моїх – Шолохов, Твардовський, Малишко, Юрій Бондарев, Борис Олійник, Микола Вінграновський, незрівнянна й неперевершена Ліна Костенко. Я вже й не кажу про Союру, Рильського. Було-було з кого брати приклад у нашій літературі! Гончар, наприклад, справив на мене найбільше враження "Альпами", прочитаними по радіо: це було найближче, найрідніше, найупізнаванніше! Мабуть, саме "Альпи", "Голубий Дунай", "Злата Прага" відкрили в мені останні шлюзи, відкинули останні вагання у тих злиднях безквартир'я, тяжкого поранення і повної непотрібності Державі, за яку я воював і гинув у Берліні, і я взявся й написав перше оповідання російською мовою "Недоигранный вальс", яке з ходу опублікувала обласна газета "Бугская заря" чомусь під чужим прізвищем?! Мабуть, оте "был в оккуп. обл." злякало редактора в останню хвилину, бо в полосі я вичитував новелу під своїм іменем, а на ранок під нею з'явилося "А.Соколенко". Жодних пояснень я не отримав, а образа й приниження залишились на все життя!

3. Як я починав, сказано в попередньому абзаці. Але слід повернутися й назад: 6 квітня 1941 року в Баштанській районній газеті "Під прапором Леніна" з'явилася перша моя новела "Весна". А 12 квітня – й друга: "Зустріч". Про неї треба сказати, що звалась вона "Цвітуть маки" і писалась під сильним враженням ранніх оповідань Андрія Васильо-

вича Головка, якого вважаю неперевершеним класиком української новели, які б помиї на нього зараз не виливали. Але Міша Карбівничий, секретар редакції, котрий закінчив нашу Баштанську середню школу №1 імені Т.Г.Шевченка в попередньому випуску і пробив першу мою публікацію як свого наступника-відмінника в нашому сьогорічному випуску, засміявся й відверто сказав мені:

– Знаєш, що сказали на редколегії при розгляді твоєї новели?
"Цвітуть маки коло с..ки"!

Цинізм цього вислову про мою найніжнішу розповідь (та й не розповідь, а лише натяк на першу дитячу не любов, а закоханість) буквально убили мене! Приголомшили і ці скабресні слова, і навіть те, що можна поставитися отак брутально до найчистішого в людині! До дитинного, трепетного почуття! О-о, життя не раз било мене мордою об лаву, як шкодливого кота, в найінтимнішому, найніжнішому вияві моєї душі! Цей **ppреалізм** ставить нас на гіршу землю у найвищих та найкращих наших пориваннях і наверте до гірких роздумів про недосконалість світу і людини в ньому, які все життя так жорстоко мучили Толстого й завдавали йому справжніх страждань, аж до отого "ухода", що закінчився на безвісній станції Астапове.

4. "Як Ви творите"? Я б написав "працюєте". Отут і справді – перебір. Пам'ятаєте, у Ліни: "Пручались брили і тьмяніли фрески" – про Мікеланджело Буонаротті. І тут же:

Тяжкий був час! Тепер кого не стрів,
Усі митці, художники й поети.
Всі генії! На вічні терези
Кладуть шедеври у своїй щедроті.
Той, хто пізнав в мистецтві лиш ази,
Був Мікеланджело Буонаротті.

А працюється по-різному. Або й не працюється зовсім. Все залежить від стану душі та від стану здоров'я зараз, коли з цим доводиться рахуватися. Маю ідеальні умови для роботи: просторий кабінет з вікнами на всі сторони світу, зокрема й на Великий Дніпровий Луг, заставлений вкритими інієм дубами та вільхами, і дніпрова велич вгадується чи відчувається за деревами.

"І ніхто мені не пише. І ніхто мене не чує.

І ніхто мене не жде і не гука..."

– написав колись, ще молодим, Боря Олійник. Отак я зараз. І бринить, бринить у душі назва роману Габріеля Маркеса "Полковникові ніхто не пише..." Саме-саме працювати! Писалося і вдень, коли лежав по госпіталях із старими ранами, і вночі, на кухні, коли сусіди по

спільній квартирі сплять. Писалося навіть у гамірному цеху суднобудівного заводу імені Андре Марті в обідню перерву десь у куточку, бо задум і готові діалоги підганяли. Але завжди писалося тільки з потреби! Ніколи себе не примушував. І оті заклики: "Ни дня без строчки!" здаються мені або дилетантськими, або ж їх вигадали ліниві марнослави, що прагли завоювати "Париж у літературі", не маючи за душею ні схильності, ні задатків. Моє переконання: або пишеться, коли є що писати, що сказати людям, або не пишеться! І тоді – бай-бай! Значить "планида" ваша /моя, твоя! / така. І нічого себе підганяти. Само мусить писатися. І квит!

Приводом до написання може бути почута здалеку мелодія. Наприклад, Бетховенська "Пастораль": "Поведут волы ушами вдалеке, вдалеке..." – візьме за душу й не відпускає. Волів згадаєш, отих, що довелось бачити в ранньому дитинстві: "Бідні чумаки, – зітхали баба Галка, тримаючи мене, малого, на руках. – Аж із Криму сіль везуть! А вже ж Покрова на носі..."

Поведут волни ушами вдалеке...

Написалося ж це ще далі за Крим, десь за Альпами, генієм з геніїв, на слова Шіллера. А озвалося, бачте, аж он де: в глухому степовому селі, в Новоолександрівці! І постане все, мов живе, перед зором душі й пам'яті: і сувора моя бабуся-чистьоха з її горнятками, в яких вона варила мені таку пшоняну кашу, що ні королі, ні імператори такої, мабуть, не їли. І наше село, і степ несходимий та неозорий за нашою хатою, і сама хата, і мама, й батько згадаються. І хочеться летіти туди, у далеке дитинство, що не вмирає в душі й пам'яті до самої смерті. І музика, згадавшись, воскрешає ті настрої і враження, ставить їх перед тобою, немов на долоні Степу.

А вже чим писати, як писати, коли писати – немає значення! Щоразу по-різному. Але найбільше люблю писати кульковою ручкою до східсонця, коли всі ще сплять, а у вікнах та зашкленних верандних дверях світяться в передчутті сонця темнокорі дуби, і замерзле, як зараз, озеро, немов велетенське дзеркало, відбиває в собі на поверхні криги рожеве небо і рожеві хмарки у зеніті високо-високо! А сонце ось-ось вигулькне над верболозами. І засніжений Великий Дніпровий Луг, названий Васильківським на його знаменитій картині "Козачою Левадою", ще синіє низом, відтінюючи рожеві розливи над обрієм. І темні ожереди й копиці сіна, полишені з літа, чорніють на білім снігу. І темніють шеляги й терновища по краях. І все здається, що ось-ось пройде навскоси через Луг велетень-лось, граційна косуля, прошмигне лисиця, чи вовк перебіжить, розпустивши хвіст-віяло по пороші. І хоч ні разу нічого не перебігло засніжений Луг за дванадцять років на-

шого перебування тут, у Кончі-Озерній, очікування переростає в сподівання, яке нагадає платонічну хлопчачу закоханість в улюблену вчительку першого класу, освіжить душу і сприйняття світу, викличе найінтимніші та найсолодші спогади. Бо, якщо кажуть про музику, що це – спогади про пережиті настрої й почуття, то й література – не відбиток і не фото побаченого давно чи зараз, а перепущене через серце сприймання світу, людей і подій.

Написане кульковою ручкою, найчастіше – квапливо, не встигаючи ні за думкою, ні за враженням, ні за настроєм цієї ось миттєвості, – правиться до того, що й сам перечитуєш із зусиллям. Отоді переписується начисто – вже спокійніше, вдумливіше, з відшукуванням найвлучнішого і найточнішого слова! І щоб фраза була – не так красива (хоч і це бажано!), як найточніша, найпрозоріша, найлаконічніша! А тепер уже знімається кролевецький чи й домотканий Баштанський рушничок на улюбленій "Колібрі", і все передруковується, ніби вибирається зерно з полови чи збоїн. Жаль втручатися у таке "чисте писання", але доводиться... І це – найбільше поборювання спокуси лишити все, як є. Бо досконалість друку часом породжує ілюзію досконалості тексту. Це найбільша спокуса – бійтесь її! Навпаки, передрукований текст бачиться ніби збоку – всі вади його стають прозорішими, помітнішими. Нещадно правити й перший передрук! – такий заклик нелегко дається й самому собі, щоб звертати його до інших. Але тільки в нещадній вимогливості й правці самого себе – шлях до певної досконалості, якій, як відомо, немає кінця. Бо немає й початку. Оце вона і є, письменницька робота – робота серця і душі, знань і досвіду, пережитого і набутого із спостережень.

Чи використовую довідкову літературу? Дуже в обмеженій кількості! Абсолютно ігнорую словники! Не стенайте плечима, не хмурте брови й чола: найбільшим учителем мови для мене є Шевченко і люди, серед яких я народився і виріс, серед яких жив, працював, з якими опікувався на заводі, а перед тим – в армії та особливо на війні! Письменники, яких Доля послала мені вчителі й друзі. Книги, з якими не розлучаюся з раннього, ще дошкільного віку. За виключенням Даля й Грінченка, словники носять характер їхніх укладачів, позначені їхніми смаками й уподобаннями, дуже відмінними від моїх власних. Я ніколи не сприйму ні містечкового волапюку на зразок "як на мене" /що це значить, хотів би я знати?/!, "прецінь", "поспіль", якими просто вбивають недолугі й мало або зовсім неграмотні спортивні коментатори, "попри всі хиби", "сегурувати", "в екзили", "далебі", либонь", "завважити" /замість помітити/, бо є слово "зауважити", – і "несть їм числа", цим словам-паразитам, словам-мотлоху, що засмічує, псує, нівечить

нашу прекрасну мову – мову, залишену нам як дорогоцінну спадщину, Шевченком, Коцюбинським, Лесею, Рильським, Головком, раннім та й зрілим Тичиною, Сосюрою і особливо – Малишком: "Цвітуть осінні тихі небеса, де ти стоїш, блакитна, мов роса. В очах засмуток, темний, мов ожина. Моя кохана! Мріялось – дружина...". Я сам чув, мені самому казали недолугі й чужі в нашій літературі та стихії нашої мови: "Та Малишко ж безграмотний!". Це сталося в чужій машині. Я наказав негайно зупинити її! І вийшов! І досі шкодую, що не набив морди цим невігласам і графоманам! Я тільки, схилившись до опущеного скла в дверцятах водія, котрий саме й вимовив цю фразу, прочитав два знамениті рядки Малишка: "У Спілці мова Бажанова, а української – нема!"

Бо мене зі Спілки після засідання Президії везли не "птенцы гнезда Петрова", а пташата – гушта! гушта! – "гнізда Бажанова", котрий найбільше вніс у нашу лексику й фразеологію саме отаких "перлів", за що, мабуть, і був удостоєний 1991 року "академіка АН УРСР", а Сосюра зі своєю чистою, як сльоза, народною мовою і по-справжньому народною лірикою саме тоді був підданий ostracizmu за "Любіть Україну" й досі не удостоївся навіть Академічного видання, як той же Бажан, жодного рядка якого неможливо запам'ятати! Хіба що: "Людина у сірій шинелі стоїть в Зореноснім Кремлі". Тільки ця кричуща несправедливість /та хіба тільки одна?!/ заставляє тривожити тіні мертвих. Бо несправедливість – чи не найбільше лихої! І її треба виправляти хоча б після смерті наших геніїв. Але для цього треба мати справжнє українське, освічене й чуйне до слова, до духовності й національної культури середовище у Вищих ешелонах влади! Наша нинішня влада за розваленою й розкраденою нашими ж державними діями економікою й виробництвом світа білого не бачить! Та й чи спроможна бачити? Викинувши і культуру, й літературу, і духовність нашу вже й не на узбіччя, а за кювети життєвої магістралі! І "благоденствує", як писав колись Шевченко, впевнившись, що саме так і треба будувати і політику, й економіку, і духовність, і культуру. Горе нам! Горе нашій літературі! Нікому ми зараз не потрібні – ні вкрай зубожілому, пограбованому народові, ні виконавчій, ні законодавчій владі. А як жити далі, не знаю!

Повернувшись до нашої Анкети /слава Богу, що в Кіровограді подумались, бо й СПУ, й "ЛУ", і столичним журналам нашим, як видно, теж на все це наплювати: на творчий процес, на те, як живуть і як працюють письменники!/? /, повинен зазначити, що роман "Корабелі" – свій перший роман та ще й вперше про суднобудівників – писав на свій страх і ризик, перекладаючи всі технічні терміни кораблебудування, бо словників, як таких, на Україні не існувало! Тепер, здається, 1998 року колектив під орудою академіка Яременка нарешті видав п'ятитомний

технічний словник – перший на Україні. Замість того, щоб подякувати вченим людям, які без гонорару, на одному ентузіазмі, створили таке п'ятитомне диво, наша славна чи навіть славетна "ЛУ" піддала їх остракізму, і академік Яременко мав на її ж таки сторінках виправдовуватись!? Хоч виправдовуватись не було за що. Але це вже така "ленія" у нашої "газети письменників": вкусити й меду дати, – як кажуть в народі. Тобто, і надрукувати, і тут же й поміями облили! Кажу, як є! Як не раз і не два на своїй шкурі, на своїх нервах, на своїй честі й гідності звідав! Недарма ж її давно покинули і Борис Олійник, і Ліна, і Павло Загребельний. А я все рвусь на її сторінки – все ж таки це газета не лише Плюща, Чекерисова, Чемериса?! В ній друкувалися незабутні наші класики. Та шістдесятництво через неї засвітилося й розквітло завдяки мудрому й талановитому редакторові й письменникові Павлові Загребельному! Не віддавати ж її остаточно на поталу тих, кого Віталій Коротич на її ж сторінках назвав: "Сірі починають і... виграють!"

В Анкеті: "Чи надаєте значення ритму фрази, речення?" Аякже! Хіба ж без цього буде проза? Та ще новелістична! Основна, лєвова частка роботи, яку й не гріх назвати творчою, йде саме на це – на звучання й завершенність речення, фрази! Особливо першої, з якої починається твір. Недбалий, сірий і млявий початок убиває інтерес до найменшого оповідання!

Мабуть, це нескромно, але я горджусь тим, що Олесь Гончар, прочитавши мою п'ятисторінкову новелу в "Літературній Україні" Загребельного, розшукав мене на кіностудії серед дня, запросив мене, одиначка, обідати і, відчинивши двері на мій дзвінок, замість привітання, процитував першу фразу: "Баштани були далеко, і кавуни привозили, мовби з інших країн!" Обняв мене на порозі й поцілував. Початок, я певен, найважчий, найвідповідальніший у будь-якому творі. Про це й Хемінгвей писав у посмертній книзі "Свято, котре завжди з тобою", як він цілими днями шукав і не знаходив першої фрази для своїх оповідань, що потім ставали відомими на весь світ: "Сніги Кіліманджаро", "Коротке щастя Френсіса Макомбера", "Переможець не одержує нічого", "Смерть після полудня", "Потрібен собака-поводир". Усі його твори – візирець мовної архітектоники.

Стимуляторів не потребує і не визнаю! Єдиний стимулятор – тиша, можливість зосередитися, залишитися наодниці зі своїми думками, настроями, емоціями – увійти, перш за все, у внутрішній стан героя/ів/, в антураж, у ситуацію та обстановку. Але найголовніше: відчувати й усвідомити настрої, що робиться на душі тієї людини, про яку пишу чи маю писати? Продуктивність – абсолютно незалежна від мене субстанція: можу за день написати півсторінки, а можу й десять, якщо

робота вже пішла, і сюжет давно осмислений та вибудований у уяві. От тільки герої іноді, а то й дуже часто, чинять опір за логікою своїх характерів чи настроїв, викликаних попередніми колізіями. Це радує, а не засмучує: значить, літературний характер стає реальним – він уже не підпорядковується твоєму попередньому, хай і добре зваженому і продуманому, намірові. У нього виникають свої наміри, бажання і вчинки – хіба ж не радість?!

Натхнення... Це настільки інтимний, а не лише індивідуальний стан, що про нього, як про близькість з коханою, краще не говорити. Тому рецепти тут завжди надумані, навіть непристойні. Чи не тому над цим святим станом душі нависає так багато циніків, готових висміяти й покепкувати над тим, що їм самим і не снилося!?

Скільки разів переписую свої твори? Коли як. Але явно недостатньо. Бо Лев Миколайович "Кінець віку" – не прозу, а публіцистику – тільки на допотопному "Ремінгтоні" заставляв Софію Андріївну, а потім вагітну Сашеньку – наймолодшу та найулюбленішу дочку – переписувати сім разів!

– Папа, да остановись же ты, наконец! – благала його Сашенька.

І він покійно і смиренно обіцяв не торкатися більше машинопису, а ранком спускався з другого поверха до сніданку і приносив чорнісінький від правок текст, який Сашенька зі слізьми, але все одно сідала ще раз передруковувати. Бо батько ніяких механізацій не визнавав – писав тільки шкільною ручкою на шкільному зошиті. Але ЩО І ЯК писав?!

І оповідання, і повість, і роман, як правило, пишу підряд. Інша річ, що в ході роботи багато разів переписую, вже незважаючи: початок це чи кінець, кульмінація чи розв'язка – цьому школярству не надаю ніякого значення, головне, щоб твір звучав як єдине ціле за змістом, емоційним зарядом, настроєм. Створював той реальний світ, з якого виростав чи задумувався. З чого починаю? А хто його знає. Часом задум у часі й просторі задумується багато літ. Як, наприклад, задумувалася трилогія про війну – не лише Велику Вітчизняну, у якій сам брав участь і був майже вбитий у ближнім бою на Фрідріхштрассе, в самому центрі Берліна, увечері 28 квітня, за два дні до капітуляції його гарнізона. Опритомнів, лежачи під дощем біля величезного намета медсанбата серед убитих, аж на 12-й день – саме в День Перемоги! Під громоподібний голос Левітана: "Вот она – Победа!" – і музика, музика, оркестри, сміхи й плачі з Красної Площі! І всі мої товариші, родичі й командири, загиблі у мене на очах, оступили мене, навалилися на мою зранену душу, і я, ридаючи, знову впав у забуття... Хібаж я міг не написати про це? Про них, покинутих на полі бою, бо нам же, живим, уперед і

вперед під кулеметним вогнем ворога! До переправи на Віслі чи на Одері, на плацдарм на "подручных средствах" – на чийось щойно знятих воротах чи на якійсь колоді, що зносилася течією, як скажена! Чи до Гловачува за Віслою, звідки по нас бив кулемет із дзвіниці білого костела із зяючими дірками від снарядів. А вистояв усі сім місяців оборони, у якій ми там простояли, і тепер косив піхоту на рівнині, наче католицькі Боги забули про милосердя. По правді кажучи, вони й досі простягають до мене руки й волають про допомогу, оті скошені кулеметним вогнем мої товариші та командири, що залишилися там, нікому зараз непотрібні навіть у спогадах. А я й умиратиму разом з ними, як умирав на брукованих вулицях Берліна, поливши їх своєю кров'ю...

Хіба ж знаєш, з чого виникає задум? Мабуть, найчастіше – зі страждань? Або з великої любові? З неповернених втрат? Хто його зна...

"Наведіть конкретний приклад", – просите Ви. Багато новел виникло з щоденникових записів. А ті, в свою чергу, з пережитого потрясіння чи сильного враження. Більшість моїх творів – з конкретних подій, з реальних людей, яких я знав, любив, дружив з ними і втратив на роздоріжжі життя з власної вини й неухвалюваності чи в силу обставин.

"Звідки берете матеріал для своєї творчості?" – питаєте Ви в Анкеті. Оце ж Вам і відповідь: із живого життя! З власної біографії – саме конкретні люди найчастіше й стають героями моїх творів. Або ж прототипами їх. А художній домисел – це і є міра таланту, творчої уяви. Тобто він є альфою та омегою, суттю літературної праці, її специфікою.

"Чи не надокучає Вам власний стиль?" – дивне запитання! Мій стиль – це я. Це моє життя в літературі. Я не віддав би ні за які багатства Суркіса, Медведчука, котрий так хизується своїми мільйонами, чи Волкова, що приїхав, як він зізнається, в адміністрацію Президента на "шестисотому" мерседесі, – ні за які оці багатства, якби вони навіть були надбані чесно талантом, важкою працею чи відкриттями, я не віддам однієї своєї новели "Зеловські висоти", за якою, до речі чи до слова, до мене прилітали з Лондона в Кончу-Озерну, з всесвітньо-відомої корпорації Bi-Bi-Ci брати інтерв'ю цілою телевізійною знімальною групою!

Стиль не може надокучити, бо він у вічному русі до вдосконалення! І цьому немає кінця і немає межі, як усьому прекрасному, до чого ми прагнемо, про що мріємо. І що нам так неймовірно важко дається...

До того ж, існує, як Ви самі підказуєте, зміна жанру, фабули, історичної доби. Але не з прагматичних міркувань чи з того, що тобі щось набридає, а виключно з творчих намірів і прагнень. Нічого вищого за творчість не існує! Вона безконечна й невичерпна. І таїть у собі такі багатства і відкриття, що коли ти розувірився у всьому, лягай і вмирай. Як

радить, наприклад, Ніцше: "О, браття, хіба я жорстокий? Але я кажу: що падає, те треба ще штовхнути!"

Все сьогоднішнє падає, розвалюється; хто хотів би утримати його? Але я – я хочу ще підштовхнути його!

Чи знаєте ви насолоду, коли камінь котиться в крутоспадну глибину? Це люди сьогоднішнього дня; дивіться ж, як вони скочуються в мою глибину! Я лиш прелюдія для кращого гравця, браття мої! Чиніть за моїм прикладом! І кого ви не навчите літати, того навчіть – швидше падати!"

Тут переклад мій – можливо, й недолугий. Але втомлені птахи випадають з ірію. А письменник, і найстаріший, найутомленіший, продовжує писати. Я не знаю: надбання це чи наш гріх? Хто візьметься відповісти на це запитання, нехай кине в мене камінь – не одвернись...

"Чи заважають Вашому творчому процесу сім'я, друзі?" По-моєму, дуже провокативне запитання! І вже зовсім абсурдне – "Чи слід письменникові одружуватись?" Та я не уявляю своєї роботи без дружини! На щастя, ми відкупили дачу у Смоличів, і Галина Дмитрівна, маючи якесь упередження до другого поверху, на якому у своїй спальні вмирала Олена Григорівна у нашій присутності, живе на першому поверсі, а кабінет і спальня моя таки на другому. Я сідаю за стіл о шостій ранку, і коли Галя кличе снідати, я несу і читаю їй написане. Немає, мабуть, суворішого критика за мою дружину. Хіба що – злопихателі й заздрісники, до яких ми ще повернемося. Але оце передчуття прочитати моїй дружині, з якою прожили 59 /п'ятдесят дев'ять/ років, гріє мені душу й під час роботи! Ставить переді мною високі вимоги до того, що пишу, бо, проживши дуже тяжке життя, втративши в 33-му батька й двох маленьких сестричок, що померли з голоду, побачивши, як умирає на її очах материна мати, а її улюблена бабуся Киля, дружина моя на все життя лишилася максималісткою, все вимірює найвищою мірою, і мою літературну роботу – теж! Не уявляю свого життя без неї – моєї порадиці і друга з дитячих, шкільних літ! Ну, а друзів ніколи й ні в кого не буває аж так багато, щоб вони заважали. До того ж... "Иных уж нет, а те – далече, как Саади некогда сказал".

Коли мені не пишеться? Колись їздив і ходив на полювання. Сидів з друзями в "Енеї" чи в ресторані "Україна": Василь Земляк, Микола Зарудний, Кость Кудієвський, Віталій Логвиненко, Сашко Білаш, Михайло Ткач, Сергій Козак, брати Майбороди, іноді Малишко – легко уявити, що це були за посиденьки та що за розмови точилися! Це було продовження творчості, взаємозбагачення і взаєморозуміння! Немає нічого вищого за розкіш отаких дружніх взаємин. Гарні були й домашні застілля у Гончарів, у Загребельних, Зарудних, Земляків та й у нас,

грішних. Доля була щедрою, подарувавши мені таких друзів! Хіба ж вони могли завадити роботі? Навпаки, окрилювала, надихала така дружба, збагачувала духовно, морально і художньо. Бо що ж то були за розмови?! Господи, пошли й моїм дітям таких друзів! Та де ж їх узяти? Такі люди родяться не в кожне століття... Тепер я їх люблю ще дужче! І майже про всіх написав у своїй Книзі Талантів – "Не вбиваймо своїх Пророків!". Але ж хіба напишеш так, як треба про них написати? Недарма ж Толстой у кінці життя твердив про безсилля мистецтва й літератури перед лицем живого життя?! А хто ж може зрівнятися з ним, з його Генієм Художника і Мислителя?! І то, навіть він визнавав своє безсилля! То що вже говорити про нас? Помовчмо!

Звичайно, як і в кожного письменника, у мене є задуми, початки, незавершені уривки – найчастіше записані в щоденнику. Але чи повернуся до них, не можу сказати навіть зараз, коли позаду лишилося майже ціле життя, а попереду... Попереду – ось, що говорить Заратустра: "Ідіть своєю дорогою! І надайте народів і народам іти своїми дорогами! – воістину, темними дорогами, котрі більш не освілюються навіть зірницею надії!

Хай панує торгівець там, де все, що ще блищить, є золото торгівця! Минув час королів; те, що називає себе народами, не заслуговує королів.

Погляньте ж, як ці народи тепер самі уподібнюються торгашам: вони підбирають для себе вигоди з усякого сміття!

Вони підстерігають один одного, вони видивляються дещо один у другого, – і це вони називають добрим сусідством. О, блаженний час, коли народ говорив собі: "Я хочу бути над народами – паном!"

Бо, браття мої, краще має панувати, краще і хоче панувати! І де вчення гласить інакше, там – немає кращого".

Хто це написав? Коли і про кого? Про які народи? А мені здається, що це написано зараз! Про нас. І про тих, хто панує зараз над народами без жодного права на це! Вихваляють одних терористів і засуджують інших, таких самих! Самі ж породжують їх трілерами й бойовиками, морями крові в найжорстокіших убивствах, сценами ґвалтувань крупним планом чи відворотними, імпотентними сценами розбещеного сексу в підворотнях та брудних привокзальних нужниках, а тоді питають, де взяли терористи-камікадзе, що серед білого дня не долетіли до Білого Дому, зате атакували Всесвітній торговий центр в Нью-Йорку і Пентагон у Вашингтоні?!

Самі й породили цей тероризм, розробили його сценарій у голлівудських студіях і бойовиках – одного "Кін-Конга" досить, щоб за його сюжетом здійснити терористичні акти 11 вересня! Та ще й заставити увесь цивілізований світ, як вони полюбляють велемовно й веле-

речиво висловлюватися, "сидяхом і плакахом" на ріках Вавилонських, забувши свої в стократ страшніші злочини: скинуті атомні бомби на Хіросіму й Нагасакі без жодної воєнної потреби, коли все у Японії було відвойоване в Південних морях і на Тихому океані, окуповано всі її острови, а наші танкові армії долали Хін-ган, добиваючи Квантунську армію в Манчжоу го?!

А роботящий В'єтнам, залитий напалмом та оранжевими отрутами, від яких гинули не лише рисові чеки, а й джунглі?! А розірваний навпіл Корейський півострів на ціле півстоліття з його древнім роботящим народом? А Ірак, Лівія, манюсенька Гренада? А Югославія в центрі Європи – форпост слов'янства й православія на Балканському півострові? Там не Торгові центри – там пологові будинки з породіллями та немовлятами накривалися бомбами й ракетами! Там стиралися з лиця землі не лише найкращі в Європі мости через Дунай – хоч і це нечуваний злочин у мирний час! Навіть фашисти не посміли підняти на них свої криваві завойовницькі руки. А "оплот демократії" США з допомогою догідливого вассала НАТО "віні, веді, віці" – "прийшов, побачив, переміг", знаючи, що протиповітряного захисту – аніякісінького! І це "миротворчі акції"? Невже не усвідомлюють, що за все в цьому світі все одно доведеться платити? За "Гамбурзьким рахунком", який виставляє рано чи пізно Історія!

А зараз, під виглядом і лозунгами боротьби з тероризмом, стирають з лиця землі багатостраждальний народ Афганістана! Чи не занадто висока ціна за одного терориста №1 Бен-Ладена, який, можливо, не має ніякого відношення до геніально спланованої і ще геніальніше виконаної атаки 11 вересня, що поставила на коліна всю хвалену "зверхдержаву". Не та науково-теоретична підготовка, не той рівень мислення, не ті важелі та засоби впливу в "терориста №1". Хіба міг би він вимкнути на 20 хвилин супутниковий зв'язок, з допомогою якого здійснюється наведення ракет на повітряні цілі? Це зробили вихованці США, можливо, Пентагона, а може й аерокосмічного центру на мисі Канаверал. Ми ніколи не визнаємо, хто вчинив цей варварський акт помсти. Так само, як не визнаємо, хто вбив братів Кеннеді – Президента і міністра юстиції. Хіба це не свідчення бандитського характеру самого суспільства США, що бере свої початки з винищення аборигенів – мирних і мудрих індіанців?! Ще он коли, задовго до Адольфа Гітлера, підготували собі "життєвий простір"! А відновлене рабство після Епохи Відродження – негри, яких, немов диких звірів, виловлювали в джунглях і саванах і вивозили на плантації, щоб самим не працювати?! Оце так учителі! Оце так наставники демократії! Поборники "прав людини"! Ось про що думається ночами в безсоння, котре вже й не покидає. Ось про що треба б написати. Але не напишеться вже... Бо хто замовляє музику, той вимагає й танців під свою дуду!

"О, браття мої! – вигукує Заратустра. – В кому ж, однак, величезна небезпека для майбутніх людей? Не в добрих, бува? Чи не в справедливих?"

Як оці, що, караючи терориста №1, прирікають на муки біженства і загибель цілий афганський народ?! Бо там є дорогоцінне каміння, є нафта і золото! Там – епіцентр Євро-Азійського континенту, звідки його найзручніше контролювати. А ще ж є велетенські склади застарілого озброєння. Не утилізувати ж його?! Використати! А замість нього виробити нові озброєння, за новою доктриною повітряної безпеки, вийшовши із ПРО-78. І робочих місць вдосталь, і мільярди доларів знову потечуть у підземні сейфи мільярдерів, і економічна криза розвіється, "как сон, как утренний туман". А продажних журналістів, щоб усе це прикрити благовидним покривалом брехні й демагогії, – хоч греблю гати! Та й уряди інших країн – хіба це уряди, а не маріонетки в руках всесильної, єдиної в світі "зверхдержави"?!

Ще одна доречна цитата із "Так говорив Заратустра" геніального Ніцше: «Навіщо ви такі м'які? О, браття мої, так запитую я вас; хіба ви не браття мої?

Навіщо такі м'які, такі поступливі і податливі? Нащо так багато заперечення, зречення у вашому серці? Так мало рокованого у вашому зорі?

І якщо ви не хочете бути рокованими і невмолимыми, як могли б ви разом зі мною перемагати?

І якщо ваша жорстокість не хоче ні вилискувати, ні розлучати, ні розрізати, як могли б ви разом зі мною коли-небудь Створювати?

Саме створюючи тверді. І вам повинно здаватися блаженством накладати руку на тисячоліття, як на віск; блаженством – писати на волі тисячоліть, мов на міді, – твердіше, ніж мідь, благородніше, ніж мідь. Довершено тверде одне лиш найблагородніше.

Цю нову скрижаль, браття мої, ставлю я над вами: зробіться твердими».

Жаль, що нема кому адресувати ці заклики геніального, але парадоксального Ніцше, завбачливо перевтіленого в Заратустру, котрий потрясає нас і понині. І потрясатиме в майбутньому не одне покоління. Про все оце теж хотілося б написати. Та пізно, на жаль...

Перевозчик-водогребщик, парень молодой,

Перевези меня на ту сторону, сторону, домой...

Давней молодости слезы. Не до тех девичьх слез,

Как иные перевозки видеть в жизни привелось.

Как земли родного края вдаль спровадила пора:

Там текла река другая – шире нашого Днепра.
Но была, пускай не пета, песня в памяти жива...
Были эти, на край света завезенные слова:
"Перевозчик-водогребщик, парень молодой,
Перевези меня на ту сторону – сторону, домой..."
Отжитое пережито. А с кого какой же спрос?
А уже неподалеку й последний перевоз:
Перевозчик-водогребщик, старичек седой,
Перевези меня на ту сторону – сторону, домой...

Написав колись про свою розкуркулену й вислану в Сибір матір Олександр Трифонович Твардовський. А тепер і не хочеш, а, воленс-ноленс, приміряєш до себе: ого-го, 80 /вісімдесят!/ не "за шоломами єси"...

А по завершенню роботи – це останній пункт 4-го запитання – обідають найперше, як ненагодовані діти, сумніви: що з цього вийшло? Яке враження справить на читача закінчена щойно робота? Чи схвилює? Чи розрадить? Чи хоч нагадає щось забуте і миле? І звичайно ж – бажання побачити свій рукопис надрукованим у журналі. Журнальні публікації все життя приносили та й приносять мені більше задоволення, ніж вихід окремого видання. І не лише тому, що втрачається свіжість сприйняття: кожна публікація, по-моєму, здається авторові мовби новим народженням вистражданного твору. А тому, що суверенність окремого видання породжує певну самюзамкненість, самодостатність, переводить твір у ранг особистої власності автора. А це суперечить моїй обшинній, сказати б, суспільній натурі, колективному вихованню! Самозамкненість і самодостатність – не для мене! Мені хочеться бути з людьми і в найпотаємнішому, відчувати себе потрібним якнайширшому колу людей: читачів, друзів-письменників, товаришів по зброї і по полюванню, шкільним друзям і вчителям. Саме це відчуття дає журнальна публікація, бо журнал – колективний орган, а не приватна власність! От що для мене найголовніше.

5. Оцінка твору. Щойно написаний твір беззахисний, як немовля! Про нього хто що захоче, те й скаже. В цьому беззахисність всієї літератури, не зважаючи ні на визнання, ні на усталені оцінки. За приклад можна і треба згадати, що сталося спадщиною Шевченка, Коцюбинського, Лесі Українки, Франка, Головка, Горького, Рильського, Сосюри, Малишка, Бориса Олійника, Ольги Кобилянської, Тичини, Стельмаха, Панаса Мирного, на 150-літній ювілей якого не прийшли навіть секретарі СПУ і працівники Інституту літератури. Ну, в такий час живемо, про що говорилося вище. А от про критику хотілося б дещо сказати. Але

казати нічого – критики як такої у нас не стало. Є критикани з графоманів-невдах. Та й тільки.

Ще коли благородний доктор Чехов казав, що таких, як Скабічевський, треба вбивати палкою по голові! Бо він пророкував авторові геніальної повісті "Стель" ще в 1888 році умерти від пияцтва під парканом.

Це вже не критика! Це – бандитизм! Щось подібне трапляється і з моїми публікаціями в нашій багатощановній "ЛУ": тільки надрукують щось моє, одразу ж – пасквіль! Я навів редакторові 5 (п'ять!) таких випадків. А він "хранит гордое молчанье", вважаючи це нормою, плюралізмом чи ще там чимсь. Але коли мені з отих "сірих, що починають і... виграють" запрошують в помічники Бога: "Господи, прости провінціалові!", а в кінці бездоказового й безпідставного пасквіля "подытоживают": "Писати можна про все, – милостиво дозволяють, але уточнюють: – Є постаті в літературі, про які можна писати, якщо маєш на це моральне право". Тобто, я не маю морального права писати про Малишка, з яким дружив?! Оце вже й папахує Скабічевським! Нових Чехових щось не видно й не чути, а Скабічевських – хоч греблю гати! Інша справа – зауваження чи оцінки друзів по перу. Це завжди приносить і користь, і радість, і відчуття, що не даремно їси свій письменницький хліб.

Тут доречно згадати й Хемінгуея, який не раз бив морди отаким критиканам: наприклад, Андерсену на порозі Видавничого Дому Скрібнерів, які його постійно видавали. Один хук справа, і "швидка" сорок хвилин приводила пасквілянта до тями, щоб потім забрати в лікарню. Тому, маючи світову славу й Нобелівську премію, Хемінгуей називав критиків не інакше, як "воші, повзаючі по літературі"! Усім вони не лише псують настрої, тріпають нерви, а й отруюють життя. Краще б обійтися без них. Але критики справжні чомусь мовчать. А святе місце пустим не буває.

6. Щоденник веду. Не сказати б, що регулярно. Але занотовую в нього найважливіше навіть у скруті чи хворіючи. З нього зродилося чимало новел. У тому числі й цикл, відзначений премією Юрія Яновського, "А Земля перебуває ввіки..." про страшний 1986 рік.

7. Так. Багато новел і повістей переробляю, удосконалюю. Для себе.

8. Без читання письменників не існує. Зараз читаю ще більше: багато книжок шлють додому. Треба відповідати.

9. Ніколи не розчаровувався: крім письменницької, іншої долі нема!

10. В усьому і скрізь бути самим собою!

**Конча-Озерна,
23 грудня 2001 року**

Любов ПОНОМАРЕНКО

1. У будинку був великий годинник з боем. Коли дорослі йшли з дому, він відчиняв дверцята і, метляючи плескати маятником, ішов до мене розмовляти. Я називала годинника Вівторок. Мені було чотири роки. Я подовгу стояла біля вікна і дивилася на молодий сад. Він розмахував гіллям і кликав до себе. Тоді загорталася у білу в'язану хустку, просочувалася крізь шибки і ходила по верхівках дерев. Здається, й зараз відчуваю, як галузочки холодять і лоскочуть ноги, відчуваю смак солодких прозорих крапель, які я спивала на рожевих пагонах. Як вони пахли! Одного разу про свої мандрівки намагалася

розповісти бабусі, але вона боязко перехрестила мене і сказала: "Може б ти погралася з Шурою?"

Отак все й починалося. Тоді мені здавалося, що все живе навколо – і береза, і квіточка, і годинник. Розмовляла з усім навколишнім світом віршами, піснями, казками. Перші слова друкованими літерами – то перші вірші.

2. Ніколи не задумувала стати письменницею, завжди писала лише у вільний від роботи час.

3. Починала у прозі від Ірпінської наради молодих. Спасибі Юрію Мушкету, Володимиру Дрозду, які хвалили мене авансом. Того ж вісімдесят другого року "Літературна Україна", "Дніпро" надрукували мої оповідання.

4. Як пишу і творю? Постійно, адже до цього змушує посада спеціального кореспондента обласної газети. Але це журналістська творчість, яка виснажує. Зате яке щастя відписатись і звільнитись бодай на півдня, щоб сісти за письмовий стіл, взяти чистий листок паперу. Щоб ні з сього ні з того з'явилося перше речення, а далі рука ледве встигає за думкою. Скачеш і скачеш, мов на білому коні в чистому полі, тільки вітер свистить угорі. І куди тебе занесе через мить – лише один Бог знає!

Думаю, найкраще б мені писалося в лісі, біля струмка, на дні якого ясніє жовте листя, колишуться грудочки землі і травинки. А може, в ха-

тині на березі Середземного моря? Вдень і вночі, багато місяців і років. Але на цьому світі такої розкоші мені не зазнати. Влітку, як правило, пишу менше. Літо, щоб губитися в лісах і болотах, обнімати поля. Найчастіш доводиться творити в міському помешканні, з якого видно голови будинків, блюдця антен і здивовані пашеки вулиць. Часто доводиться просити сина, аби він на годинку зник у тумані, тимчасово позбавивши мене радості спілкування з ним. Проголосивши монолог забутого підлітка, він милостиво дозволяє мені поклацати.

Готуватися до цього письма не треба, лиш би "дорватись" до машинки. Лінощами не страждаю, хіба що після стресу кілька годин сиджу біля вікна, реабілітуюся. Головний привід для письма – кілька вільних годин, душевний штиль, усі рідні здорові. В час роботи ніяких стимулів не визнаю, але люблю бачити квіти й чистий папір. Часом фраза підхоплює, мов хвиля, а, буває, сюжет вириває з дійсності. Найвища продуктивність – сторінок десять машинопису, але переважно три-чотири. До остаточної редакції переписую один два рази. Повість "На срібному човні" пішла у першому варіанті.

Повісті пишу точно так, як і оповідання – без попереднього планування. Хоча часто подовгу працюю над сценами, намагаюся перевтілитися в героїв і побачити їх ізсередини. Якщо не вдається, тоді позбавляюся від образів або припиняю роботу над твором. Інколи за дня для сторінки тексту моделюю ситуації кілька днів.

Матеріал для оповідань поруч. Доля мені подарувала безліч дивовижних історій, глибоких характерів, та й журналістська професія часом підносить такі сюрпризи! Того запасу, який зараз маю, вистачило б на довге життя, щоб писати безперестанку.

Переважна більшість персонажів – із життя. Оповідання "Дерево облич" – тому приклад. Колись у моєї бабусі була подруга, яка мала сина-каліку. Він був зроду горбатий і ледве ходив. Бувало, прийдуть до нас у гості, сядуть на лавочці під бузком. Петро маленький, згорблений, чорний. Дивиться спідлоба, мов хоче сказати: "Погладьте мене по голові". Розмовляють про се, те. А я допитуюсь: "Пет, а скільки тобі років?" "Та вже двадцять", – тихо каже. Мені лише сім років – і я – "вознесенська буря" – літаю, стрибаю, бігаю, співаю. На веранді грає радіо – я починаю танцювати. Мене ніколи ніхто не вчив, і тому танець схожий на вибрикування кози: сюди – стриб, туди – стриб. В якусь мить відчуваю на собі невідривний важкий погляд Петра. Відчуваю, що він захоплений мною – і тут мої рухи бозна-чого стають плавними, я вигинаюся, зависаю над землею, пливу. Чую, мов крізь сон, як тітка каже бабусі:

– Дивись, як мій Петро на вашу Любу дивиться. Нещасна вона дитина!

Петро часто приходив, сидів годинами в кутку. Допомогав мені рвати кролям, пасти гуси біля двору. Коли пішла в перший клас, зустрічав біля школи і підносив додому портфеля. Якось на дорозі нас зустріла його мати з лозиною і почала на дорозі його бити. Ніколи не забуду, як він затулявся пухлими великими руками і повторював: "Ну чого ви? Та ну чого ви?"

– Каліка, злидень! Над тобою все село сміється! – кричала вона.

Після цього ми бачилися рідко. Мати замикала його в хаті і забороняла виходити з двору. Він, бувало, понамальовує малюнки і поперекидає їх через огорожу. Я йду зі школи і збираю – то берізка з моїми косами і моїм обличчям, то квітка з моїми очима, то річка в моєму одязі. Після поїхала навчатися до міста, а він зовсім перестав ходити ногами. Лежав біля вікна і дивився, як приходить автобус. Часом приїздила і провідувала його, приносила вареників з маком або кисличок. Він намагався весь час говорити, щоб я не йшла.

Минули роки і роки, За сімейними клопатами в селі майже не бувала. Якось пізно восени встаю з автобуса і бачу біля їхнього двору гурт людей. Він помер того ранку. За труною майже ніхто не йшов. Я боялася попрощатися.

Тієї ж осені і моє сімейне життя зламалося. Петрова мати сказала: "Він забрав Любине щастя в могилу". Після того він мені снівсья майже щоночі, – мов приходить у квартиру, великий, чорний, горбатий, сідає посеред кімнати. Я почала писати оповідання, заголовок мені приснився. І коли "Дерево облич" надрукували, він залишив мене в спокої. Ось такий "життєвий матеріал".

Домисел у творчості? Боже праведний, та часом і не знаєш, що є правда, а що – домисел. Все наше життя – то фантазмагорія, чиясь несусвітня вигадка. Ми не творці долі, ми нещасні сірі овечки, загублені у Всесвіті.

Що ж до стилю письма – його можна змінювати, як одяг. Звісно, залишається вісь, основа, а решта залежно від характеру розповіді стає іншим – і політ слова, і гострота фрази, і символи. Обожаю шукати новий стиль – це як політ у темноті з розпростертими руками. А яким буває свято відкриттів!

Вважаю, що коли людина творець, то ніщо їй не завадить, – ні сім'я, ні друзі. Письменник перш за все людина, має пройти всі раї і пекла землі, щоб по-справжньому взятись за перо. Хтось по-невіряється світом, геніально пише на сходах і в кав'ярнях. Хай

Бог допомагає! Комуś потрібен душевний затишок, сім'я. Моїм першим суворим критиком завжди є син Любомир, хоча думки наші часто не сходяться. Коли не пишеться? Писатись має завжди, принаймні для газети. Але на всяк випадок є море вічної домашньої роботи, яка тримає у рабстві більшість жінок.

5. Звісно, оцінка твору не може не впливати. Мені приємно, коли читають і розуміють. Але коли дуже розхвалюють – це пригнічує, як усіляка інша фальш. Думаєш: "Що спонукало цю людину кривити душею? Може, я сама?"

6. Щоденники вела до 16 років. Потім їх знайшли і прочитали вголос. Спалила їх, і з того часу не веду ніяких особистих записів, спостережень. Користуюся тільки пам'яттю.

7. До опублікованих творів поверталася тільки один раз, це оповідання "Душа вокзальна".

8. Читати треба якнайбільше, але в провінції невеликий вибір книг та періодики, і тому похвалитися, що знаю сучасну українську та зарубіжну літературу, не можу. Літературний процес осягаю волею випадків. Люблю Камю, Хемінгуей, Борхерта, Платонова. Люблю Анатолія Кіма і Отара Чіладзе. Не терплю в літературі сюсюкання.

9. Розчарування? Та в кого їх не було. Проте вважаю, що здатність творити – це і нагорода, і кара Божа. Та якби не було письма, як можна скніти в амфорі життя? Де можна літати, божеволіти, радіти, ридати? Чи тільки точити дерево і клювати короїдів?

Я винна перед Богом і літературою. Каюсь. Бо тільки дійшла до першої сходинки. Бо не присвятила себе письму. Бо люблю в цьому житті все – люблю купатися, блукати лісом, збирати опеньки і плести вінки з хмелю. Люблю танцювати, пекти пиріжки, садити квіти й городину, вишивати. Люблю прати, коли сяючі простирала гудуть на сонці і вітрі Люблю сидіти над морем удосвіта. Люблю "Місячну сонату" й "Полонез", і пісню Сольвейг. А панна Література зради не терпить.

10. Що побажати молодим? Більше слухайте землю, траву і небо. Слухайте свій нещасний народ, коли він співає, жартує і плаче. Ото і є справжня література.

м.Гребінка
на Полтавщині

Світлана ОРЕЛ

ЧИ НАСТАНЕ ПОЧАТОК КІНЦЯ?

І знову – вибори. Знову випробування суспільства на наявність здорових ідей та здорових сил, імунітету проти брехні і підступу, реакції на відвертих демагогів та придуманих заробітчанами-політтехнологами проєктів-партій (політиків, ідей), на самосвідомість – національну, соціальну, людську, врешті на присутність почуття самозбереження як духовної спільноти. Бо попри величезні зусилля влади та витворених нею чорних еліт, які наповнюють всі пори живого організму слизом і цвіллю хабарництва, пристосуванства, корупції, нахабного бюрократизму, зневаги до найсвятішого, зневіри і безнадії, ми – ще живі. Занадто потужні джерела нашої духовності, занадто багато героїв "палали до нас найсвятішою любов'ю, офіруючи душу й тіло", щоб ми стали простими жертвами кількох сотень політичних гендлярів. Отож важко погодитися з тими, хто твердить, що на цих виборах вирішуватиметься все, хоча – дуже багато.

У минулому ті часи, коли суспільство сподівалося на сам факт альтернативних виборів як на позитивний чинник. Багатьом тоді здавалося – варто вийти і сказати людям правду, і вони зроблять правильний вибір. В умовах раннього посттоталітаризму (це "пост", як дзвін ланцюгів) такі сподівання були зрозумілими, але вони не враховували, наскільки викривленою, zdeформованою вийшла людська і національна свідомість з комуністичної імперії. Цей фатальний кут заломлення накладав свій зловісний відбиток на кожні наступні вибори чи більш-менш значущу політичну подію, на все подальше державне будівництво в Україні. Не обійдуться без його тіні й нинішні вибори, хоча ця тінь – лише сірий відбиток, порівняно з чорним квадратом брудних політтехнологій та брехливих PR-акцій, що накинулись на нашу довірливу українську душу, немов круки на легку здобич.

Перші і другі посткомуністичні вибори, попри явну поразку демократичних сил (вони тоді цього вперто не визнавали), відзначалися все-таки конденсацією добрих надій суспільства, вливанням у старечі жили тодішньої влади нової – свіжої і гарячої народної крові. Інша річ, що її виявилось замало, аби очистити організм і пробити застоїні тромби. Розстановка політичних сил у ті роки була простішою і зрозумілішою для рядового виборця, що давало йому більше шансів для правдивого виявлення його політичної позиції. Це стосувалося й активних учасників виборчого процесу – членів партій, агітаторів, при-

хильників. Озираючись навколо – у скількох партіях чи командах ті, з ким учора ви були однодумцем, з ким об'єднувала одна ідея? Якщо називати прізвища, нарахуємо кілька десятків партій, абсолютна більшість яких – штучно утворені або владою, якій вкрай не вигідна енергетична і духовна цілісність нації, або вкраденими грошима і дурними амбіціями. Ці новоутворення потребували більш-менш авторитетних і грамотних кадрів на місцях, і за умови хоча б мінімального фінансового забезпечення, без проблем знаходили їх. Звичним стало парадоксальне явище, коли керівник однієї партії, не останньої ідейно, коли затримувалось або припинялось фінансування зверху, тут же перетворювався на лідера іншої партії, київські патрони якої проявляли більшу увагу до потреб регіональних "еліт". Поступово утворився і нині міцніє цілий прошарок так званих професійних партійних лідерів, які служать гумусом для розповсюдження і вкорінення у суспільну свідомість всеохоплюючої політичної фальші. Вони та їхні київські керівники, так звані професійні політики, які нічого більше не вміють у цьому житті – лише боротися за владу, створюють ще один тромб – перекривають доступ до парламенту свіжих, ідейних сил.

Ця руйнівна тенденція, що стала особливо помітною напередодні виборів, давно вже роз'їдає інші сфери життя. Якщо таки йдеться про відродження якогось серйозного виробництва, то при майже масовому безробітті (в області офіційно майже п'ять відсотків безробітних, а неофіційно?) воно не може знайти відповідних професіоналів, врешті просто людей, які готові самовіддано працювати не за бозна які гроші і при цьому не красти. У інших галузях теж панує сірість, яка має доступ до грошей і яку дратує талант, професіоналізм, майстерність, відданість національній ідеї, чесний підхід до справи. Поняття, які є основоположними для людської спільноти, що прагне мати перспективу розвитку, у нас катастрофічно втрачають пріоритетність. А що чекає Україну, коли в пир'я впливу ввіб'ються сьогоднішні і вже й вчорашні випускники вузів, які не здобули освіти, а купили її за гроші? Усе це не може не впливати на політичний вибір і не може не загострювати його.

Найпримітніша ознака нинішніх виборчих перегонів – облуда (багато хто називає це виборчими технологіями). Як не намагаються парламентарі удосконалити виборчі закони (тут їм дещо вдалося, і у цьому, до речі, теж, при всій різношестності і неоднозначності – їхня позитивна роль для суспільства), часи, коли у цій грі хоч намічались якісь чесні правила – минули. Ще якийсь десяток років тому тодішній голова крайової організації Народного руху, посівши посаду першого заступника голови облдержадміністрації, змушений був припинити членство в партії взагалі. І це була абсолютно правильна тенденція, яка, на жаль,

дуже швидко відійшла (як тільки це стало вигідно владі), і ще на більший жаль, не перешкодила Рухові перейняти методи і підходи старої системи, що й стало однією з причин його саморуйнації. Що ж маємо тепер? А те, що і сам голова облдержадміністрації і його заступники (Микола Ковальчук, Світлана Негода, Федір Згривець) є відвертими партійними лідерами, які в робочий час натхненно займаються партійною роботою, а ЗМІ області натхненно висвітлюють цю їхню діяльність. Це – при відсутності пропорційної системи виборів і будь-якої політичної відповідальності чиновників усіх рівнів за свою роботу. Суспільству підноситься, а воно сприймає усе це, як звичайний нормальний стан речей, коли влада не хоче упустити владу (даруйте за тавтологію) з рук. Адмінресурс – в дії. І при цьому продовжують побутувати декларації про демократію та народовладдя. А хтось їм, очевидно, і досі вірить.

Насправді ж ми маємо режим, який впевнено і відверто прямує до авторитаризму. Апогеєм його утвердження в нашій області стала відставка з явних політичних мотивів під час останніх президентських виборів тодішнього голови облдержадміністрації, якому вперше за роки незалежності вдалося зрушити економіку Кіровоградщини з мертвої точки, Валерія Кальченка. Тоді було дуже яскраво продемонстровано всім – вищому керівництву держави потрібен не результат, а влада, як така (чи ж дивуватися при цьому всякому-всілякому, що намагається перетворити найменшу політичну посаду на вигідний бізнес?). Останньою перешкодою на цьому шляху поки що залишається Верховна Рада – перша гілка влади. Друга і третя давно підім'яті, четверта так і не змогла зіп'ястися на ноги, а п'ята... Якщо так триватиме і далі, хто захистить нас від неї?

Для досягнення цієї супермети і створено суперблок "За єдУ" (чого більше в точності назви – Господньої іронії чи споконвічного українського гумору?). Знову ж – чи йдеться про демократію і рівні умови для всіх, якщо блок очолює керівник Президентської адміністрації, у його складі діючий Прем'єр-міністр, віце-прем'єр, голова облдержадміністрації крупної області, а в складі однієї з партій голова податкової адміністрації? Блок має у своєму розпорядженні велику кількість ЗМІ, у тому числі кілька загальнонаціональних каналів телебачення. Більшість пересічних виборців сприймають ці ЗМІ як державні (частково вони такими й є), відповідно не фільтруючи отриману інформацію. За об'ємом демагогії, що лине на нас з екранів телевізорів, з радіоприймачів та зі шпальт газет, ці вибори можна назвати рекордними. Причому беруться справді больові точки, яких останнім часом накопичилося дуже багато – наркоманія, дитяча безпритульність, безробіття,

загальна бідність, і на цьому професійно, з повним знанням справи і того резонансу, який може викликати у стомленому, спраглому позитивних змін, зболеному суспільстві, дана проблема, будується рекламний ролик. І це роблять партії, які й з'явилися "з-під килимів" діючої влади виключно для того, щоб її підтримувати, бути для неї опертям і підмогою (опозиціонерам же шлях до ЗМІ наглухо закритий). А чи не при цій же владі наші соціальні біди загострилися аж так, що при згадці про них із суспільного організму скоро капатиме кров?..

Для когось це лише прийом – реклама-імітація. Але чи розуміє це більшість виборців? Соціологічні опитування свідчать: тільки три з половиною відсотки українців готові підкорятися адміністративному тиску під час виборів, але немає соціологічних опитувань про те, скільки з них готові сприймати офіційну демагогію за чисту монету, а скільки – ні. Візьмімо політичну рекламу, що звучить по першій програмі загальнонаціонального радіо. Колишній міністр економіки Сергій Тигипко добре поставленим голосом обіцяє законодавчо карати тих керівників, які хоч на день затримують виплату зарплат чи відпускних. Це говорить людина, яка чудово знає механізми, що діють в економіці, ясно розуміє, чому ті гроші, які треба виплачувати вчасно, перебувають у тіні і чому їх досі з тієї тіні ніхто не може витягнути. Особливо зворушливо це звучить для мешканців Кіровоградщини, в обласній владі якої чільні посади займають члени партій – учасників блоку. Не менш облудний і радіо ролик про мову. "Будь вільний в незалежній Україні". Це при тому, що у нас продається більша частина книжкового ширнотребу, який друкується в Росії, а влада не хоче і не може захистити ні свій книжковий ринок, ні інформаційний простір, не кажучи вже про безліч інших проблем у цій сфері.

Крім реклами-імітації є ще й проекти-імітації. Один з них вдало використано на минулих виборах: спрацювала яскрава, позитивна, побудована на хвилюючих екологічних проблемах реклама. А за списками партії Зелених пройшло чимало тих, хто не тільки не бореться за екологію, а навпаки, – розгортаючи шкідливі виробництва, забруднюють природу. Цього разу, крім зелених, які знову розраховують проскочити у парламент на старій конячці, з'явилася ще одна "родзинка" – партія "Жінки за майбутнє". Величезні гроші, привабливі акції, в яких беруть участь чимало активних, порядних, справді відданих Україні людей, грамотна реклама про участь жінок у політиці. Назріла, важлива ідея. От тільки голова партії – Валентина Довженко, керівник державного комітету у справах сім'ї та молоді, подруга Людмили Кучми. І партію слід було б назвати "Жінки за майбутнє сім'ї Президента". Добре, припустимо, це справді не має значення. І партія робить багато корисних справ. Але за чий рахунок ці акції, цей розмах, цей блиск? Його не бракувало під час концерту Всеукраїнського туру

"Майстри естради за жінок! За майбутнє!" Неповторний, чудовий концерт – Едіта П'єха, Валентина Толкунова, Тамара Гвардцители, Ян Табачник, інші майстри здебільшого російської естради. Але ж – Майстри! Хто побував на тому концерті у нашій обласній філармонії – отримав велику насолоду. Але – хто її оплатив (квитки не продавались, всі глядачі отримали запрошення)? На прес-конференції з нагоди концерту голова обласної організації партії "Жінки за майбутнє" і за сумісництвом (чи навпаки?) заступник голови облдержадміністрації Світлана Негода запевнила, що все робиться безплатно. Щоб принести людям радість. І тільки. Артисти безплатно викладалися на сцені. Готелі "Європа" і "Турист" заради загальної радості безплатно їх приймали, БАТ "Птахокомбінат" – годував. А взагалі акція фінансувала, за словами тієї ж Негоди, "Запоріжсталь" зі своїх прибутків. Хтось вірить, що співвласники "Запоріжсталі", той же Едуард Шифрін чи Василь Хмельницький тільки з поваги до ідеї участі жінок у політиці, викладають сотні тисяч, а то й мільйони доларів? Бідні, загнані в кут злиднями і щоденним виживанням люди, до яких хтось хоча б добре слово мовив, повірять ще й не такому.

Окремо слід сказати про проект "Русский блок", який на відміну від минулих неповоротких слонів, діє набагато активніше, нахабніше і наступальніше. Аж до того, що засновує свої газети в регіонах, на Кіровоградщині у тому числі (почали працювати гроші, виділені Держдумою Росії, про які відверто говорилося під час презентації блоку у Кіровограді?). Але при всій своїй пасіонарності блок навряд чи здобудеться на серйозний вплив, хіба що відкусить шматочок найрадикальнішого лівого електорату та добре попсоє нерви свідомим українцям. І все-таки, він може стати серйозною загрозою, якщо об'єднається з провладними силами, які поки що прикриваються державницькою риторикою. Слова – словами, а тенденція дій влади майже в руслі "Русского блока".

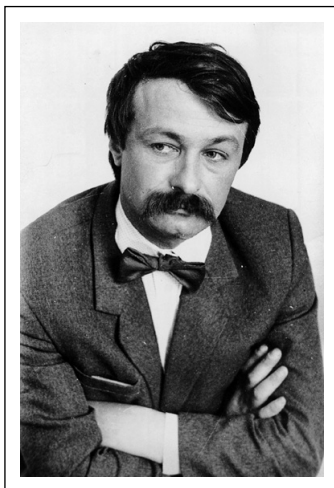
У державі триває масове, широкомасштабне зомбування людей. Вовків у овечих шкурах розвелось так багато, що, здається, скоро замало буде овець. Але їх в Україні, на жаль, вистачало завжди. Чому ідея (і навіть прийнятий Верховною радою Закон) про обов'язкові теледебати зустріли таку відсіч і Президента і його оточення? Влада не готова до діалогу, вона не хоче і не вміє його вести, тут – її найслабше місце. Вона може тільки вішати лапшу на вуха одурманеному електорату. Заради того, щоб повністю прибрати до рук першу гілку влади – парламент, яка поки що ще, хоч і слабко, але опирається авторитаризму.

Для чого? У жовтні на Конгресі громадських організацій Юля Тимошенко заявила, що у влади є конкретні проекти дій на випадок пе-

ремоги. Це – згортання роботи і впливу Верховної Ради, судова реформа, яка передбачає перепідпорядкування судів усіх рівнів адміністрації Президента, внесення відповідних змін до Конституції та узаконення третього терміну президентства, передача газо– та нафтотранспортних мереж у концесію Росії. Якщо навіть на кілька порядків пом'якшити сказане за рахунок крутої опозиційності авторки твердження, все ж вимальовується малоприваблива картина.

Навряд чи наше зневірене, здеморалізоване суспільство здатне самотужки побороти підступність тієї гнилизни, яка так впевнено почувується в шикарних офісах та модерних джипах. Але те, що воно прагне до очищення, свідчать стабільно високі рейтинги "Нашої України", на яку багато хто покладає серйозні надії. Ті рейтинги та нехті Віктора Ющенка до опозиційності, його бажання діяти лише на основі позитивних програм намагаються використати й навколотовладні еліти, але, судячи з усього, ядро блоку залишається здоровим, здатним подолати опір тих, хто не проти ще раз погендлювати на народній довірі. У майбутньому парламенті "Нашу Україну" підсилить "Блок Юлії Тимошенко", який теж зібрав чималу і інтелектуальну, і людську потугу, і незважаючи на абсолютну інформаційну блокаду з боку влади, збере свій урожай. На жаль, ці сили не об'єдналися до початку передвиборчої кампанії, що дало б зовсім іншу політичну якість. Але вона має з'явитися у майбутній Верховній Раді. Ця сила, якщо вона з'явиться і зуміє поставити національні інтереси вище партійних, має запропонувати Україні нову філософію влади. Цивілізовану, українську, засновану на повазі до Закону і прав людини. Усвідомлювати це мусять не лише верхівка блоків, а й те рядове партійне членство, яке працюватиме на їхній успіх. В умовах загальної низької політичної культури – це непросте завдання. Але, враховуючи потенціал творчих сил нації, який сьогодні приспаний, цілком осяжне. Загальна ситуація не спонукає до особливого оптимізму, але є фактори, які рано чи пізно мусять спрацювати. Українська нація понесла у минулому столітті величезні невинні жертви. Вона являла світові приклади вражаючого масового героїзму, відданості національній ідеї – визвольні змагання часів УНР, Холодноярська республіка, боротьба ОУН-УПА. Нехай все те було витолочено, вирізано, винищено, витоптано під корінь, а пам'ять про нього стерто. Але пам'ять повертається, і дух знищити неможливо. І якщо той дух, помножений нашими справами і нашим щоденним вибором, виявиться сильнішим зради, підступу, пристосуванства – це стане початком кінця підлої влади.

**м. Кіровоград,
грудень 2001 року**

Дмитро КРЕМІНЬ

Дмитро КРЕМІНЬ – відомий український поет, лауреат Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, лауреат премії імені Василя Чумака та Миколи Аркаса, професор Південнослов'янського інституту та Миколаївської філії Київського Національного університету культури і мистецтв.

Виступає і в жанрі есеїстики та художнього перекладу.

Народився 21 серпня 1953 року на Закарпатті. Після закінчення Ужгородського університету працює на миколаївській землі, в самому Миколаєві з 1975 року. Автор багатьох поетичних збірок – "Травнева арка", "Південне сяйво", "Танок вогню", "Бурштиновий журавель", "Шлях по зорях", "Пектораль", "Елегія троянського вина". Збірка "Пектораль" удостоєна Шевченківської премії.

Дмитро Кремінь був учасником першого свята української мови, яке відбулося в Кіровограді 1988 року, одним з керівників поетичної секції всеукраїнської наради молодих письменників, яка пройшла в нашому краї 1996 року. Теплі стосунки пов'язували його з відомими поетами, нашими земляками Валер'яном Юр'євим /1937-1980/ та Валерієм Гончаренком /1942-2000/, в колі його друзів – вчені-літературознавці Володимир Панченко, Григорій Клочек, Василь Марко, поети Петро Селецький та Юрій Камінський, Віктор Погрібний, прозаїк Василь Бондар. Прихильне слово його – про талановитих молодих кіровоградців, зокрема Володимира Могилюка та авторів поетичної антології – пролунало зі сторінок миколаївських газет.

Добірка для журналу "Вежа" – з останніх за часом поезій.

НА ДИСТАНЦІЇ БОЛЮ

З нових поезій

ВІЛЛА НА БЕРЕЗІ МОРЯ

В.Кравченку

Запалали розлукою губи,
Ніби грають валторни і труби.
До копійки копійку збереш,
Аби щастя квіточка купило...
Але море давно відступило
До турецьких чужих узбереж.
А згадаю, –
вечірне безмов'я.
Біла вілла на березі моря, –
Гармонійна, класична, одна...
До вікна упівоберта стану:
Панорама і моря, й лиману –
У квадраті, у рамі вікна.
Тиша й спека вечірніх окраїн...
– Два мільйони ще, – мовить хазяїн, –
Років тому тут море було...
Понт Евксінтський і скіфські могили.
А тепер тут – садок біля вілли,
І саманне, і винне село.
Зліва зблисне, в справа – ударить.
І затужить за Ельзою Гарик.
І накличе не дощ – суховій...
Милий песику, що тобі драми?
Розшифруй мені ці монограми
На запиленній стежці своїй.
Милий Вікторе, вишні в садочку...
Білий дім по цеглині й гвіздочку
Ти зібрав без горілки й вина.
Тут хазяйка – русалка чи фея?
Але ще від Луки і Матфея
Євангелія наша – сумна.

Видно, долю для тебе щасливу
Раїв дід із Мечетні – Лука.
Саксофону хорального туга.
Вип'єм чарку, згадаємо друга,
Що на старість тепер – без кутка.

Антик. Портики. Вечір на віллі.
Але вип'ємо, вже посивілі,
Що не зрадить фортуна стара...
А зима тут заявиться біла,
Забіліє на білому вілла.
Біла вілла. А біль – це не гра.

З ПОХИЛЕННОЮ ГОЛОВОЮ

Як у піску загублені сліди
Уранці підступають до води,
Сліди, які з опівночі zostались,
Так підступає старість.
Ти слід у слід іще ступив:
– Невже?

Обличчя рідне стало, як чуже.
Куди іти нам? З ким і де поїду?
А на піску – ні сліду...
Цей "Дійснейленд"... Од синових щедрот
Ми танцювали танго і фокстрот.
І діти... не сміялись.

Так відступає старість!
Вже срібна ти, моя ти золота.
Не море відібрало нам літа,
Та звів сухувій тебе на гальку,
Як піщану русалку.
Концертний зал. І музика. Й софіт.
А де сліди прощальних наших літ,

І берег, де твоя ступала ніжка?
Лиш місячна доріжка.
Лише востаннє слід у слід ступи.
І ще моя рука твоєю торкає...
І є ще смерть.
І старості – немає!

РЕКВІЕМ О РИМСЬКІЙ КОГОРТІ

Солонуватий Гіпаніс.
Акорди
Кимвалів тут звучали не дарма.

Шукаю сліду римської когорти.
Шукаю сліду, а слідів – нема!
Легіонери, сушить знов у горлі,
Ця амфора ольвійська – замала.
...О, де погасили ваші очі орлі
Й гортанна лінгва римського орла?
Ви всіх рабинь до весел повели...

Яка солодка смерть із тої ери,
Де все життя – на відстані стріли!

ГОГОЛІАДА

За версіями хроністів XIX століття, земляки Миколи Гоголя не повірили в смерть панича, коли звістка про це полетіла в рідні краї. За старокозацьким звичаєм, стали ворожити. У великий глечик посадили павука: якщо до ранку сам не вилізе, панич Микола – мертвий... За ніч павук заткав своїм павутинням горло глечика, виліз із полону і втік...

То чи знаєте ви українську ніч?
Ні, не знаєте ви української ночі!
Приповзе павуком український панич
Під всесвітнього Вія комп'ютерні очі.

Але небо займеться, земля задрижить:
Пан підпрапорний, зацний Халявський лежить.
Хоче встати, та мертві вже руці і нозі...
Не торкнеться дамаської шаблі рука.
Впала пташка із неба.

Спинилась ріка.

Павуки упівнеба! І – мнозі, і мнозі!
О, панотче Матфею! Відбився від рук
У московської черні хохол Басаврюк.
Як геєнна, в аксаковськім домі канапа.
Догорєє в каміні останній сувій.
Оком Гоголя дивиться з трумнища Вій,
І рукопис палає, мов тіло Остапа.

– Чуєш, батьку?

– Чую, синку!

Ніби чорна безодня, видіння твоє.
І в неволі козак. А павук все снує.
Ніч на Йвана Купала. Рогаті у шинку...
Камеральна, хоральна тюрма павука.
О паничу Миколо! Голосить ріка:

– Чуєш, батьку?

– Чую, синку!

За століття – Булгаков, московська шпана.
Камінь Гоголя в нього. Така дивина.
Віртуальні часи
Замінили вітчизну і жінку.

Зняти віко труни молить око твоє.
А павук української ночі снує.

.....
– Чуєш, батьку?

– Чую, синку!

ДИСТАНЦІЯ БОЛЮ

Попрощайся – і все. Ти своє відлюбив.
Але матінка сива гукає з порога...
Полонинського вітру полинний мотив.
Полинового вітру гірчична знемога.
Ну, яких іще треба в житті перспектив?
Бутафорські ботфорти. Полин і смерічки.
Чорне море, дуель коло Чорної річки.
Ця гірка, ця гірчична ріка, цей полин.
На дистанцію болю виходиш один...

Як же сталося так? Хто й коли нас купив
За п'ятак у моменті зневіри і відчаю?
Не пришвидшую крок, а дихання пришвидшую,
А лунає, голосить у днину завітчану
Полонинського вітру журливий мотив.
Поривався порому я, зболений весь,
У земляцтво трембіток і скрипок, і крісів.
І шукав я у горах собі едельвейс,
І спускався додолу в Долину нарцисів.
Наче стане усього на кілька життів,
І надії, й любові за тим перевалом,
Де життя обривається знаним фіналом
Під одвічний, величний, та звичний мотив.
То шовкових косиць, то шовкових отав,
Нареченої давньої, давнього друга...
Полонинський сніжок серед літа блукав,
Наче батяр. А дідо-всевідо із Луга
У світлиці сестриці моєї вмирав.
І прощалось життя – і самотнє, й нещасне,
Власна кинута хижка, фінал бідувань...
Ах, невже і для мене ця ватра погасне,
І ніхто не підкине у вогнище грань?
І земля ця крутнеться услід за тобою,
А хрестом тобі стане і тінь од орла.
...Я виходжу один на дистанцію болю.

А до мене – то пам'ять, то куля й стріла.
Грає море солоне. А сонця й засмаги
Наковтались давно вже розкішні тіла.
А світами помчали суханські бесаги,
Бо земля ця велика землі не дала.
На дистанції болю, а може, од відчаю
Я даремно у гори ці крок свій пришвидшую,
І зриваю на згадку косицю одну.
І додумую думу прощальну нехитру.
І сухими в Сухій моїй сльози од вітру.
Полонинський мотив і мотив долину.

Полонинського вітру полинний мотив.
І дистанція болю – дорога до Бога.
І посивіла матінка крикне з порога
Про отецький поріг, що сльїзми окропив.
А повернуся знову – то висхнуть і плеса.
І мене упізнає лиш мати здаля.
І чужа іномарка на чорні колеса
Намотає Дорогу, як чорна земля...

НА ХОРАЛЬНИЙ ВІД'ІЗД СВІТЛАНИ-СИБІЛЛИ ТОРНТОН З УКРАЇНИ В КАНАДУ

Прочитай наостанку писання старе,
Елегійного серпня солодку знемогу.
Ти живий ще? Морзянкою /крапка-тире/
Б'ється серце. І слава Всевишньому Богу.

Каскадерні каскади Касандр, їх імен,
І Севілья Сибілл – дон-жуанська, імлиста...
І всесвітній транзит. І старий Карфаген.
І далека країна кленового листя.

Ні про що, ні про віщо не згадуй. Уже
Залишаються в спогаді дні проминулі.
Береженого судження Бог береже:
Рідний – паспорт, а ночі українські в Стамбулі,

Де безпаспортна юнь казино й вар'єте,
Емігрантський бордель і балетні пуанти...
Прощавай же, Світланко-Сибілло, проте
Не єдині на світі і ми емігранти.

Бачиш? Він милостивий, чужинський господь.
Він суворого вікінга вудка кленова.
Він оддасть за твою упокорену плоть
Золоте узбережжя без імені й слова.

...Запливає у море старенький баркас,
І старенькі рибалки закидують сіті...
Ти недовго тут будеш. А будеш не раз
Снити берегом рідним, де хвилі неситі,

Ніби риби повітря, ковтають пісок.
І коли заблукалий у пам'яті антик,
Мов сирена баркаса, подасть голосок,
І чаїна, заблукана в скіфах і антах,

Затанцює земля ця своє болеро, –
Ти в стихії прощального шалу і поту.
Все кінечне – як берег. І біле перо,
І чаїне падіння, і мука польоту.

Безголоса, безмовна безодня стихій...
Але шкода тебе, а себе – анітрошки.
І прощальна сльоза упаде із-під вій,
Як розбита зоря вересневої змошки.

Так невже це встаннє – і простір, і час?
Білі абриси лайнера, хвилі круїзні...
І життя. І любов. І старенький баркас
На покинутій, проклятій, милій вітчизні?

***

Любов свої воздвигне храми.
Хрестознімателі любові
Ниць упадуть...

***

Я любив цю божественну жінку,
Я возносив її до зірок...
Недописану мною сторінку
Засипає безжальний пісок.

***

Я хочу, аби ти мене любила.
А ти мене не любиш. І за те
Між нами то колиска, то могила,
Але й твоє волосся. Золоте.

Я жив, як жив. Нічого не далось:
Ні величі, ні слави. А проте
Було в моїм житті твоє волосся, -
Кохане, рідне, миле. Золоте!

***

Ловлю скажений сніг у сіті світла фар
і наче сам стаю старим і сивим снігом.
І мчить мене авто удосвіта по хмар,

І чорна тінь летить, летить за мною слідом,
де сотні снігових, скажених білих стріл,
де ця сумна земля, немов безлюдний острів.

Сумний відстріл зірок – як оленів відстріл.
Дистанцію пройди – лунає перший постріл...

Мені наснилась ти. У мене ти була.
А скільки не була, ми все ж були чужими.
А що зосталось нам? Розбиті дзеркала.
І я зоставсь один стояти перед ними.
Такий наївний час од дзвонів до дзвінків,
І соло снігове, і грім небесних хорів.
Та знаю, як почую стукіт каблучків,
Що ти мені одна, тобі нема повторів.
І сяйво золоте із-під срібла волось,
І цей вечірній сніг зірками засвітився.
Лети, авто, лети, бо ми ще сміємось,
І віримо: по нас заплаче сніг дитинства...

ФУТБОЛ ПІД МУЗИКУ МОЦАРТА

Понад стадністю стадіонів -
стосамотнє твоє ім'я...
І літає мотив бездомний,
Моцарт,
        янгол,
                футбольний м'яч!
Наче Моцарт у "Дон-Жуані"
Музикує про смерть не раз,
Кобзарює з м'ячем у "Мілані"
Сам Шевченко, але не Тарас.
Не любила Ахматова – "мамо", Та й
Горенко, на горе, не так...
Освістить, просвіставши, "Динамо",
Ще просвищемо і гопак.

Та історію з географією,
Долгоруки брати не сплять.
А у нас – і свобода із мафією
На Грушевського номер 5.
Наші Моцарти, наші Лісти
Вени ріжуть в гіркій пітьмі.
Перекуплені футболісти
Забивають собі самі.
М'яч од Суркіса. Вербна неділя.
Стадіоном сама земля. ...
Амадео, зоря, надія!
Тихий реквієм іздала...

***

Я в літній дощ на дощових твоїх,
На грудях табунами пальців пасся.
Твого волосся дощового пасма
Той літній дощ на грудях утаїв.

То все в той дощ і в літо те було.
Спинилися дощі перед дверима,
А ти була тілесна і незрима,
І ти уже не тіло, тільки тло.
І розколось небо на слова,
Та тямлю я тебе у літі тому,
Коли мене вела з дощу і грому
І дівчинка, і віра грозова...

***

Профіль Сірано де Бержерака,
Адже був нещасним Сірано,
У любові – наче зодіаком
Став мені, живе в мені давно.
У сузір'ї Сірано безлюдне,
Так безлюдне, як і є всякчас:

Ми земні, ми безнадійно любимо,
Безнадійно люблять тут і нас.
Не Версаль і не царів палати
Нам судились нині в сивій млі.
Може б нам на місяць хоч злітати,
Може, відірватись од землі!
Але й там не світло, лиш омана,
Авеля і Каїна кураж...
Сірано, він лиш герой Ростана,
Милий горбоносий персонаж!
Що мені із цим ось дуелянтом,
Із поетом пажів і маркіз?
Був він кавалером, був галантним,
Але мав занадто довгий ніс.
Безнадійно, але все ж кохати,
Як у старомодному кіно...
В небеса веде й веде від хати
Місячна дорога Сірано.

ОЛЬВІЙСЬКА ПРОСОДИЯ

Переболіло. Перетліло літом,
Де наших літ берегові вогні...
Як буду я прощатися зі світом,
Що наостанку скажеш ти мені?
Можливо, друзі. А можливо, вразі.
Але шумить, шумить Евксінтський Понт.
Надія спить. У чорнім саркофазі.
Тут Ольвія, Еллада, Гелеспонт.
Літаній легка лань од сліз намокла.
Громів грімкий огрім із висоти.
Якийсь Ахілл якогось там Патрокла
Іще безжально відомстить. А ти?
Літа летять. Літам немає впину.
Нема закону їм – такий закон.
Безжальних літ безпашпортну дитину

На борт човна "Аїд" бере Харон.
Бери, Хароне! І вертай, Хароне,
Змахнувши прах камінної сльози.
На другий берег, що в проваллі тоне,
Перевези мене, перевези.
Безбожний боже, "Dens ex mashinae",
Невже знетямивсь ти від самоти?
А та ж артистка... ще була дитина.
Нащо її позвав по себе ти?
А ми гадали, коли нас вбивали:
Невже і слава – лиш гіркий дурман?
Але гримлять заплакані кимвали
І чорні зорі впали у лиман.
Перевези! Зірки пригаслі бліді
Понад проваллям вигаслих болінь.
А що в Аїді? Як там, у Аїді?
Там тінь тіней, і ще там буде тінь.
Де тінь тіней, сон снів мені насниться.
І та, що полюбити не дала:
Безжальних літ безжальна колісниця
І в серці – не камінному! – стріла...

МУШЛЯ

Голос моря заховано в мушлі...
Ти до вуха її піднеси:
Чуєш хвилі – гартовано-мужні,
Альта й скрипки гучать голоси.
Так до серця підносить музика
Найкоштовніший голос – на "біс".
Так підкочує хвиля велика
І сонорний її вокаліз.
Так і ти: сподівайся на вчора,
Пий із мушлі кошовне вино.
Стежка місячна, тінь Чорномора,
І перлинами всіяне дно.

Так учора – солодке й солоне.
 А сьогодні – солоне й гірке.
 Не замовкне. У морі не втоне.
 Тільки серце зірветься в піке...

ПІСЛЯМОВА АВТОРА

Дорогі мої друзі – з Новим роком і Різдвом Христовим!

Зачаклований 2001 рік, рік опісля Міленіуму, так і закінчився загадкою: камо грядеши? І нам із вами залишив загадку, таїну наших мук і страждань: що ми в цьому світі, кому потрібне архаїчне елітнелітературне письмо? Це – як у Ортеги-і-Гасета, який писав, що "поет починається там, де закінчується людина... Він воскрешає вигаданий світ". Але втілена в Слово думка, але безсонна "пам'ять серця", – як вона? Як мені забути хутір "Надія", колиску корифеїв українського театру, вкриту нині завісою снігу і зимової непам'яті? Недавно до Миколаєва приїздив Кіровоградський театр драми та музичної комедії, в спектаклі грав актор із уразливим станом протоінфаркту, – потреба "повної загибелі всерйоз"? А як же голоси живих поетів теперішньої кіровоградської/усе ще імперська, компартійна лакуна!/ землі, прозаїків, – і ширше – сізіфів рідного слова?

Я нечасто читаю журнал "Вежа", але читаю і зберігаю, як аннали давньої літературної історії, животворної теперішньої. Навіть у небідній моїй пам'яті спалахує невідомий Євген Маланюк, відкритий у празьких архівах Леонідом Куценком, історичні студії тут гармоніюють із екзерсисами сучасної поезії, прози, есеїстики. Тому запрошення редакції "Вежі" до співпраці приймаю з великою вдячністю. Не думаю, що варто притомлювати читача біобібліографічною епопеею, сенс – у самому поетичному тексті, підтексті конкретного поета, котрий зовсім не закінчився як людина. І коли я пишу ці рядки, за моєю спиною схиляється янгол, і в нього дитяче лице...

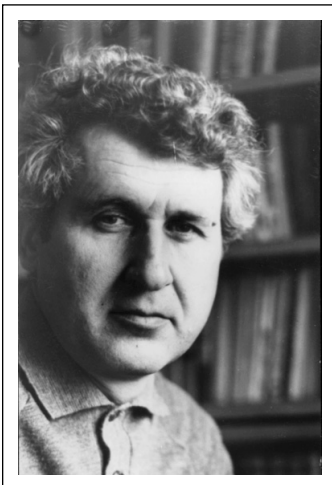
Вірші – з нових, котрі написалися після "Пекторалі" увінчаної Шевченківською премією, після "Елегії троянського вина", котра вийшла минулого вже року, тут – не вигаданий, віртуальний світ, а жива, з кров'ю і плоттю, пам'ять, це місячна доріжка в морі, котра веде в таємницю і пільму. Смертельну, але – саяливу й осяяну.

Храни вас Бог!

Від серця –

1 січня 2002 р.,
 Миколаїв

Федір НЕПОМЕНКО

Народився в с. Любо-Надеждівка Кіровоградського району в селянській родині 11 січня 1927 року. Прозаїк, пише російською мовою. Закінчив філологічний факультет Одеського університету (1951). Працював у школі викладачем музики.

Автор збірок оповідань і повістей «В ожидании» (1961), «Прекрасное мгновение» (1963), «Дороже золота» (1977), «Во всей своей полынной горечи» (1980), «Без суеты» (1991), «За дверью – тишина» (2001).

Член Національної Спілки письменників України.

ДЕТЕКТИВ МИСЛИВСЬКИЙ

оповідання

1

Грудневого вечора у сутінках на вулиці села Лозинці машина обласної ради мисливців збила велосипедиста.

Сніг ще не випадав, усюди чорнота, ще й вечірня темінь упала якось нараз, асфальт вузесенький, адже ж тягнув його колгосп за свої власні кошти і, ясна річ, економив на матеріалах. До всього, з освітленням було щось не так, фари ледь жевріли, і шофер Толя Хоменко, дебелинський, пузатенький веселун років тридцяти, ще коли стояли до того біля сільського продмагу, поколував було в моторі, пробуючи знайти причину. Та чи то була вона дуже вже хитра, чи то шофера геть підкосило (тримався він усе ж таки більш-менш пристойно), та допетрати, куди поділося світло, так і не вдалося. Толик, одначе, попорпавшись, махнув рукою: а, доберемось і так, потихеньку, скільки тут, кілометрів два до траси, а там путівцем до бази мисливської теж не більше. Голови під хмелем Толик ніколи не губив, був хлопець сам собі на умі, із хитринкою, та й ситуація, власне, ніяка, так що йому під силу – це він так думав допильнувати себе, не придурок же який-небудь, врешті-решт.

Пиля ж вони, щоправда, зрання, так що під вечір аж притомились коло горілки. Половина випитого, міркував Толя, вже вивітрилась, а їзди тої – рукою подати, скілки того діла. Не вперше. А геть невдовзі, коли від'їхали (ну скільки тої дороги!), у тьмяному світлі фар проступила зліва фігура велосипедиста. Той здорово кривуляв, ніби тільки вчився їздити, – виник він усього на пару секунд, Толик різко вивернув управо, і зразу ж почувся тупий удар, на мить невідь-що впало на скло і пропало.

Машина зупинилась. Велосипед лежав тепер збоку (він, виявляється, був з моторчиком), а потерпілий, відкинутий ударом, скулився метрів за десять. Зібралось трійко-четверо місцевих, лозинецьких, вони упізнали сільського пияка, назвали навіть прізвище та ім'я. Той їхав п'яним, про це свідчив запах, і мав пляшку "чорнила" у кишені – вона дивом не розбилась, уціліла. Збитий був без свідомості. Про це Кривицького оповістив Путінцев. Кривицький не пішов на поміч, навмисно залишався при машині – дивитися на те, що вони натворили, дуже вже не хотілось. Ще здавна, з дитячих літ у нього була відраза до подібних видовищ – після того, як одного разу на залізничних коліях надібав юрбу, що товпилася біля чогось такого, і хоч усе в ньому внутрішньо найжачилось, опираючись цікавості (він смутно здогадався, що там сталося), одначе здолати її він тоді не зміг, підійшов і подивився... З тих пір вигляд густої, ніби олійна фарба, чиеїсь крові, яку вбирає земля, перемішаної брудом, і солодково-нудотний запах її викликали в нього приступ нестерпної гидливості. Тому Кривицький і не прийшов, а тим більше й діло знайшлося – Путінцев сказав, що слід би якось обгородити місце події, виставити такі-сякі попереджувальні знаки, щоб об'їжджали. У темені (а потемніло миттєво) він познаходив якесь гілля, інше поздирав

УТВЕРДИТИ ЛЮБОВ І СОВІСТЬ, І ТАЛАНТ

У літературі Федір Непоменко працює понад сорок років. Торік у Центрально-Українському видавництві (Кіровоград) побачила світ його шоста книга прози. Здається, не так і багато, хоча треба зважати на той факт (про це письменник зізнався в одному своєму інтерв'ю), що не все в сімдесяті-вісімдесяті роки минулого століття можна було опублікувати. Зокрема, дві повісті й досі звідтоді лежать у шухляді. Така ж доля чекала й на повість "Луна" (через безідейну першу частину твору "Убили чорта"), якби не схвальні рецензії московського журналу "Новый мир". Та й взагалі Федір Непоменко не належить до тих письменників, які нерідко беруть силою, моторністю ліктів чи й застосовують для відкривання видавничих дверей носачи міцних черевиків. Одна з його книг має назву "Без суєти" – назва ця проливає світло і на характер письменника, і на його творчість. І в таких ви-

із тополь, що стриміли вздовж обочини, поклав на дорозі, та й по всьому. Путінцев і Толик скоро зупинили на дорозі "Жигуль" і повезли збитого п'яндилігу у місцеву лікарню, що виявилась, на щастя, недалечко, на тій же вулиці.

А Кривицький лишився, сидів у машині і думав про те, яке ж то безглуздя – все, що тут сталося, і які ж вони, всі троє, безталанні – і авторитетний Путінцев, дотепний, винахідливий та удатний у всьому, і добродушний веселун Толик Хоменко, і він, Євген Кривицький, вічний невдаха: бо ж будь хто інший на його місці і аварії не було б. Хай той п'яничка й нікчема, і в чомусь, можливо, й неправий (а напевно неправий!), та все ж створили зле вони. Утрох. А та обставина, що потерпілий був єдиним сином у матері (так говорили місцеві), вже саме собою побільшувало винуватості, хоч усі жаліли тільки матір, а п'яндилігу не дуже, оскільки був то скандаліст і забіяка ("Туди йому й дорога!" – так хтось і сказав). А втім, Путінцев одразу зайняв жорстку позицію, яка виключала будь-які сумніви: п'яндиліга добряче набрався і в'їхав у сутінках на смугу зустрічного руху, то й отримав своє, нічого з таким панькатися. Георгій Самсонович мав сам водійські права і в правилах дорожнього руху розбирався, чисто тобі "даішник". Він кілька разів у розмові повторив це – "на смугу зустрічного руху", і Кривицький подумав навіть, що йому підказують, як і що слід говорити, коли почнуть розбиратися. Кривицький не міг із належною певністю стверджувати, чи було саме так, як говорить Путінцев, бо сидів позаду, звідки наперед не все проглядається, – задне сидіння в "газику" високо, і щоб дивитися вдалину, доводиться увесь час нахилитись, а це незручно. Він, звісно, пам'ятає, як на мить із темені проступив велосипедист, як він сильно петляв і як вивернув кермо Толик...

падках належить казати: автор бере не кількістю, а якістю. Щодо Федора Непоменка це не буде перебільшенням.

Мова піде про останню в часі його книгу "За дверима – тиша", яка ще пахне друкарською фарбою, і, беручи книгу в руки, остерігаєшся залишити на каламутній обкладинці сліди власних пальців. Я книгу готував до друку як редактор, враження в мені від прочитаного устоювались кілька місяців, тому можна себе не стримувати від оцінок, які іноді здаються невиваженими після першопрочитання.

Книгу складають твори, які так чи інакше торкаються теми великої останньої війни, що її пережив наш народ. Швидше, не самої війни, а відголосків її. На жодній сторінці не пролунає постріл, але вони вчуваються постійно. І кров, і патрони, і роздуми про війну... Останніх, певно, найбільше. Бо дії в чотирьох творах відбуваються або на чималій просторовій відстані від лінії фронту (у Ставрополлі, в безіменному

Очевидно, було пізно. Хоча... Ні, не йому судити, чи можна було все-таки уникнути зіткнення. До того усе це дурня, сталося те, що сталося. Бампер у місці удару зігнуто, а на склі – акурат посередені, під самим верхом – лишилися мітка, слід, який буває, коли ударити каменем по молодому льоду: білувате кришиво в центрі, а довкруг нього павутиння тріщин. Отже, велосипедиста кинуло на капот "газика", а потім відкинуло геть. Усе це такий жах, думав Кривицький, – і те, що вони пили (він, щоправда, після обіду вже не міг, боліла голова, та й взагалі він слабак у цьому, в питві), і те, що він був учасником наїзду. І дивно, що вони – і Толик, і Путінцев – миттєво витверезились, тільки-но лихо сталося.

Понад годину він сидів у самоті. Потім повернулись Хоменко і Георгій Самсонович і повідомили: у потерпілого поламані ноги і ще щось, і травма черепа, і що до свідомості він, велосипедист тобто, не приходить. Та й після того, як вони повернулись, довго ще нікуди не їхали, грілись у машині та обговорювали лиху пригоду.

– Ну скільки ми там випили? – міркував уголос Толик, апелюючи більше до Кривицького. – Саму дурничку! Та й вивітрилося воно все! І їхав я, ну, скажіть, кілометрів сорок, не більше – хіба це скорість? Світло, правда, погане... Та хоч би й нормальне – чорт же його знав, що він вискочить на самісіньку середину! Кажуть, їхав із буфета. П'яний, як чіп. Ви ж бачили, як я крутонув направо? Одним словом, купили сигарет...

– Нічого! – втішив Георгій Самсонович. Він єдиний у машині був курець, і він же й затіяв цю поїздку в сільмаг за куривом. – Виживе! П'яниці, вони всі живучі, як кішки. У тебе там нічого не лишилось на ковток, а то щось холод розбирає?...

місті України, де про війну ще нагадують залишені фашистами міни, пілоти й гімнастерки на хлопчиках-підлітках, листи та посилки звідти, де ще гримить, де ще наближається Перемога), або на чималій, у сорок років, часовій відстані, коли герої повісті знаходять на кавказькому перевалі кістки загиблих воїнів чи осколки снарядів на танковому полі під знаменитою Прохорівкою...

Повість, яка дала назву книзі, – це щемлива історія першої любові. На сирзаводі однієї підкавказької станиці, далеко від рідної домівки, опинились шістнадцятирічний український хлопець, який закінчив лише семирічку, Микола Дудко, і лєнінградка з вищою освітою, старша від юнака на десять років. Надія Арсенівна. Звела доля, а конкретніше – війна, евакуація. Фронт прогрімів на захід, у горах ще озиваються поліцаї грабіжницькими набігами, чинять опір карачаївці, що дає привід Сталінові провести повальну репресію представників цього

– Та нема... – нервово сміючись, відповідав Толик. – Геть усе висмоктали.

Він ще бадьорився, старався в тон Путінцеву продовжувати почату ще зранку хмільну гру, однак усім трьом було ясно, що тепер не до іграшок, і що хай і було б трохи в пляшці, та пити, ясна річ, ніхто б не став. Усе це балаканина – аби покрасуватися один перед одним. Та ще – аби приглушити тривогу. Толя не хотів подавати виду, що налякався, хотів і далі вдавати з себе розвеселого безпечного гульвісу. Але хміль уже дійсно майже весь вийшов, лишивши по собі острах і непевність: що ж тепер буде?

Кривицький теж переживав, тому що хоч і не сидів за кермом, але ж був, однак, у тій же компанії.

Повеселились називається. У такій халепі він ще ніколи не бував. Із них трьох один Путінцев тримався так, ніби нічого надзвичайного не сталося. Діло звичне. Неприємно, ясно, але й небезнадійно. Зрозуміло, машину вів не він, але ж він був начальством, тому певною мірою відповідальність лежала і на ньому. Ну, то й що? Помічаючи безпечність шефа, Толик теж потроху ожив духом, і починав, схоже, вірити в те, що нічого страшного, все втрясється. Навіть пару дотепів докинув...

Вже годині о десятій появився міліціонер – чи то дільничний, чи "дашник". Він скоренько оглянув місце пригоди, нічого не заміряв, щось мовчки помітив собі в планшеті, і всі подалися у якусь поближню контору. Міліціонер телефонував комусь у райцентр, потім передав рурку Путінцеву, і той теж говорив із кимось. Опісля вони всі ще довго чекали на приїзд "капітана", говорили про те, про се. Путінцев тривав анекдоти.

народу і протягом доби виселити їх із рідних країв – це політичне тло, на якому зароджується неспівмірне почуття молодесенького конторського рахівника до вдови з малолітньою дочкою, лаборантки сирзаводу. Дружба, ревності, перший поцілунок, довгі зимові вечори при саморобній гасниці, чарівна музика романсу – здається, це триватиме вічно. Але грубе життя втручається безцеремонно у світлі почуття – спочатку заздрісні дорослі начальники забирають Надію в іншу, далеку станицю, згодом сумніви, які непрохано залазять у душу: різниця в літах, чужа донька... Надія переїжджає у велике українське місто, де займається улюбленою науковою роботою, кличе Миколу вчитися в технікумі. Він іще слухається по інерції, але чи то "гірка нужда воєнних років", чи неминучі підозри одне до одного за такої різниці в літах не приносять втіхи недавно закоханим, а плотська любов іще далі розводять їх, гасить їхні світлі почуття, і настає, як порятунок, розв'язка –

Нарешті прибув міліцейський капітан, чорнявий, вусатий, схожий на грузина. З Путінцевим він привітався за руку. Перекинулися словом-другим, а всім учасникам лихкої пригоди, в тому числі й Кривицькому, запропонували тут же написати пояснювальну на предмет того, що сталося.

На базу машина повернулася о другій ночі.

2

А на базі о цій порі ще не спали. Напередодні завершилися змагання лайок по копитних, у яких брали участь кілька областей – було вже вручено медалі й дипломи, організовано "показове полювання". На кінець дня деякі учасники роз'їхалися, а ті, що лишилися, влаштували прощальну вечірку з шурпою. Так що, коли машина Путінцева появилась, бенкет був у розпалі. "Шефа" зустріли веселим віншуванням і миттю запросили до столу, накритому в одній із кімнат мисливського готелю (стіл із закусками і пляшками на той момент мав уже такий вигляд, ніби на ньому чорти горох молотили). Путінцев, зрозуміло, відмовлятися не став. Швидко, в кількох словах пояснив причину такої пізньої затримки – те, що сталося в Лозинцях, пом'янув як щось вельми забавне, хоч і досадне, та й підсів до компанії.

Ніхто, ясна річ, великого значення повідомленому Путінцевим не надав (хоч на якусь мить у декого безтурботності поменшало, хтось навіть про щось перепитав), і застілля тривало собі, як і доти.

Більшості бенкетуючих було вже море по коліно. Та й кожного куди більше, ніж якась там дорожня пригода, приваблювали застільні одкровення і балаканина, що стосувалась головним чином Дружка,

Надія повертається в рідний Ленінград, аби тепер ніколи вже не стрітись із невдалим коханням (за винятком одного відрядження, в якому вона остаточно переконалась у незворотності розриву).

Пройшли роки. Багато років. Микола Ілліч Дудко приїжджає в Ленінград до сина, який тут навчається в інституті, і пробує вернути, бодай на мить, ілюзію того давнього, воєнних років, світлого почуття. Яка вона? Як живе? Чи пам'ятає? Оте щире, хвилююче, світле знову бере в полон його душу, приводить на поріг колишньої коханки, але за дверима – тиша. І він не відважується її порушити. Лиш у листах вони обізвалися один до одного, переогодом, знову ж таки через роки, коли Дудко овдовів. "Милий Колю..." Без права зустрічі, побачень. Бо – нащо ворухити в душі давно схолий вогонь?..

Після прочитання повісті хочеться мовчати, думати. Терпка туга наповнює серце того, що так безглуздо, необдуманно загасили в собі

кобеля з породи західно-сибірських лайок, який не коли-небудь, а позавчора обійшов усіх медалістів, усіх отих "хвостатих шашликів", яким не по лосеві чи кабанові робити, а хіба "подавати хазяїну капці".

За два минулі дні мисливці за всякої зручної нагоди тільки те й робили, що обговорювали поведки переможця, незмінно захоплюючись ним і водночас висміюючи "дворняг із дипломатами" – тих, які, коли їх спускали з повідка, відбігали набік, підіймали ніжку, крутилися біля хазяїна або ж гналися за якою-небудь підводою, що проїжджала ближньою дорогою. Вже вкотре згадували, як рівно за десять хвилин, залікового часу Дружок у хащах лісистої балки підняв стадо диких свиней, "посигналив", відбив сікача і почав переслідування. Ніхто не бачив, як лайка це робила, але кожен знав, як це непросто й ризиковано – у густих зарослях тернику, крізь які кабан мчить напролом, ніби справжній танк. Найчастіше, однак, пригадували момент, коли Дружок вигнав вепра наверх, на озиме поле – ось тут вже й комісія експертів-кінологів, і учасники змагань змогли бачити... Яке мисливське серце залишиться байдужим, коли собака повисає на могутньому сікачеві, а той, осліплений люттю, крутить нею довкола себе, мов тряпчаною лялькою! А момент, коли Дружок відірвався набік і сікач кинувся на нього? І як спритно Дружок відскочив, і не перелякався, а, тількино кабан надумав податися геть – знову вп'явся тому в стегно, знову завис на ньому, і сікач знову крутився, намагаючись скинути завзятого пса... Хіба можна було тепер, у хмільному чаду, говорити про щось інше, окрім собаки, якій – на цьому сходились усі – ціни нема? Ну, звісно, пригадували і схожі приклади, а то й геть несхожі, та однаково важливі, на пам'ять спадали мисливські історії, яким при такому столі кінця нема та й бути не

любов близькі духовно люди, що так несміливо пробували вернути на схилі віку те свято і не змогли. Таке життя. За помилки молодості розплачуються в старості. Та й чи можливо склеїти те, що давно розбите і клеїтись не дається? Але найголовніше в повісті, мабуть, і не це. А те, що інтелігентні люди зобов'язані за всяких обставин, перипетій, пережитого й перебаченого, залишатись добрими й мудрими, терплячими й уважними. Тихий, камерний тон повісті утверджує красу й довіру в людських взаєминах, надто між тими, в кого в далекій і незабутній молодості спалахнуло вічне й незбагненне почуття першої любові.

Війна і любов. Непоеднувані, здавалось би, поняття. Та ще от у такому трактуванні. Справді, якщо любов на війні, то така, як у "Прапороносцях": надихаюча, романтизована, героїчна. А тут... Десять гинуть люди, іще до перемоги не один місяць, а юначок і вдова загиблого на

може... Отож гамірно було, як на доброму ярмарку. Звістка про дорожню пригоду канула в той гамір та й тут же начисто забулась.

Протягом трьох днів, поки тривало змагання, Путінцеву доводилося крутитися – як людині, котра по-хазяйськи приймає гостей. Найбільше клопоту було спершу з облаштуванням – усіх на базі не розмістити, тож доводилося влаштовувати у сусідньому селі, попутно займаючись проблемою харчування, організації змагань, треба було всім догодити: і суддям, і учасникам, а люди – вони завжди різні, трапляються і вередливі, й скандалісти. До усієї цієї братії, що звалилась на нього, як сніг на голову, Георгій Самсонович ставився іронічно, з веселою зневагою, іменуючи її містким, але нецензурним словом. Однак в інтересах голови "кару відбути" належало без нарікань, і тому він старався, як міг, хоч іноді міг і відмахнутися – а, ну їх к бісовій матері, переб'ються! Полювання і все, що з ним пов'язане, були його стихією, і, може, тому він був справді невтомним. "Яким має бути обласний голова мисливців? – запитував і сам відповідав: – Перше і найважливіше – вміти пити. Не п'ють у нас тільки підлі та хворі. Решта – п'ють. Значить, треба вміти. Друге: полювання для нього має бути пристрастю, сенсом життя... «Усі ці дні Путінцев снідав, обідав і вечеряв щоразу у якій-небудь компанії: його запрошували то одні, то інші... горілку купували рідко, тому що всі зацікавлені особи запаслися, привізни з собою бокасти каністерки чи інші ємкості, наповнені сивухою домашнього приготування, тож цього добра тут, можна сказати, зовсім не бракувало. Від запрошень Путінцев не відмовлявся. Буваючи тверезим, він здавався нудним, нецікавим, зате після чарки-другої одразу, оволодівав увагою товариства, хоч би яким людним воно не було – ставав речистим, натхненним, сипав дотепами, був спритним і винахідливим, майстерно видавав анекдоти, так що навіть похабщина,

фронті офіцера в любов граються, та ще в таку, що й розповідати гидко про неї, скажімо, про той конфуз із вершками, від яких замлоїло й зганьбило юнака в першу доступну ніч їхньої близькості...

Письменник не уникає життєвої правди. Він досліджує її, якою б кострубатою чи мулькою вона не була. І цим самим не принижує святе почуття, а олюднює його, через ставлення до кохання в неординарній ситуації проявляє людські характери, а головне – утверджує любов. Якщо вона справжня – для неї не існує ніяких перешкод і заборон.

Зовсім не героїчна війна і в повісті "Перевал". Взагалі про війну, як відомо, в радянській літературі (зокрема, й у радянській українській) написано багато, здебільшого героїчного, пафосного. "Так треба було", – кажуть і нині тодішні ідеологи. І мають рацію, бо література, як і вся культура, в радянському суспільстві була інструментом виховної

звична серед підпилої публіки, з його уст сприймалася всього-навсього як необхідність, без якої годі обійтися, а тому й закрита для будь-чийого осуду... І так от, у хмільному чаду, міг він – хоч би й цілісіньку ніч. А на ранок, коли декому, як водиться, було тяжко на голову, а під очима висли мішки, Георгій Самсонович схоплювався, мов нічого й не було, нашвидкоруч чистився, так-сяк мився-голився – і вже, дивись, готовий був почати все спочатку. Ніхто не міг похвалитися, що бачив коли-небудь, аби голова мисливців лика не в'язав. У цьому ділі, як і в роботі, між іншим, – а її він знав і любив – Путінцев був «на висоті».

Кривицький не сказав би, коли тієї ночі закінчилася гулянка, і чи закінчилась вона взагалі – він заснув одразу, ледве доступився до ліжка.

3

Повернувшись додому, Євген Миколайович протягом наступного тижня продовжував жити враженнями пам'ятної поїздки на змагання. Знімки він зробив сам – швидко, як і обіцяв – одразу по приїзду (у заводській фотолaboratorії, якою й завідував, іншої роботи тепер взимку майже не було) і приніс в обласну раду мисливців. Та Путінцева на місці не застав – поїхав у якийсь із районів. Фото довелося залишити у мисливствознавця. Прикро, бо хотілось би вручити їх самому Георгієві Самсоновичу, переглянути разом, позгадувати, що та як... Бо він, якщо чесно, ще з бозна-якого часу, тільки-но справив собі рушницю, шукав нагоди потрапити в коло людей, котрі заходили в кабінет голови за просто, подовгу там смалили цигарки, голосно розмовляючи при цьому та сміючись. Тепер є привід, і він, Кривицький, міг би цим скористатися (чорт, не треба було віддавати мисливствознавцю!) – увійти до Путінцева, як доброго старого знайомого, завести

ідеологічної машини. І тільки окремим митцям радлітератури дозволялося наблизитися до заказаної правди (Василь Биков, Костянтин Воробйов), з українців – Віктору Некрасову та Дмитру Міщенку з "Батальйоном необмундированих"... Навіть Віктор Астаф'єв, один із найчесніших, найсовісніших письменників Росії, з настанням доби гласності у другій половині 80-х років узявся переосмислювати феномен війни в епопеї "Убиті і прокляті".

Життєве кредо Федора Непоменка – не лукавити перед самим собою (про це він сповідувався у згаданому інтерв'ю) – дає нам тепер можливість заповнити білі плями воєнного часу невеличкою повістю "Вісім бочок вершкового масла" та ретроспективними розділами в повістях "За дверима – тиша" і "Перевал". Ось, скажімо, як зображена партизанська війна з фашистами у підкавказькому краї: "Однажды станицу облетел слух, будто партизаны взорвали мост через Кяфар.

невимушену розмову, поминаючи, приміром, Дружка, пригоду в Лозинцях чи те, як ночувалося в "хитрому домі"... А втім, якщо вдасться проштотхнути в газети хоч би пару зніmkів, акції його, мабуть, таки підскачуть. Добре було б!... Протягом змагань Путінцев тримав його при собі, щоб міг зняти все як слід, і всім рекомендував як "фотокореспондента". Першої ночі вони й ночували разом. Під кінець дня, коли всі вже устаткувалися, він запитав шефа про нічліг.

– Ось так буде! – показавши великого пальця, пообіцяв Путінцев. – Ми розколемо тут одного голову колгоспу – нехай не клеїть дурня...

Годині о дванадцятій, покинувши компанію, що виникла сама собою з нагоди завітрішнього відкриття (коли треба, Путінцев умів піднятися з-за столу й піти, незважаючи на умовлення), – годині о дванадцятій вони сіли в машину і подались у сусіднє село шукати обіцяного головою колгоспу притулку.

Село вже спало, єдина його вулиця, погано вимощена, всипана бажурами, здавалась довгою-предовгою і була темна та безлюдна.

– Є тут одна хитра хата... – пояснював Путінцев, приглядаючись до будинків по обидва боки дороги. – Ось тільки де вона?

Чи то хата була дуже вже "хитрою", чи то після застілля і тостів Путінцев не міг одразу зорієнтуватись – а шукали довго: зупинялись, розглядались, повертались... Нарешті таки знайшли – цегляний будинок під залізом, кроків за п'ятдесят від шляху. Була в ньому, в його відособленості, у тому навіть, що стояв підкреслено чорний і німий (чи так здалося?), певна тайна. Толик розвернувся, під'їхав алесею, означеною зубцями цеглин (трохи далі збоку блимав ліхтар), і Путінцев швидко кудись пішов.

Ванюшка, конечно, пошел посмотреть, но был разочарован: мост – длинный, деревянный – оказался цел, лишь у самого съезда в дощатом настиле зияла небольшая дырка, которую подводы просто объезжали".

Або іще один епізод "героїчної" історії:

"Вспомнилось, как первый раз немцев встретил. Как они в станицу вошли. Битюги здоровенные, гладкие, аж земля под ними дрожит. Отряды велосипедистов. Ты в кино такое видел? Вообще, многому мы дивились. Что принимается строить неприятель, заняв населенный пункт? Не угадаешь. Туалет!.. Солдаты в два счета соорудили сортир персон на десять – все очень просто и удобно... Садятся в ряд, как воробы на заборе, – открыто, без стеснения штаны спускают, пукают, газетки почитывают. На нас – ноль внимания! Будто мы и не люди вовсе, а скот. Но с другой стороны: ка-

Повернувся хвилини за п'ять із немолодою вже жінкою, рослою і мовчакуватою. Вона відчинила двері, увімкнула світло і сказала, щоб розміщались, а вечеряти вона принесе. З тим і пішла.

– А що – шикарний бордель! – підсумував Путінцев, роззирнувшись.

Око шеф мав чіпке й набите. За неабиякою кількістю килимів, полірованих меблів та іншого начиння (все це створювало певний затишок і комфорт) можна було зробити висновок, що "хитрий" заклад цей служив тимчасовим пристановищем людям потрібним і корисним для колгоспу – тобто призначався для гостей впливових, котрі вдалині від рідних пенатів завжди не проти безкарно віддатися спокусам та втіхам різномірним. Проходив чи ні Георгій Самсонович Путінцев за розрядом саме таких осіб, лишалося хіба гадати, але вже те, що його допущено було в такі апартаменти (потім вияснилось – лиш на одну ніч), свідчило: певні боргові стосунки між головним мисливцем і головою місцевого колгоспу, безперечно, все ж існували.

У ідальні посеред столу сиротливою групкою, немов розуміючи, що приречені на заклання, стояли чотири пляшки "Столичної".

– О, це саме те, чого нам зараз треба! – вигукнув Путінцев, і з тієї кришталевої, позначеної етикеточною цнотю групки взяв одну, роздивився, ніби хотів упевнитися, що пляшки не порожні і не сніться йому. – Іван Петрович вибачився, він бути присутнім не зможе, але ми й без нього справимось. Чи я не помиляюсь, громадяни?

– Спробуємо!... – стримано реготнув Толик. – Холод тут собачий, то погріємось.

кие ужасы они творили на оккупированных территориях, я видел только в кино".

Хай у читача не складеться враження, що я вибрав ці дві некороткі цитати повісті з метою принизити героїзм солдатів Другої світової, споганити пам'ять про загиблих... Люди з героїчним минулим тієї війни не образяться на автора "Перевалу", бо, усвідомлюючи героїзм як тяжку працю на війні, вони бачили й відчували, як оббрехали ті страшні роки пристосуванці, тиловики і штабісти, які свідомо тікали подалі від фронту, від вибухів... Та й війна – не тільки вибухи снарядів, а це ще й холод і голод, невлаштованість, сумніви, психологічна невлаштованість, знування... У радянській літературі на зображення цього боку війни було накладено табу, і тому сьогоднішня правда про війну Віктора Астаф'єва, Івана Багряного, Миколи Петрова, Федора Непоменка ображатиме хіба що тих, хто ті табу утверджував. Ще од-

– Он по дві ковдри лежить! – заспокоїв його Путінцев. – Верблюжі! На чій тільки гроші все це облаштовано? Для кого – ясно. Не для такої шантрапи, як ми – це теж ясно. Хоча і ми чогось та варті! Га, Толику?

Ту ніч, перебуту в "хитрому" домі, Кривицький потім не міг згадати без дрожу. Ще звечора його мучила печія від двох чарок смердючого самогону, випитих за вечерею, так що один вже вигляд незаймано чистих пляшок "Столичної", що став причиною захвату його супутників, його самого вверг у глибокий смуток. Та виду він не подав. Діватися до того ж було нікуди.

Утрюх вони просиділи ледь не до п'ятої ранку, випивши все, що було виставлено. Після чого Путінцев перевірів сервант і виявив там ще дві пляшки. Одну він тут же, без зайвих роздумів, відкупорив, а другу милостиво лишив на хазяїв. Чи на випадок, що трапиться нагода похмелитись.

Хоча "поправлялись" їм не довелось. Господиня зі сніданком явно не спішила, час – пішло вже на восьму – піджимав, тому вони скоренько всі зібрались ("Згортаємось і вимітаємось", – розпорядився Путінцев): судячи з усього, "празнувати" їх тут більше не збиралися.

4

Якось надвечір удома задеренчав телефон. Путінцев дякував за фотोगрафії і без зайвої балаканини вніс пропозицію "поїхати на кабана".

Такого повороту Кривицький не чекав. Він не був настільки дурним чи самовпевненим, аби повірити, що Путінцев зараховує його у коло своїх друзів чи довірених людей, тому що жодними талантами –

на цитата: "Когда пришла война, Ецины жили в небольшом шахтерском городке, откуда отца й призвали: солнечным осенним днем принесли повестку... Вечером, собирая сидор, он и сказал те самые слова: "В первом же бою перейду к немцам – так й знайте. Не забуду и не прощу!" Що змусило сказати такі слова недавнього голову колгоспу? І чи міг стати об'єктом літературного дослідження за радянської доби такий життєвий епізод?

У повісті "Перевал" (як і в інших творах книги) немає крутого сюжету, містифікацій, ненормативної лексики (хіба з'явився, чого не було в попередніх книгах, натуралізм, без якого, вважає письменник, не обійтись при зображенні певних сцен і "героїв"), немає гідких потвор у сновидіннях реальних персонажів – усього того, без чого не обходиться сьогоднішня масова література (останнє слово треба брати, здається, в лапки). Є живі люди (хороші й погані чи такі й такі водночас, залежно від

пити, бити без промаху чи травити анекдоти – не відзначався. Але за прощення таки було і, отже, були й такі-сякі його мотиви... Він тоді, в Лозинцях, коли сталася та прикра пригода, покритив душею (і треба ж: Кривицький "покритив"!), вказав услід за Путінцевим, що водій "газика", Толик себто, був тверезий. Не міг він інакше, хоч і розумів, наскільки все це з його боку бридко. І тепер, коли Путінцев зателефонував, Кривицький миттю пригадав те власне неправдиве свідчення: що, як запрошення – це плата за брехню? Чи, може, щось іще?

– Нас буде тільки четверо, а більше і не треба, – довірчо, як випробуваному другові, говорив у трубці Путінцев, певно, вирішивши, що Кривицький мовчить, бо засумнівався.

– Це ж непогано – мати на Новий рік делікатес – вепрятину, га? Якщо ви згодні, то о сьомій завтра я заїду. Ви мешкаєте де?

Після розмови Кривицький довго не міг заспокоїтися – ходив із кімнати в кімнату, то потираючи руки, то заводив з дружиною мову про Путінцева. Сам собі у ті хвилини він здавався людиною значною, спиритною і везучою. Він, простий фотограф, позаштатний фотокор, яких у місті десятки, ставав причетним (а це ж тільки початок!) до життя, схованого від очей людських, про яке знають тільки з чуток – життя, в якому далеко не завжди живуть по правді, зате з комфортом і шиком, що, ясна річ, не всім дано. Не можна сказати, що він надто вже прагнув такого життя – просто було приємно уявляти, що й ти не п'єте колесо у возі. До того ж він давно мріяв брати участь у "великому" полюванні! Подумавши про полювання, він ляснув себе по лобі і метнувся до ящика з мисливськими припасами: чи є у нього хоч набой із жаканами й картеччу?

обставин), є реальне життя, труднощі й радощі, є багато філософії, роздумів про смисл життя, про людські слабкості і чесноти... Хочеться наголосити особливо на останньому. Бо чомусь перестало бути престижним нині у мистецтві показувати, підносити розум, доброту, совість, милосердність, працелюбність...

Федір Непоменко не лише показує їх – утверджує. "В любови можна ошибиться. В совести – никогда. Что-то всегда подскажет: это – добро, это – зло, – роздумує ветеран, герой повісті "Перевал" Іван Данилович Єщин. – Ты думаешь, отчего у нас сейчас такая неразбериха, развал во всем, куда ни ткнишь? Оттого, что у нас атрофирована совесть. Это – главная причина. Остальное вторично". Утверджує письменник людські чесноти ненав'язливо, не декларативно, а конкретними вчинками, неспростовними аргументами в бесідах. Ці розмови натуральні, інтригуючі, здебільшого дискусійні – і цим твір захоплює.

Вранці, близько сьомої, під самісінькими вікнами зупинилась машина. Кривицький, вже одягнутий, визирнув і упізнав – "газик". Той самий. До останньої миті Євген Миколайович усе ще сумнівався – чи це відбудеться, чи за ним зайдуть: усе здавалось надто незвичайним і незвичним. Після телефонної розмови і запрошення в душі, деś аж на денці, зродилось відчуття непевності й тривоги, що мимоволі проступило крізь настрої триумфу. Потім він готував набой, збирав рюкзак, і все потроху відступило.

А тепер, визирнувши у вікно і уздрівши "газик", що завмер біля під'їзду, Кривицький раптом пригадав той учорашній свій неспокій. Часу на роздуми, одначе, не було, тому він поспішив наниз.

Путінцев і Толик сиділи на звичних своїх місцях, а четвертим ("Нас буде всього четверо"...) виявився знайомий егер Володя Мамро, умілий, жилавий, приблизно тих же літ, що й Толик. І коли Кривицький під жарти та примовки мисливців всієся на задньому сидінні, здавалось, ніби час раптово повернув наспак – і місце те ж, і та ж тасьма з помпончиками, закріплена над вітровим склом, і ті ж дійові особи... Як і десять днів тому. Путінцев тут же почав розповідати кумедний анекдот, було смішно, всі сміялися, всі були святково збуджені в передчутті нового полювання.

Грудень видався примхливий – то йшли дощі, то випадав сніжок і танув, іноді підморожувало, а потім наставало бездоріжжя, як на весні. Вєсь шлях до Яснограда, чималого райцентру на дорозі до облюбованих Путінцевим угідь, шеф сипав анекдотами – новими і старими, частіше похабними, дотепними й не дуже, і було весело. Поміж нападами сміху він повідомив, ніби мимохідь, що п'яндилига, котрого збили у Лозинцях (на склі все ще лишався слід), на третій день "урізає дуба", тож доведеться

Окремо хочеться сказати про мову книги. Уже в першій своїй книзі прози письменник засвідчив орієнтацію на класику: точність, ясність фрази, ритміка, музичність її, неприйняття красивостей, приблизності, гладкопису. Літературний критик Володимир Панченко колись назвав етюд про Федора Непоменка "Чистий тон". Це як характеристика і вдачі, і фрази письменника. По-моєму, дуже точне визначення. Цю чистоту відчуваєш хоча б у тому, як у російських текстах письменника говорять українці (їх у повістях Ф. Непоменка багато – бо живе він в україномовному середовищі і вже цим його прозу ніколи не сплутати із художньою прозою вологодців чи сибіряків). Говорять натурально, без викривлень і перекручень, на які часто хибують російські письменники, заводячи до своїх творів наддніпрянців. Чистий тон – це і краса, багатокольорова словесна палітра прозаїка, і музика

півгодинки затриматись у Яснограді, в міліції – щось треба там переписати, уточнити, а звітти – вже прямісінько на кабана.

Оце так. Кривицький, певно, що не помилився – відчув, що запросили неспроста. Він не подав, одначе, виду, не став розпитувати, що саме слід уточнити у записці, не перепитав, чому ця справа опинилась тут, у Яснограді, коли наїзд стався на території сусіднього району... Усе було загадково, й... зрозуміло, якщо згадати те, як міліцейський капітан ще в Лозинцях здоровався з Путінцевим за руку. Напевно, від Кривицького тепер вимагатимуть інакшої брехні (тому-то в нього ще із вечора часами аж під грудьми ломило від недоброго передчуття). Ну, це вже дудки! Хай раз він і збрехав, та доста! Якщо ж почнуть на нього натискати... Він що – скаже правду, мовляв, усі були п'яні, і він у тому числі? А яка, власне, користь від неї, тієї правди? Кому вона потрібна, гола правда? П'яндилугу того вона, на жаль, не воскресить, Толика вона втопить, зламає чоловікові життя, хоч він, по суті, славний хлопець, покладистий і незлобивий, сім'я у нього... Стосовно ж матері загиблого – так, за словами тих же односельчан, п'яниця, набравшись, не раз, було, ганяв її докола хати, вона ховалася від нього по сусідах. Кому ж тоді потрібна, справді, вона, та істина, як безвідносно щось, чому немає прямого добродійного використання на практиці? Законів? Так він, кажуть, мов те дишло: куди повернув, туди і вийшло. Ні, та й дійсно, страшенно подурному вийшло б – їздили, та й ночували разом, їли, пили, а потім Кривицький візьми та й виклади всю правду, в якій немає жодної потреби. Що вийде? Путінцев – це ж всякому тупому ясно – шофера Толика однаково "прикриє" і не відступиться, він не з таких, а ось Кривицький зі своєю дрімучою відвертістю залишиться у дурнях. Власне, це триває, як любити повторяти Путінцев, "тест на вошивість". Тут кожен хід настільки очевид-

фрази, й окремі діалектизми чи терміни (у "Перевалі", скажімо, альпіністські).

Книга Федора Непоменка "За дверима – тиша" не має бути непоміченою навіть за теперішньої інформаційної, щодо регіонального книговидавництва, блокади. Бо це зрілі твори досвідченого письменника, це – свіжий погляд на наше сьогодення і недавню історію, це – справжнє мистецтво. Федір Непоменко виданням книги зробив славний подарунок не тільки собі на 75-річний ювілей, а й нам, читачам, які, візьму сміливість сказати за інших, споживаючи в останнє десятиліття сурогат, заскучали за справжнім, природним, а отже талановитим.

Василь БОНДАР

ний, що й думати нема про що – липається робити те, що скажуть. "Ну, добре, – вирішив Кривицький. – Подивимось, що ж далі..."

У Яснограді біля райвідділу міліції Путінцев і Хоменко вийшли, їх не було із півгодини. Потім Григорій Самсонович покликав Кривицького. Високий старший лейтенант, молодий, привітний (мабуть, недавно після інституту), попросив переписати пояснювальну записку, подав чистий листок паперу і взявся диктувати. Усупереч пересторогам, ніхто на Кривицького не "тиснув", писав він, по суті, те саме, що тоді, в Лозинцях у приміщенні контори, з тією різницею, що тепер старший лейтенант уточнював деякі деталі: відстань, час та інше. Ясно, що й на цей раз Кривицький свідчив, що водій Хоменко був тверезий ("Чи не так?" – перепитав про всяк випадок "старлей" без будь-якого інтересу. – "Так, так, звичайно..."), але це вже був, так би мовити, пройдений етап, так що Кривицький ані крихти не переживав, не відчував ніяких мук совісті, раз і назавжди вирішивши для себе, що правда безвідносна тільки ускладнює життя й нічого більше. А то ще й заважає. Та й досить йому терзати себе дурнею – Путінцев он ще в лікарні, одразу після зіткнення, зумів отримати від експертизи висновок, де чорним по білому зазначено: шофер машини був тверезий, як на заутрені. Ось так. А він заладив – правда, правда... Правда – міф, казочка для диваків. Хоч би Кривицький і надумав шупортатися, заперечувати тобто Путінцеву, він би програв: у того папір з печаткою, а ти опісля ходи доводь...

Покінчивши зі справами в міліції, вони ще поїздили по місту – якимись там завулками, переїздами, аж поки не зупинилися біля непримітного одноповерхового будинку із голубими віконницями. Путінцев вибрався і, посміхаючись та матюкаючись, почав загортати в газету літрову, запечатану капроною кришкою банку із самогонкою, яку йому дав Толик. Обидва, і шеф, і його шофер, були налаштовані до того, що вершили, вельми іронічно, та сприймали цей акт як "смердючу неминучість" (так висловився Путінцев). Поки тривали ці приготування, Кривицький, і без того безмірно подивований (невже привітний старший лейтенант таке ніщо?), чекав, коли Путінцев прихопить ще чогось вагомого (а що, як потім вділить з півкабана?). Однак той сказав, що "досить з них". Публіку цю він так відверто зневажав і, певно, не звик із нею церемонитися.

Повернувся він скоро, без банки, сплюнув, вилаявся і, сівши в машину, скомандував:

– Так, жми отсюдова! Тьху, чорт, наче г... наївся!

5

На обід стали скраєчку дубової посадки. Путінцев нетерпеливився, хотів випити і всюди через те спішив, підганяв – і на заправці, як заливали бензин при виїзді з міста, і коли зупинились на трасі біля

забігайлівки, щоб "прикупити жратви". Після чого на першому ж перехресті ґрунтовкою рвонули в поля.

– Ні-і, я не буду! – відмахнувся Толик, як Путінцев, відкоркувавши пляшку горілки, налив йому півсклянки. Зі смішком докинув:

– Зав'язав, Самсоничу. До вечора...

Путінцев якийсь час потримав склянку у простягнутій руці, чи то не повіривши почутому, чи то міркуючи, що б то могло означати і як тут бути. На газетці поміж сидінь була розкладена закусь – ковбаса, сало, порізана цибулина, солоні огірки, курка, пиріжки... Все ніби як слід, усе ладком. І раптом – таке гальмо.

– До вечора нічого не залишиться, між іншим, – сказав, так і не змігши подолати подив. – А втім, як знаєш. Нам більше буде. Давай ти, Євгене Івановичу.

– Миколайовичу, – поправив Кривицький.

– Ну, так, Миколайовичу! Все плутаю, пробач. Діло ми зробили. Нам тепер треба кабана. І кабана ми теж зробимо. Тільки б туману не було.

Поблизу, скрикуючи, перелітала з дерева на дерево сойка. Попереду простягались безкраї зорані поля у латках нестанулого снігу – чорне з білим. Вони будили тоскні відчуття одноманітністю своєю і неозорістю. І тому, за контрастом, у машині, здавалося, по-особливому затишно – як у вусі. Близька гонитва пахнула незвіданим...

Того дня їм, одначе, не пощастило, хоч, як запевняв Путінцев, вони об'їздили здобичливіші місця, з тих, які він знав. На базі, куди прибули затемно, вони застали гостей з Молдови – ті прикотили на трьох "Жигулях". Із лисуватим кремезним бригадиром молдаван Путінцев був знайомий. Гості привезли з собою велику каністру "Лідії" і трохи меншу – коньяку. Прибули вони, ясна річ, не з добро-го дива – їм теж потрібен був кабан, причому не абиякий, а щоб заважив би не менше трьох центнерів. Вони погодились би, звісно, і на лося, як шеф дасть "добро". На це Путінцев сказав (розмова вже відбувалася за столом), що лося можна відстріляти, та тільки у рахунок держзакупівель (у нього план!), а за труди праведні бригаді можна взяти кабана. На тому і поладили. Сиділи до світанку, спорожняючи каністри, не везти ж додому зайву вагу. "Алкоголь – зло, з яким нам слід боротися, – говорив Путінцев. – Ось ми і боремося, аж поки не знищимо усе." Гості, зрозуміло, догоджали голові, але й супутники його не були обійдені – Мармо налижався так, що розчервонілий, із геть посоловілими очима, почав, кривлячи рот, щось виспівувати. А Толик добродушно його умовляв: "Кинь, Вовчику, у тебе ж слуху катма! Давай-но краще по стакану зла знищимо, як Самсонич каже!" Кривицький також пив (вино було приємне і пахуче) та все пригля-

дався до Хоменка, чекаючи, що той хоча б "спасибі" скаже за неправдиві свідчення. Та Толик про це – ані гу-гу, немов не сталося нічого такого, мов так і має бути, і це чомусь найбільше коробило Кривицького. Усі настільки вже заплуталися в брехні, що і не помічають, вважають нормою, звичайною справою: брехати – наче дихати чи їсти. Від пояснень на дану тему він все ж розсудливо утримався, бо йому було впам'ятку, що Путінцев назвав його "Івановичем".

А вдосвіта влаштували облаву на лося в урочищі неподалік бази. Толик і Володя Мамро, прихопивши рушниці, подалися "на номера".

– Нехай ідуть, – сказав Путінцев Кривицькому. – А ми час дарма витрачати не будемо – перекусимо!

І з цими словами відкинув задній, на ланцюгах, борт "ГАЗика", вигорнув із глибини каністру з недопитою "Лідією" ("Позорище – за ніч не справилися! – пожурився і тут поправив сам себе: – А без "позору" і похмелитися нічим було б!") та ще чинює торбу з харчами. Машина стояла на похилій галявині, у лісі; посіченому безліччю яруг, урвищами, вже почали гони – верещали, тюкали, кричали загоничі, – а Путінцев, осушивши склянку-другу вина, тільки знай муркотів, докінчуючи курячу ніжку.

– А що – непогано! – підсумував і Кривицький. – Зроду такого вина не пив – аромат!

– Молдавани своє діло знають. Заїхали, бригадир каже, на завод, набрали дві каністри – запросто! От би у нас так!..

У цей час серед дерев, метрів за тридцять, з'явився лось. Путінцев стояв до лісу спиною і нічого не побачив, а Кривицький просто сторопів: так близько і такий здоровенний! Розкидисті лопаті рогів, красиві очі... Запримітивши людей, лісовий велетень повернув і, не виходячи з лісу, рушив уздовж галявини. І тільки тут Кривицький спам'ятався:

– Лось!

Путінцев помітив звіра нараз, клацнув затвором карабіна, що лежав наготові, та було пізно: лося ще було видно серед дерев, але момент для вірного пострілу прогавили.

– Чо-орт! – Путінцев вилаявся. – І треба ж!.. А, так і буде. Давай іще по стакану.

І все ж у лося стріляли. Бригадир молдаван, як згодом виявилось, гатив із двадцяти кроків, та куля, якщо вірити йому, зрикошетила, зачепивши гілку, і лось невідимий гайнув у поля. Поправити стан держзакупівель з допомогою гостей Путінцеву не вдалося. Зате тепер

він не мав підстав відмовити молдаванам у ліцензії на кабана (треба ж було чимось платити за частування).

До полудня вони здобули старого сікача – такого, як і хотілося. Спритно розбирали його тут же, на базі, поблизу конюшні. Ділили м'ясо поміж себе, рубали, складали купками – вся галявина зачервоніла. А Володя Мамро за лічені хвилини впорався з косулею, добутою, між іншим, при облаві. І була шурпа.

О другій годині Путінцев рішуче встав з-за столу.

– Поїхали!

Молдавани умовляли посидіти ще (самі вони вже згорталися), але шеф був невмолимим. Скоріш усього, через те, що все вже було випито, і робити на базі було нічого.

6

Путінцев поспішав, бо ж часу до вечора лишалося обмаль. Прочесали лісисту балку, ту саму, де Дружок підняв стадо диких свиней, – порожньо. На ораному (задалеко) запримітили двох косуль. "На об'їзд, хутко!" – скомандував. Він уже впав у азарт, був зібраним і категоричним. Косулям, одначе, чимось не сподобалася машина, що спинилася за лісосмугою, в яку вони прямували, і вони метрів за сто звернули убік. Стріляли всі, окрім Толика. Безрезультатно. Потім – ще раз по тій же парочці, та вже на сусідньому полі. І знову "в молоко".

– Косулі що? Нам кабана треба! – стогнав Путінцев, озирючи простори – озимі, оранку, переліски, самотні скирти соломи... День був погідний, хоч і хмурний. Ґрунт тільки ледь-ледь відтанув зверху, так що машина всюди проходила легко. На схилі однієї балки натрапили на молодика з рушницею. Хотів було втекти, та не вдалось. Ні мисливського квитка, ні відстрілочної картки в нього, звісно, не було. Розрядили набій, другий – картеч.

– Бракон'єр, туд-дит твою! – розлютився Путінцев. – А совість де?

Рушницю він, ясна річ, забрав. Хлопець брів слідом, канючив – просив віддати ("Я більше не буду!.."), і відстав тільки тоді, коли Кривицький навів на нього фотокамеру.

У якійсь балці на Мочарі засіли по самісіньку раму – промарудились довго, поки не витягли кіньми (скотар із ферми по солому їхав, то виручив). На пологому схилі натрапили на четвірко кіз, погналися за ними й наздогнали б, однак мотор заглох. Виявляється, закінчився бензин. Путінцев палив цигарку і лаявся для порядку,

поки благодушний Толик, увесь час посміхаючись (він справу свою зробив, а решта – не його морока), налив із запасної каністри... Потім наткнулись на якесь село і повернули в степ. Надій лишалося все менше.

І раптом:

– Кабан! – Путінцев і Толик вигукнули одночасно.

По той бік чималої улоговини від лісопосадок навпрошки через озиме поле біг і справді кабан. Чорний, його було добре видно навіть звіддалік.

– Поганяй! – крикнув Путінцев і потягнув до себе карабін.

Толик і без того знав, що робити, "ГАЗик" швидко здолав низину, кабан було зник із поля зору, та через якусь хвилину знову появився – він вперто ішов своїм власним курсом, не звертаючи жодної уваги на те, що машина прямувала навперейми.

– От дуралей! – сказав Толик. – Пре, хай там що. Хоча б звернув...

– Правильно робить! – засміявся Путінцев.

На чистій, із нестанулим сніжком озимині кабанові діватися не було куди. Відстань між ним і машиною швидко скорочувалась. Ось він вже й близько – кущий, брудний, весь у присохлих болотяних бурубляхах. Як шаман у брязкальцях.

– Стоп! – сказав Путінцев.

Толик миттю натиснув на гальма, шеф вистрибнув, звів карабін. Постріл, другий, третій...

– Ех, мимо!.. – лайнувся. – Давай поближче!

Машина рвонула услід за кабаном (той уперто тримався курсу), і коли його вже майже наздогнали, раптом повернувся і помчав на таран. Толик ледве встиг відвернути кермо.

– Нехай би! – сказав Мамро.

– Ага, а ремонтувати будеш ти, так?

Поки Хоменко крутив кермом, вкритий щетиною утікач вже підкидав бурубляхами кроків за тридцять попереду.

– Втече, втече!.. – мученицьки повискував Мамро.

– Куди йому? – сказав Путінцев, перезаряджаючи карабін.

"ГАЗик" зупинився, шеф випорхнув і почав цілитися.

– Тільки спокійніше, Самсоничу! – радив Толик.

Стріляли також і Кривицький, і Мамро. Жакани колупнули землю поруч з утікачем. Після четвертого пострілу Путінцева кабан осів.

– Все! – вигукнув шеф радісно. – Зачеплено хребет. Тепер він наш. Вперед!

Під'їхали близько. Кабан, сидючи, хрюкав і беспорядно крутив головою – піднятися він не міг. Ікла в нього були із загнутий палець величиною, а очі – маленькі, сховані в щетині. Кривицький на мить зустрівся з ними поглядом... Мамро, не довго думаючи, дістав з-під сидіння мисливського ножа.

Все подальше було позбавлене того зосередженого захвату, якого надавав полюванню азарт переслідування. Путінцев запропонував Кривицькому добити кабана, та Євген Миколайович відмовився. У нього знову люто розболілася голова – від випитого напередодні, від перегонів полями, струсів і хвилювань. Він ішов до машини, щоб не бачити, як будуть добивати.

Гримнув постріл. Кривицький навіть не глянув у той бік. Ні, велике полювання – це не його. Ну таке до лиха. Чи не діло – качине. Або заяче. Путінцев, ясна річ, його вже більше не запросить. Ну, то й плювати!

Коли він повернувся до кабана, той лежав на боку і сніжок під ним вже встиг підтанути. Мамро, веселий, ніби посвітлілий, спритно орудував ножом, виділяючи з мошонки яєчка. Інакше, як пояснив Толик, "м'ясо матиме запах".

– Хочете? – Мамро підніс у руці щось закривавлене. – Делікатес.

Потім пили тут же, біля туші, стоячи. Це називалось "випити на крові", – така традиція.

– Говорила мамка – не бігай по дівках, сиди удома, – картав Толик кабана, ніби той міг ще почути. – А ти не слухав. Ось і добігався.

Пили, закушували, всі були збуджені і жваво обговорювали найгостріші моменти сьогоднішнього полювання. Кривицький було заїкнувся, що не вніс свого паю за ліцензію, та його заспокоїли, запевнивши що з цим усе в порядку, хай не переживає. Платна ліцензія чи заохочувальна, безплатна – кому до того діло? Відстріляли і все – у Путінцева хто питатиме про якісь права?

Потім Толик підігнав "ГАЗика", відкинули задній борт, кабана підняли (ноги були ще теплі) і вкинули у задок. На полі лишилась тільки витоптана, підтанула на снігу пляма, калюжа крові та порожня пляшка збоку.

Довелося, як і тоді, два тижні тому, завернути в Лозинці за куривом. Було вже темно, біля продмагу на стовпі з розкарякою горіла лампа. Толик лишив машину віддалік, не на світлі, щоб не

кидалася у вічі. Коли повернулися Путінцев із Мамро, він запропонував:

– А що, Самсоничу, як матері... Ну, цій... – Він не сказав якій, та й без того було ясно. – Як лишим їй півкабана? Старенька... Одна при тому... Га?

– Замість сина? – жорстко спитав Путінцев, кидаючи в "бардачок" пачки сигарет. – Ні-і, не можна. Ти знаєш, я не скупий, але – не можна. Ти тепер сиди тихо, Хоменко, і не висовуйся зовсім. Як мишка в нірці. Зрозумів? Аж поки не заглохне все. Так що – вперед!

Скільки після цього, сидячи в машині, не міркував Кривицький про усе це: про впертого кабана, що лежав позаду, про полювання на нього – з під'їздом це змахувало на вбивство, про тих, з ким довелося мати справу останні два тижні – Хоменка, Путінцева, померлого в лікарні п'яндилигу, вусатого капітана і привітного "старлея" з ясноградської міліції, про молдаван і про себе, людину нібито порядну, але учасника історій жалюгідних і мізерних... – скільки не думав, мав у собі, незважаючи на вдале завершення поїздки, непевне відчуття якогось невдоволення. І це не через те, що знову довелося підтвердити письмово свою брехню мерзенну, – цим паскудно було лиш попервах, тоді ще, як писали пояснювальні, а згодом вже не дуже... Було незрозуміло: люди начебто хороші, та тільки те, що в них виходило, добром не назвеш. І звести тут кінці з кінцями, добре і зле, праве й неправе – не зведеш. Немає змоги. А може, це і є потік, звичайний плин життя? Чи, може, він просто занудний тип?

Вечерю шеф пообіцяв знайти у домі голови райради мисливців. І дійсно: була й вечеря те що треба, і випивка. Так що додому рушили десь вже о першій ночі.

У дорозі співали пісень.

Переклав з російської Петро СЕЛЕЦЬКИЙ

ПОЛЮВАННЯ НА БРАКОНЬЕРІВ

оповідання

Уже по дорозі додому Путінцеву прийшла в голову думка провідати бригадира мисливського колективу селища, мимо якого пролягав шлях: мав же обласний керівник знати, як ідуть справи у його підлеглих! Водій Толик і егер Володя Мамро гаряче підтримали ідею шефа, з чого Кривицький здогадався, що мовиться не так про інспекторську перевірку, як про те, що пора уже й випити.

Вони підчалили прямо до управління, де працював бригадир. Кряжистий коротконогий з лицем татарина інженер Мурзаєв з метою конспірації тут же зачинив у своєму кабінеті гостей на ключ, а за півгодини, повернувшись, витягнув із розбехканого портфеля дві пляшки "Столичної", буханець хліба, чималенький шмат товстої вареної ковбаси і, засунувши двері, взявся готувати підвечірок. Під час якого, між іншим, вияснилось, що підлеглі ображаються на місцевих браконьєрів: мовляв, жити не дають.

– Ну, а ми тут нащо? – начеб здивувався Путінцев, наминаючи ласий шматок ковбаси. – Ідем на браконьєрів! Все. Згода. До речі, з нами кореспондент.

Мурзаєв ковзнув поглядом по Кривицькому, на якого недбало кивнув шеф. Худий лисуватий представник преси, явно захмелілий після першої порції горілки, ніяких почуттів у господаря кабінету не викликав.

До закінчення робочого дня лишалось іще години півтори, тому Мурзаєв зателефонував якійсь "Лідусі" і попередив, що мусить одлучитись.

– Ну, все! – підсумував Путінцев. – Вперед!

Заскочили, зрозуміло, до Мурзаєва і, поки він збирався, компанія сиділа в машині, пятакала про те про се, Путінцев забавляв анекдотами... Уздрівши на ганку господаря дому в мисливських обладунках з п'ятизарядним "браунінгом" і бахматую сумкою, він не без вдовolenня відзначив: "Чи я не казав, що буде сидір? Ільясович мужик наський, теж до чарки ласий!"

Довго переїжджали селище, з краю в край, тож коли вибрались у поле, вже стемніло. Компанія була заведена, тому що їхали на діло, передбачити результат якого ніхто не брався – браконьєри тепер капосні, чого завгодно від них можна чекати. А ще тому, що – сидір. "Людина – істота скондибоберна, – казав Путінцев. – Вдома у холодильнику стоїть – граминки в рот не візьму. Що я – алкаш? А ось на полюванні чи, скажімо, в ситуації таких кручень – тут уже..." І тому тепер був у настрої: жартував, сміявся, пригадував забавні історії...

Через півгодини з битого шляху звернули (дорогу показував Мурзаєв) на путівець, петляли, знову звертали, поки нарешті за лісосямою Толик круто розвернув "газика", здав трохи назад. Повагавшись, заглушив двигуна і вимкнув фари.

Стало тихо.

Німий дрімотний світ поволечки проявлявся за машинним склом: голі дерева, зникаючий вдалині путівець з таловинами, ка-

люжами і хрусткими підмерзлими слідами коліс. А попереду, скільки бачило око, стелилось засніжене поле – біле, на диво рівне, нечепане. Воно притягувало погляди, манило простором, незвіданністю.

Якийсь час усі мовчали, наче зачаровані ним.

– Тепер – заховатись і чекати, – порушив тишу Путінцев.

– Битий шлях – з того краю, – кивнув у бік поля Мурзаєв і став пояснювати чомусь пошепки. – Тут був еспарцет. Самі розумієте – годівниця. Тут і козуля, і заєць. Та й веприк навідується. Шваркнув, у багажник кинув, шосейка поряд – шукай вітра в полі! Новий рік на носі – обов'язково комусь свіжини закортить. Тому почекаєм. Там у торбі жінка закуску... Чого дарма час гаяти?

– А я також подумав: тепло, затишно, а чогось такого для повного комфорту бракує, – нервово реготнув Путінцев. – Молодчина твоя жінка, Ільясовичу! Толику, давай! Тільки не вмикай світла. Зорієнтуєшся в темноті?

– Хіба вперше? – зронив водій, достаючи сидора.. – Та ще й не дуже темно. До вуха, мабуть, ніхто не понесе.

– Правда, самогон, – вибачався Ільясов, – але – як вогонь.

Тут уже кожен вважав своїм обов'язком заспокоїти передбачливого чолов'ягу, і зразу виникла жвава і сумбурна розмова на захист домашньої оковитої, яка, коли вірити громаді, в сто раз краща від будь-якої каззонки. Один ділився досвідом про способи приготування, інший про витримки на травах, на лимонній шкірці... Лише Кривицький мовчав – він не переносив навіть запаху самогону, від якого завжди мучила його печія. Проте коли надійшла йому черга "причаститись" – відмовитись не вистачило духу.

Після того, як чарка обійшла коло, в салоні зробилось шумно й накурено, наче в корчмі. І вже мало хто пантрував за полем, де з хвилини на хвилину міг появиться браконьєр. Та коли на другому боці поля замріяла заграва, всі замовкли й стали стежити, як вона розпросторювалась, росла і почала пересуватись...

– Це на большаку, – пояснив Мурзаєв.

Невдовзі світло примерхло й погасло зовсім.

– Мимо, – сказав бригадир. – Ранувато ще.

– А ми підождем, – заспокоїв його Путінцев. – У такому гурті можна сидіти й до ранку.

Шосейкою пройшла іще одна машина. За нею зразу промайнула друга. А наступна повела себе дивно: освітила на мить поле, звернула, схоже, на путівець, добралась до середини і якось враз пропала.

Загадкова поведінка. Однак вирішили засідку поки що не виявляти.

– Чорт з ним! – сказав Путінцев. – Може, від'їхали й зайнялись любов'ю. А ми переб'єм. Наливай!

Проминуло години зо дві, поки нарешті не з'явилось те, чого чекали: появилось світло фар, але не стало пересуватись вліво, а наче зашпорталось, стрибнуло вгору-вниз, відтак через поле з краю в край простягнувся довгий, як у потужного прожектора, яскравий промінь і почав пересуватись уздовж большака. Дійшов до середини поля і вернувся назад, на мить при розвороті освітивши "газика". Біля путівця він знову розвернувся...

– Все поховайте! – скомандував Путінцев. – Толя, вмикай двигуна, хай прогріється. Засвітиш, коли скажу. І – рушніці про всяк випадок...

На часину в газика переполошились. А коли зготувались – всі завмерли, зачаровано стежачи, як розмірено, човником, рухалось полем світло фар, наближаючись із кожним розворотом.

– Ич, як вишиває! – шептав Толик беззлбно, навіть з якимсь захопленням. – Старається, гад!

Звично вурчав двигун, руки лежали на кермі, а сам водій, не відриваючи очей від маневрів "вишивальника", нагадував кота, який наготовився до стрибка і тихо виляє хвостом у передчутті близької жертви.

Напруга росла з кожною хвилиною. Ось уже при розворотах світло фар стало таким сліпучим, що, здавалось, просто неможливо не побачити "газика" біля лісосмуги.

– Помітить, Самсоновичу, – постогнував Толик, ввіткнувшись у вітрове скло.

– Спокійно, Хоменку. Нічого не помітить. Він не туди дивиться.

Ось він уже, важай, поряд. За сотню метрів, а то й ближче. При наступному повороті він напевно виявить засідку.

– Давай! – Путінцев розрубав рукою повітря.

Здалося – мільйоном сонць спалахнули ввімкнені Толиком фари. Ефект був приголомшуючий. І від моря світла, і від того, що побачили спереду, на мить усі розгубились: перед ними була не машина, а мотоцикл з люлькою. Червоний. Потужний. Новісінський. На ньому – двоє, засліплені світлом (той, що в люльці, тримав рушницю наготові), сторопілі від несподіванки. Та вже наступної секунди мотоцикл круто розвернувся і легко пірнув у темінь.

– Толику, не відставай! Газуй! – кричав Путінцев.

Машину кидало, трясло, все в ній підскакувало, нахилиючи то вліво, то вправо – "газик" вискочив на путівець і мчав вовсю. Толик витискував із старенького потріпаного двигуна все, що можна було. Попереду на близькій віддалі виднілось світло мотоцикла. Воно то віддалялось, то наближалось. Мелькали посадки, роздоріжжя...

– На озимину не звертай! – кричав Путінцев. – Втратиш швидкість!

– Знаю! – відмахнувся Толик. – Емте-десять новенький, не так просто догнати. Знову втікає, гад!

За черговим поворотом вогні мотоцикла – рубінове вічко заднього ліхтаря на фоні світла фари – пропали. Таке вже було: вони то пропадали, то знову з'являлись. Та цього разу мотоцикл пропав чомусь надовго.

– Куди ж він подівся, чортяка?! – не міг зрозуміти Толик.

– Вперед! – командував Путінцев.

Мамро і Мурзаєв висловили припущення, що він без вогнів міг шаснути вбік.

– Вперед! – наполягав шеф. – Ще трохи. Потім розвернем. Куди ж він зник?

За хвилину стало ясно, що їх перехитрили: спереду й довкола – ні вогника. Путінцев вилаявся й розпорядився повертати назад.

– П'ять гавриків та ще й кабан в придачу – спробуй наздогнати! – бурчав Толик, несамовито викручуючи то вліво, то вправо кермо.

– Гаразд, пантруйте за дорогою – має бути слід.

Назад мчали на такій же шаленій швидкості.

– Оно! – вигукнув раптом Путінцев. – Стій! Здай трохи! Бери слід. Без світла він далеко не втіче.

Під колесами стрімко помчала озимина, кущики бур'яну... Снігу на озимому полі було мало, але слід проглядався досить виразно.

Тільки вискочили на узгірок, як Толик різко загальмував: внизу, в неглибокій балочці якось незвично, поперек руху, стояв мотоцикл з льюлькою. Той самий. Біля нього, освітлені фарами "газика", мружились двоє.

– Перекинулись! – зразу визначив Хоменко. – Я так і думав.

Першим підбіг до цих двох Путінцев. Уздрівши в одному з них міліціонера (формена шинель, три зірочки на погонах), Путінцев спересердя плюнув і заматюкався: міліція буда на особливому становищі, їй, так уже повелось здавна, все сходило з рук.

Хоменкові передбачення справдились: без світла втікачі у першій же балочці перекинулись. Ніхто не постраждав. Водієві, правда, причавило ногу, але рухатись може. "Легенда" була такою: сусід недавно демобілізувався, купив мотоцикла. Рішили випробувати. Поїхали за сіном кроликам. А тікати стали тому, що злякались. Скло тільки ось розбили. І шапку хлопець загубив...

– Де рушниця? – Путінцев ступив до міліціонера.

– Яка рушниця? – зобразив той здивування на обличчі.

Це був похилого віку мужикуватий служака, з тих, хто роками, а то й десятиліттями тримаються однієї посади, цілком задоволені місцем служби, хазайством, порядками, життям...

– Не корч дурня, діду! – Путінцев напружився, мов струна. – Де рушниця, питаю?

– Ніякої рушниці не було. Кажу ж – поїхали сіна кроликам...

– Я його впізнав, – подав раптом голос позаду Мурзаєв. – Це дільничний з Микитівки. Прізвище його Нечитайло.

Путінцев присвиснув.

– От-так, значить... По сіно приїхав? Чи за грибами? Серед ночі! Ти що верзеш? Де рушниця, сволоч? Рушниця була – хлопці можуть підтвердити! Я вірю своїм очам, а не твій міліцейській совісті. Викинув і думаєш – усе, кінці в воду? Зараз рушницю знайдем, але тоді вже тримайся, кролячий тату! Пішли, Толику.

Удвох вони попрямували до машини, яка світила згори, й скоро пропали в темноті.

Запала тягуча мовчанка. Нечитайло переминався з ноги на ногу, дивився в землю. Хлопець стояв біля мотоцикла, час від часу пригладжуючи коси на голові.

Наокіл вистигала німа ніч. Тихо було – ні шелесту, ні звука. Тільки від лісосмуги, куди подались Путінцев з водієм, часом долітали їхні, приглушені відстанню, голоси та хрускіт льоду під ногами. Проте це лиш підкреслювало опівнічну тишу.

Егер Володя Мамро, якому надокучила мовчанка, почав соромити затриманих:

– Дільничний мав би за порядком стежити, а ви чим займаєтесь?

Говорив він довго й занудно. Нечитайло слухав, перечив, виправдовувався, крутив головою, наче комір шинелі зробився йому затісним. А хлопець відчужено мовчав, погладжуючи голову – мерз, чи що, без шапки?

– Відпустили б нас, хлопці, га? – сумирно попросив нарешті дільничний. – Біс його знає, як вийшло... Га? Заїдем до мене, посидимо...

У голосі його вперше прозвучало щось людське, зрозуміле всім. Нотки ці, однак, не розчулили єгеря.

– Либонь, звик ночами промишляти? Посоромився хоч би форму вдягати!

– Таке скажеш – вона для нього, що панцир для черепахи! – сказав Мурзаєв. – Броня! Без неї він просто слимак. Всю озимину в околиці колесами списали, живого місця не знайти. Стріляють усе, що порушиться.

Хвилин через двадцять повернулись Путінцев із Толиком. Одну рушницю вони знайшли недалеко від колії. Путінцев пообіцяв завтра знайти і другу. На це міліціонер не мовив ні слова, глянув лиш, як Хоменко ключами і викруткою знімав номер з мотоцикла. Мамро переписав прізвища й адреси...

– Відпустіть, хлопці, га? – попросив дільничний. – Поїдем до мене... Два роки до пенсії лишилось, ну?

– Ти її заслужив? – спитав Путінцев. – Ти все життя крав.

І рішуче махнув рукою, мовби назовсім відкидав усяку думку про будь-які перемовини:

– В район! Мотоцикл попереду, ми за ним. Не здумає чкурнути!

До Микитівки було рукою подати. Велике село спало – хоч би тобі де вогник. Лиш на одному згірку біля цегельні горів ліхтар. Виявилось, тут і жив дільничний. Він знову просив зайти...

– Тільки в район! – була відповідь Путінцева.

У район дільничний їхати відмовився, на що Путінцев сказав, що силувати не стане: щоб скласти протокол – матеріалів більше, ніж треба.

У райцентр добились о другій ночі. Завдяки Мурзаєву відділення міліції (одноповерховий старовинний будинок з ґаночком і бляшаним козирком над ним) знайшли скоро. Але далі трапилось непередбачене: скільки не грюкали – ніхто не відчиняв. Вікна зсередини були закриті віконницями і тільки в одному з них крізь щілини сіялось світло.

– Вони що там – перепились, чи що? – злився Путінцев.

Нарешті всередині щось грюкнуло, почувся шум – наче совали стільцями, в коридорі пролунали кроки, половинка різьблених дверей прочинилась і в тьмавому світлі перед очі непроханих нічних

гостей став пом'яттий закудланий чолов'яга у формі міліціонера з погонами лейтенанта і, запинаючись, спитав:

– Чого... гримаєш? Що тобі треба?

Путінцев рішуче відсторонив його з порога, зайшов у коридор, а звідти подався до бокових дверей.

– Е!.. Е... Куди? – кинувся за Путінцевим міліціонер, хотів, видно, загородити шлях. Але спізнився. Услід за Путінцевим протопились і решта.

– Хто... Хто такий?

Розхристаний слуга правопорядку вирячив на прийшлих геть посоловілі очі, крутив головою, намагаючись утримати її в рівновазі – він був таким п'яним, що ледве повертав язиком.

Вони зайшли в освітлену кімнату з шафами і столами, з селектором за перегородкою.

Як тільки Путінцев представився, назвавши своїх супутників ("...громадський мисливський інспектор...старший егер обласди...фотокореспондент..."), блудливий туманний погляд чергового трохи потвердішав, став затримуватись на обличчях і предметах, а голова звелась і трималась прямо, як у гусака, що почув тривогу. Посвідчення він узяв у одного Кривицького: читав довго, часом гикав і ворухив губами.

Путінцев тим часом Perezирнувся з Мурзаєвим. Той розвів руки – нічого, мовляв, не вдієш.

– У нас така справа, – взявся пояснити Путінцев. – Ми затримали двох браконьєрів, забрали рушницю, зняли номер мотоцикла, виявили адреси і прізвища. Серед затриманих, між іншим, є і ваш співробітник: дільничний Нечитайло із Микитівки. Їхати сюди він, зрозуміло, відмовився. Ось так. Тепер нам потрібен протокол.

– Як? – кинувся черговий, вирячивши очі. – Нечитайло? Не може бути! Він у нас на дошці пошани...

– Ти-но спочатку зателефонуй Валентину й перепитай, – сказав від дверей другий міліціонер. Він перебував у сусідній кімнаті і, видно, усе чув. Цей був трохи старший і теж неабияк сп'янілий, але тримався впевнено.

Черговий проліз за перегородку до апаратури й почав набирати номер.

– Валентин? Привіт! Тут ось прийшли...

Він замовк і далі вже лиш слухав те, що йому детально розтлумачували в телефонній трубці. Видно було, що з кожною хвилиною алкогольна пара з нього вивітрювалась, вільною рукою він намацав

гудзика на сорочці в себе, спробував навіть застібнути його, але марно, тому довелося кинути затію.

– Ну що? – спитав напарник, коли черговий поклав трубку.

По тому, як він прицмакнув, скорчивши при цьому гримасу, і невизначено-хитромудро покрутив у повітрі рукою, можна було здогадатись, що звістка надійшла невтішна.

Лейтенант звівся, пройшов кімнатою. Ступав він іще не твердо, але вже не заточувався, як кілька хвилин тому, відчиняючи двері. Видно було, що він опинився в замішанні і збирається з думками.

– Хлопці... – Він зупинився перед Путінцевим, обличчя у нього потепліло, стало довірливим. – Хлопці, давайте вирішимо по-людськи... Хто з нас не помилявся, га?

– Давайте по-людськи, – погодився Путінцев. – Складаєм протокол, і ми змиваємось. Добропорядно, як мовиться, і благородно. Навіть без мордобою.

Черговий зморщився, наче під ніс йому сунули нашатир. Почухав за вухом. Потім почав умовляти "зробити добру справу, а вже він у боргу не зостанеться" – канючив довго й нудно.

Путінцев відійшов до стіни, сів на стілець, ляснув долонями себе по колінах, буцім ставив крапку у цій нудній балачці.

– Годі, лейтенанте. Мені потрібен браконьєр. Все! І протокол відповідно. А ні, то я дам справі хід в іншому місці.

Група затримання знала (про це розводилися ще в засідці, коли чаркувались), що недавно обласна газета звинуватила мисливського керівника у різних гріхах і насамперед у тому, що він недостатньо веде боротьбу з браконьєрами – група знала, а тому й не сумнівалась, що Путінцев стоятиме на своєму.

– Слухай, командире, – засіяв раптом черговий, – ми тобі даєм двох браконьєрів, а ти нам – Нечитайла. Згода?

– А де ви їх візьмете? – засумнівався Путінцев.

Відчувалося, що ідея помітно протрезвілого чергового голову мисливського товариства все ж зацікавила.

– Де взяти – це наш клопіт, – заспокоїв його черговий і звернувся до напарника, що стояв у дверях до сусідньої кімнати: – Сашко, там у тебе Полудні, батько й син... Що з Нерубайки... Вони якось проходять? Ні? Все ясно. Зробим, командире! Двох!

– Колгоспники? – поцікавився "командир", все ще не вірячи, що з торгів може щось вийти. – Два колгоспники за старшого лейтенанта... Та це водій мотоцикла... Ні, не згоден.

Після цієї заяви між міліціонерами виникла малозрозуміла для решти розмова, в якій називались села, прізвища, імена... Путінцев тим часом міркував: може, й справді обміняться? Матеріал про Нечитайла в газету, зрозуміло, не подадуть. Отже, який з нього "навар"? Ну, скинуть дільничного з роботи, скинуть нишком. А то й взагалі відбудеться мент легеньким переляком. І все. А треба, щоб шуму було побільше!

– Мінімум – трьох, – сказав Путінцев.

– Що – трьох? – не зрозумів черговий. – Трьох за Нечитайла?

– Не варт? Вам ганьба не тільки на район – на всю область! Кореспондент он фото (Путінцев підморгнув Кривицькому) шикарне подасть – залюбується! Думаю, не один дільничний стішиться...

Між черговими знову виник жвавий діалог: міркували, прикидали, пригадували... Старший за віком пішов до себе, рився, видно, в паперах...

– Гаразд, – вирішили нарешті. – Хай буде за трьох.

– Значить, згода, – підсумував Путінцев. – Отож наступного тижня ви представляєте в обласну раду мисливців всі необхідні матеріали на трьох браконьєрів. Як писати – думаю, вас не треба вчити. Після цього я віддаю вам вашого дільничного й повертаю номери від мотоцикла. А про рушницю я ще подумаю. Так що – до зустрічі!

Сідаючи в машину, він запитав у своїх, що вмошувались на задньому сидінні:

– Ну, як торгувались?

– Нормально, – сказав Мамро.

Мурзаєв і Кривицький промовчали.

– Я на початку осені, – обернувся до них Путінцев, – кинувся з матеріалами до одного міліцейського начальника: кабана, сука, завалив. То в обкомі партії мені сказали так: міліцію, товаришу Путінцев, не чіпати, вона й так по самі ніздрі в гівні сидить. Отак. А ти, Ільясовичу, думаєш, що Путінцев проститутка. Та хіба я цього твого Натягайла...

– Нечитайло.

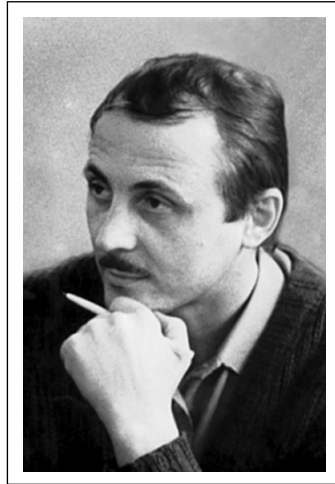
– Один хрін. Хіба я проміняв би мента, якби нас на повідку не тримали?!

Переклав з російської Василь БОНДАР

Петро СЕЛЕЦЬКИЙ

Народився 31 липня 1956 року у с. Шляхова Новоархангельського району. Закінчив Мелітопольський інститут механізації сільського господарства. Працював інженером, кореспондентом Новоархангельської районної газети, «Молодого комунара», «Вечірньої газети», «Кіровоградської правди», «Народного слова». Нині – редактор обласної інформаційно-ділової газети «Безкоштовні оголошення». Друкується з 1974 року.

Автор поетичних збірок «Ранкові вікна» (1988, разом з Н.Замулко та ін.), «Трилисник» (1990), «Свята вода» (1992, разом з В.Бондарем та В.Вакуличем), «Сліди багать» (1993), «Місто без імені» (1994), «Заклання ночі» (1995), «Магічні кола днів» (2000), численних публікацій у періодиці.

ВИГАДКА ДОЗВОЛЕНА ПОЕТАМ

***

Тепер дивлюсь на твій тоненький стан
 Не так, як досі... Сяєвом ранковим
 Стліває мить над лагідним оком.
 Стліває мить – і я стліваю сам
 У сяйві марних почувань летких,
 У сяйві слів, яким немає віри...
 У сяйві лету крізь небесні вирви -
 Туди, де вирій

наших втрат і втіх.

Мабуть, це правда: в хащах передмість
 Блукаючи, і ти вростеш у сутінь

Стежок схололих та в осінні смутки
Старих, як світ, садів, осель і гнізд.
Мабуть, це правда: між порожніх фраз
І слів пустих, яким немає віри,
Є сляиво миті – як політ крізь вирви
Нездарних днів у падолисту час.
Мабуть, це правда: є таємний зміст
Маленьких доль у незбагненнім вирі
Часів і слів, яким немає віри...
Сердець маленьких незбагненний хист!
На перепуттях днів – несхибна суть,
Старого світу одкровення юні,
Маленьких доль осінні знаки й руни...
Мабуть, це правда.

Правда це, мабуть.

***

Ти приходиш під осінь.
Як завше, приходиш під осінь.
Повертаєшся знову
під осінь, тому що це ти...
Не згадаю й відколи
таке поміж нас повелося.
Ти, приходиш, вертаєш -
для того, щоб знову піти.
Ти приходиш, як скрута.
Негадано, майже нежданно,
Серед безладу й гамору -
наче укол самоти.
Шелесткими руками,
шорсткими й палкими устами.
Болем, сміхом і цвітом,
що встиг, як і ти, відцвісти.
Даниною минулому –
щирості, ласці і вроді...
Співчуттю й розумінню...

Затятості, шалу, сльозам...
Дивом, жартом чи клипом,
але ти приходиш, та й годі.
Як трава-ломикамінь.
Як слово "сезам" чи "банзай".
Як трава-ломикамінь,
ти миттю замки відкриваєш.
Ти руйнуєш фортеці,
ти силпеш відьмацьке зело...
Ти мене обіймаєш,
неначе востаннє караєш
Тим прекрасно-незбутнім,
що збутись між нами могло.

***

Глиняний берег, розкіш для бідних
/Де ви, корали й гранітні гроти?/...
... Слухай цю музику, поки набридне,
Слухати музику – легка робота!
Добра нагода вутлим героям –
Можна кричати, а можна мовчати.
... Звуки летючі скрадливим роєм
Будять окіл над причалом дощатим.
Глиняний берег... Море кармінне –
Тло і могила старих пароплавів.
Шторми і штилі. Вітер і глина...
Ти вже відчалив.
Ти вже відчалив, ти вже не чуєш
Марного болю, грізного здвигу,
Ти вже не будеш млявим і чулим,
Ти вже гортаєш Вічності Книгу!
Гострим вітрилом безмір скородиш,
Твердо правуєш – небу завидно!
...Глянеш, а в темені –
глиняна розкіш,
Мирне безлюддя – берег для бідних.

***

Уповні місяць – Меценат Ріки
Розсипав серед плеса срібняки.
Був байдою – перемінився в князя.
Із байди – в князя... Міг би й навпаки.
У чому ж сенс житейських перемін?
Почім тепер, мій пане, ясновидці?..
Небесний митар – місяць яснолиций
ХОЛОДНИМ СРІБЛОМ засипає кін
Земних комедій, дрібязку і фальші,
Щедрот і марень, одкровень і драм...
Цей світ людей.

Цей мерехкий бедлам,
Де наше все і досі все ще наше!
А що не наше – все одно чиєсь,
Украдене чи забране... Байдуже!
Поділене колись давно чи днесь,
Забуте чи покинуте, мій друже...
... Чи ж не тому й на місячній стезі,
І в днів летких безтямній колотнечі
Ти не питаєш, чом із байд – в князі?
В КНЯЗІ – а не в пророки
і предтечі...

***

Я знову сам собі...
Трава і квіти в дзбані.
І день цей восени
У затишку осклів.
А світ, немов горіх
На сонному майдані –
Крислатий і старий
Од жовтих ліхтарів.
Чи ж ми такі, як перш?
І в чому переміна –
Чи в тому, що дарма

Чекаєш перемін?
Я звідав доста вже –
І похвали, і кпини...
Хандру, ману і біль
Тонкої бадилин
На зламі дня,
Між решти бадилин...
І марність почуття
В огромі незбагненнім
Між святощів і бід,
Подібних на ману.
Як нічого, лишай
Цю пустку днів для мене –
Цю незбагненність кривд,
Цю дійсність навісну!
Аби не в брезклу млосьть,
Не в плоскість задзеркалля,
Не в марева чужин,
Не в самострати блуд, –
Врости у лист і брость, –
У цвіт надій гіркавий,
А ні – то хоч зерном
У твій прадавній ґрунт!
Нас не ковтне, як перш,
Чужа сталева сталість
Приречених під ніж,
Збезчещених надій!
Країно, ти грядеш.
Країно, ти постанеш
На ґрунті наших мрій,
На силі молодій.

***

Бисть тишина...

/Юрій ДАРГАН/

Кінь-вечір чалий краєм поля грає.
У Храмі Часу – мовчазні свічки...
БИСТЬ ТИШИНА. І Сонце в світу скраю.
Бисть сон віків та привида-роки.
Бисть дивних мріянь і одчаєнь чари,
Бисть опадання світових одеж.
Бисть люти чвари,
                                темні яничари
І бисть безлюддя древніх піль і стеж...
О чім тепер повідаєш, провидче?
Кінь грає полем вікових відлунь,
І бисть весна... І бисть пташине віче,
Як бисть колись країна Русь-Полунь.
Не плачте, що згоріли давні зшитки
Чорнильних правд і марень вікових! –
Йдучи вперед /в Нікуди із Нізвідки/,
Який хосен жаліти вам про них? –
А плачте, що в саяливому огромі
Вселенських правд,
                                у праці день при дні
Не ви, а інші не здалися втомі.
Не ви, а інші встояли в борні.
І вже тепер, по битві і по тризні,
НЕ ВИ, А ІНШІ, ледь живі од ран,
Набик відклавши ратища залізні,
Орють і засівають вічний лан...
Бисть юний світ. І небо неокрає.
І в Храмі Часу – зорі та свічки.
Бистрь жах і біль. І бисть видіння Раю,
Видіння СЛАВ крізь далі і віки...

ДО ВІКУ, ЩО МИНУВ

Не оживити доторку і поруху,
Ні щебету травневого... Проте
Прийдешній світ не попелом, не порохом
Запах мені на вересневий степ.
І я сказав: ні вчити, ані вчитися,
Лиш просто жити – крізь розпуки млу.
Очима світанковими дивитися
На тіні днів, на мерехку золу...
Хай, холодами ранніми настрашені,
Втікають в ірій зграї мерехкі! –
Наш час настав. Ми станемо інакшими.
Ми будемо віднині не такі.
Тому й кажу: не у гонитві вирвами,
Не в жадібній подобі новизни
Справдешні ми,
а в спостиганні щирому
Прощальних піль, пресвітлих восени!
Затям же добре, віче – злий пристріче!
Ідеш – іди, і більш не впоминайтесь
Ні днем біди,
ні лихом опівнічним,
Ні болем всенародним споконвічним -
Не впоминайся, віче, поміж нас!

***

Терпкий осінній дрібен-лист,
Сипка приреченість бульварна,
Днів недоладних благовіст...
Безлика Жля. Незрима Карна!
Коли б за море – то куди?
Коли б додому – то навіщо?
Прислухайся – це вітер свище
Над лоном темної води.
Нас обіймає тіней тан,
Проймає мимовільним дрожем...

Хто все це зватиме життям?
В яких нових часах ворожих?
Кому і хто ми є? Лови,
Мій князю, хоч би привид волі!
Тепер – не ми. І не вони.
Ні силою, ні мимоволі!
Цей дрібен-час, як дрібен-лист...
Відрубність осені. Безликість
Казених днів, священних місць...
І нищість, схожа на великість.

***

Проходиш, як диво /напевно, як перш, не сама/,
І хутко зникаєш

за тими важкими дверима,
Де нас не забули, хоч нас там ніколи нема.
Зникаєш за ними, неначе загублена рима.
Колись я надумав, що все не даремно було.
А згодом скрадався, коли ти проходила, слідом...
А потім, пізнавши пекельне твоє ремесло,
Жалів за минулим,

як поле померзле за снігом.
І хтосьна навіщо у цього життя круговерт
Вплітаючи смуток за миттю щасливого шалу,
Смішний і наївний, я думав податися геть
/"Смішний і наївний" – це ти так
про мене сказала/...

Зима проминула і знову прийшла з-за морів –
З Різдовм і Меланкою, із Василем і Козою,
З розчуленням дивним, як лагідне саяво Зорі –
Коли ти проходиш...

Коли ти спливаєш сльозою.
Колись я повірив – даремно, але неспроста, –
Що щастя – це вихор і чари, і сни карнавалу,
Колись я сміявся, та часу завіса густа
Той сміх безтурботний

у складках своїх заховала.
Театрик закрили. Поїхав останній актор.
Ти прямою стала при іншому святі і ділі.
Я тінь твою бачу за товщею спущених штор
Чужинних трагедій. А може – чужинних ідилій.
Глядач мимовільний
магічних зимових вистав,
Я в дивних пасьянсах буваю присутній незримо.
Я більше не граю.
Я грати давно перестав.
Я жити забувся, тасуючи втрачені рими...

***

Силуети коралів
і тіні химер кольорові.
Сяйва дивних екзотів,
розмиті дощем шелестким.
Мерехтіння і марева...
Зблиски і смутки раптові
І відлуння казкові,
не чувані досі ніким, -
У часи повертань
і пробуджень палкої уяви,
В кольоровому світі
високих напруг і окрас -
Наче праведна віра
у наше природжене право...
Наша вічна дорога
до себе крізь втрачений час.
...Все це здавалося “чари”.
А бачилось, мовби крізь скельця.
Все це дихало щастям -
назло нетутешнім вітрам.
Все це стало священним,
неначе цілюще джерельце
Десь у сутині дива,

у пам'яті, в безмірі – там...
І торкнулось мене,
і дихнуло мені водопіллям -
Неокраїм розливом
яскравих і щедрих оман...
Безтілесною тінню.
І словом згрубілим. І тілом.
Білим тілом вологим
і теплим, як літній туман.

***

Легковажно марнувати миті
У якомусь лагідному літі..
Уявляти те, що відбулося..
Не журитись, як настане осінь.
Скуштувавши ліків і трутизни,
Втрат і зваб,
осяянь і осій,
Не вдавати, ніби нам запізно
Опирались течії часів!
Бути певним лагідної сили
Рідних піль,
а надто власних стеж.
Утішати жестом і, властиво,
Добрим словом утішати теж.
... Забувати все, що слід забути.
Жити, мов попереду віки...
Уночі перепиляти пута
І зламати ковані замки.
Обминути приспану сторожу,
А тоді, пришпоривши коня,
Лиш на долю та на ласку Божу
Здавшись, летіти навмання!
Стати вільним – всупереч прикметам,
Темним чарам і передчуттям...

... Вигадка дозволена поетам,
Бо за неї
плачено життям.

***

Все навпіл – біль і щастя, і вина...
Роздвоєність в усьому. Двоїна. –
Хоч на шляху із нашого учора
Тепер не нам судилася вона...
Чому ж тоді,
липуча, як мана
/Коли вже й лють, і гіркота минули/,
Мовчить чи кпить, одначе не мина –
Висить, як небо над старим Інгулом?
... Немов століть плитких старовина,
Немов осінніх одцвітань уроки
Чи споминів дитячих первина,
Ця двоїна веде мене крізь роки.
Тут, на шляху із нашого учора,
Нас ні на мить не відпуска вона.
...Хоч вчених правд безмірна глибина
Мені відкрилась, думав я, сповна, –
Чому з думок, як з вільглого зерна,
Викільчується істина одна?
Ані дорога блякла і курна,
Ні досвіду непевна пелена,
Ні навіть чара доброго вина –
Лиш двоїна в усьому!
Двоїна...

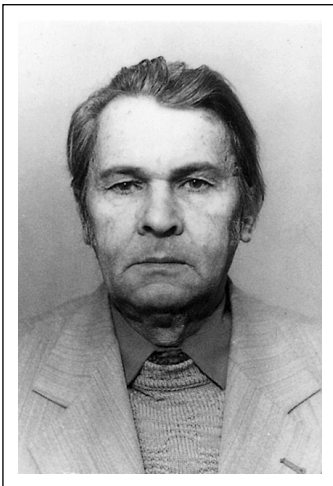
***

Імітація жесту. Пригоди. Довіри і суті.
Неспівідна й конкретна,
                                неначе квітучий дурман...
Імітація свята і страти /і скрухи у скруті/,
Імітація всього, чого в нас нема, та дарма!..
Коли я озираюсь на пристрастей цих діорами,
На безглуздя цих драм, як на висхлі клубки кураю, —

Мимоволі всміхався /а часом жахався так само/-
Так поділено ролі. Я мушу зіграти свою.
Там, де падає тяжко
                буденності блякла завіса,
Я, знімаючи маску, спитаю немов жартома:
"Як тобі ця вистава – фальшивка нового замісу –
Імітація всього, чого в нас нема, та дарма?!"
Як ці смуток і сором
                або ці іронія й туга?
Де і в чому шукатимеш справжніх надій та офір?..
Знаю: знати замало, пора народитися вдруге
У незбляклому світі нестрачених вір і довір!
Тільки так: народитись.
                Як чайка, як море і вітер.
У Всесвітнім огромі – як сяйво нової зорі!
Може, тільки для того, щоб світ молодий народити
Для народжених жити
                о цій світанковій порі...
Так! Постати нарешті супроти брехні імітацій!
Серед фальші підробок,
                де страчено дні золоті, –
Народитись для правди. Для радості, віри і праці.
Народитись і бути СОБОЮ у цьому житті.

***

Ранковий сквер.
Пробуджені пенати.
Пречиста мить –
зими найперший знак...
Вона пішла,
і марно зупиняти.
Так, це самотність!
Це самотність, так.
Незбутні мрії.
Непоправні втрати...
Все, що не може бути не твоїм
Серед моїх
пробуджених пенатів, –
У пишних снах
моїх самотніх зим.

Василь ЖУРБА

ЖУРБА Василь Гнатович народився 1935 року в с. Широкий на Дніпропетровщині. Закінчивши школу, пішов працювати на завод «Криворіжсталь» оператором прокатного цеху. Після закінчення Одеського університету був учителем, директором школи в Долинському районі. З 1977 року – на журналістській роботі. Оповідання, новели друкувалися в часописах «Літературна Україна», «Кур'єр Кривбасу», обласних газетах «Кіровоградська правда», «Народне слово», «Свобода».

ДЕ ВИ, АПОСТОЛИ?

Драма на 4 дії

Дійові особи:

Буйний Михайло Григорович – скульптор, 40 р.

Оксана Петрівна – перша дружина Буйного, вчителька, 38 р.

Сергій – син Буйних, 16 р.

Нагірний – другий чоловік Оксани Петрівни, архітектор, 40 р.

Ліда Павлівна – буфетниця, 26 р.

Олена – буфетниця, 25 р.

Сашко – студент, 18 р.

Капуста – завідувач райвіддлом культури, 50 р.

Черв'яков – кедебіст, 50 р.

Краснов – кедебіст, 50 р.

Перший кедебіст.

Другий кедебіст.

ДІЯ ПЕРША

За завісою у виконанні чоловічого хору пісня "Закувала та сива зозуля". Музика Петра Ніщинського.

Закувала та сива зозуля
 Рано-вранці на зорі.
 Ой, заплакали хлопці-молодці.
 Гей, гей!
 Та у чужині, в неволі, в тюрмі.
 Вони плакали, гірко ридали,
 Свою долю проклинали:
 Ой, повій, повій,
 Та буйнесенький вітре,
 Та понад морем,
 Та винеси нас
 Із кайданів, з неволі
 У чистеє поле.
 Та понеси на Україну,
 Гей, гей, нас на Україну.

Пісня ще звучить при відкритій сцені і замовкає.

Подвір'я Нагірних залите надвечірнім сонцем. Справа будинок, зліва неподалік – альтанка, далі паркан, ворота, хвіртка.

З хати виходить Оксана Петрівна.

Оксана Петрівна. Щось довго Олексія немає, знову, мабуть, за проект воює. І не стомиться: все лінії, лінії, візерунки. Ні дня, ні ночі. *(Сідає на лаву)*. Новий палац культури проектує. Відхилять, а він знову за своє. Якимсь нестерпним став, нервує, все когось звинувачує... Ну, не може ж бути, що він один правий, а інші... *(Пауза)*. А втім, Бог його знає: Олексій талановитий. Архітектурний закінчив з відзнакою. Та й працює вже ж стільки років.

(У двір заходить Нагірний з текою під рукою. Радісний, бадьорий).

Оксана Петрівна *(жартома)*. О-о, і не віриться, що ніч майже не спав. Чи не закохався в когось?

Нагірний. Ще й як. Коли б тільки знала.

Оксана Петрівна. То, може ж, хоч скажеш, хто вона?

Нагірний. Ні-ні, поревнуй хоч трохи. А то все вважаєш, що твій Олексій і в гречку стрибнути не вміє.

Оксана Петрівна *(сміється)*. У гречку можеш стрибнути, тільки ще гаряча, недавно зварила.

Нагірний. От і добре, я такий голодний... Але ж вгадай, чого веселий. Не міг же й справді полюбити когось, крім тебе.

Оксана Петрівна. Можеш. А проект, через який мене вже й не помічаєш.

Нагірний. Пробач, тепер спокутую. (*Цілує Оксану Петрівну*).

Оксана Петрівна. Ну, розповідай же, нарешті, бачу ж – аж кипиш від нетерпіння.

Нагірний (*усміхається*). Чекав, поки запитаєш.

Оксана Петрівна. А я ждала, поки сам почнеш. Хоч уже по настрою все зрозуміла... Та говори ж.

Нагірний. Затвердили, затвердили. Головний обласний архітектор таки здався. Та й комісія підтримала.

Оксана Петрівна (*радісно*). Вітаю, вітаю.

Нагірний. Дякую... Бачила б ти завідуючого райвідділом культури Капусту – як сич надувся, аж посинів від злості. "Ну, – каже, – якщо вже таке проходить, то..." Йй махнув рукою. Боже, чого він тільки не наплів: і буржуазний ідеолог, і пацифіст, і ще, й ще...

Оксана Петрівна (*сміється*). А до чого ж тут "пацифіст"?

Нагірний. Сам не знаю. Думаю, що й він – теж... Ну, та все залишилось по ту сторону барикад. (*Сідає на лаву. Потім схоплюється, ходить по сцені*). Скільки переробляв, доопрацьовував... Аж не віриться, що...

Оксана Петрівна (*весело*). Та зупинися ж, нарешті.

Нагірний. Розумієш, треба, щоб наші палаці... Ми ж повинні нарешті...

Оксана Петрівна. Зводити квадратні коробки: строгі рівні лінії тягнуться в космічний простір, втілюють у собі людські помисли, веселий настрій і ще, й ще...

Нагірний. Ну, ти ж знаєш, що я так ніколи не думав. Саме тому, що мій палац трохи у стилі українського бароко, довго не затверджували... Знаєш, хоч про це й не слід говорити, але не можу мовчати. Як ми понижили свою культуру, які собори, церкви зруйнували.

Оксана Петрівна. Не треба про це.

Нагірний (*зітхає*). Не треба. А чи простять нас наші внуки за таке варварство?

Оксана Петрівна. Думаю, вони будуть більшими атеїстами, ніж їхні батьки.

Нагірний. І знищать те, що й залишилося, а ми мовчатимем?

Оксана Петрівна. Олексію. *(Оглядається довкіл)*. Прошу тебе... Зрозумій: якщо партія...

Нагірний. Так, так, значить все правильно.

Оксана Петрівна. Ну, то поговори, поки "чорний ворон" вночі під'їде. І взагалі, навіщо псувати собі настрій у такий день?

Нагірний *(зітхнув)*. Правду кажеш.

(Біля воріт з'являється Капуста).

Капуста. Пробачте, до вас можна?

Нагірний *(невдоволено)*. Та можна.

Капуста *(входить у двір)*. Добрий вечір. Вітаю, Оксано Петрівно, із прийняттям у партію

Нагірний. Що? *(До Оксани Петрівни)*. Чому ж мовчала досі?

Оксана Петрівна. Та ти так захопився своїм, що я й не встигла. Тільки намірилась, а тут – гість.

Нагірний. Вітаю, вітаю.

Оксана Петрівна. Дякую.

Капуста *(до Нагірного)*. Тепер черга за вами. А я підтримав кандидатуру.

Нагірний *(трохи нервово)*. Справді? За що ж така честь?

Капуста. А що? Характер у вас твердий, талановиті... От тільки...

Нагірний. Тільки що?

Капуста. Забудьте про свій проект. Відмовтесь.

Нагірний. Після затвердження, після стількох безсонних ночей?

Капуста. Відверто вам кажу, по-щирому: не висвітлює він радянської дійсності. Ну, просто буржуазний, та й годі. Розумієте, за таку річ можна потрапити, м'яко кажучи, в халепу, і доведіть тоді, що ви не верблюд.

Нагірний. А навіщо доводити, це і так видно, адже проект в тому засвідчує.

Оксана Петрівна. А може, й справді, товариш Капуста...

Нагірний. Ну, що ви на мене?... Тепер же не тридцять сьомий, а шістдесятій рік. Не ті часи.

Капуста. Які це не ті? Вам щось не подобалося раніше? Тепер можна робити, що кому заманеться?.. Чули, як позавчора у Києві біля пам'ятника Шевченку студентів водою розганяли? Націоналістів... Запам'ятайте: партія ніколи не дозволить недозволеного.

Оксана Петрівна *(починає хвилюватися)*. Олексію, припини... Товариш Капуста застерігає нас, і ми повинні бути вдячними.

Нагірний. Я завжди вдячний за послугу, але зараз не можу, адже мені пропонують відмовитись від самого себе.

Капуста. Ні, тільки від націоналізму. Невже не розумієте, що у вашому проекті чимало українського бароко? Саме українського. Вибачте, я змушений вам сказати про це чесно.

Оксана Петрівна *(до Нагірного)*. Михайле, ти подумай.

Нагірний. Добре, подумаю. А зараз вибачте, я дуже стомився.

Капуста *(з притиском)*. Оце вже інша розмова. До побачення. *(Біля хвіртки повертає голову)*. І пам'ятайте: я вам добра зичу. *(Виходить)*.

(Пауза).

Нагірний. Я знав, що не заспокоїться... Але не бійся, люба, просто він дурень. Жаль, що сам не знає, і я зробив би значну послугу, якби сказав йому про це... А тепер повернемось до тебе. Ще раз вітаю і...

Оксана Петрівна. Почекай, не все ще знаєш. У жовтні Євдокія Никифорівна йде на пенсію, а я займу її місце і стану завучем. Завучем такої великої школи.

Нагірний. О-о, та в тебе сьогодні щасливий день. Вітаю, вітаю. І хоч мені трохи зіпсували настрій – все ж відсвяткуємо і твою, і мою удачу.

Оксана Петрівна. Гаразд. А знаєш як? Підемо в театр.

Нагірний. Згоден. Ми так давно не були. А що там сьогодні?

Оксана Петрівна. "Не судилось" Старицького.

Нагірний. Чудово. Підемо. *(Поглянув на альтанку)*. О, а де ж Сергійко? Завжди в цей час готує тут уроки, а сьогодні...

Оксана Петрівна. Комсомольські збори, а потім – гурток юних художників.

Нагірний. Розумний хлопець, здібний. От тільки, здається, трохи недолюблює мене.

Оксана Петрівна *(зітхає)*. Не розуміє ще життя. Подорослішає – інакше дивитиметься на все... Та й перебільшуєш. Поважає тебе, та-том називає.

Нагірний. То по своїй доброті.

Оксана Петрівна. Ходімо ж обідати, збиратися в театр.

Нагірний. Почекаймо вже Сергійка, може, й він з нами піде.

Оксана Петрівна. Він же в їдальні був, а ти ще...

Нагірний. Так, голодний – страх. *(Ідуть до хати)*.

(З вулиці з портфелем заходить у двір Сергій. Зупиняється біля хвіртки, оглядається).

Сергій. Дивний чоловік, чого йому треба? Вчора зустрів таким поглядом, ніби я образив його чимсь. А сьогодні питає: "Ви не Буйного син?" "Ні, – кажу, – я Нагірний." Нічого більше не промовив, тільки поглянув якимось боляче. *(Підходить до альтанки)*. Їсти не хочеться. *(Кладе портфель на стіл)*. Почитаю... Ні, треба ж у хаті показатись. *(Раптом помітив за воротами Буйного в старенькому піджаку, в чорних рукавичках, з рюкзаком за плечима. На неголеному обличчі через чоло й щоку глибокий шрам)*. Знову він. *(Стривожений, підводиться з лави)*. Чи в хату податись?.. А може, він знає батька, хоче щось про нього розповісти? Назвав же чомусь його прізвище. Треба було запитати, а то мов язика прикусив... Правда, мама наказувала нікому не говорити, що я син Буйного. *(Направляється до хати)*.

Буйний *(відчиняє хвіртку, заходить у двір)*. Не поспішай, Сергійку, почекай.

Сергій *(тривожно)*. Хто ви?

Буйний *(схвильовано)*. Де вже тобі пізнати... свого батька?

Сергій. Ви... ви – мій рідний?..

Буйний. Так... так... Твій...

Сергій. Тату!

Буйний *(обнімає сина)*. Сергійку ти мій... Сергієчку. *(Дивиться в очі)*. Як же ти жив тут без мене стільки літ? *(Тяжко зітхає)*. Скинь, будь ласка, рюкзак з плечей. *(Сергій допомагає)*. Дай же я подивлюся на тебе. *(Легенько бере за плечі)*. Майже дорослий. Коли я залишав тебе – був зовсім маленьким... Скільки думав про тебе, скільки бачив у снах.

Сергій *(помітивши чорні рукавички, злякано)*. А що у вас з руками? *(Хоче доторкнутись, але Буйний відсмикує)*. Ви... ви скалічені?.. Тату. *(Припадає до плеча)*.

Буйний. Ну-ну, заспокойся, будь мужчиною... Та не зовсім уже я й без рук. Обварені, правда, по зап'ястя, але все ж тоненька шкірка є. Болять, коли зачеплюся... Тому і в рукавичках. *(Гірко усміхається)*. Аристократ. Тільки не в білих.

Сергій. Так от чого мати говорила, що покинув нас. Сама відцуралась... Обманювала все життя... Але це... жакливо!.. Це...

Буйний. Не поспішай судити.

Сергій. Скажіть же, що то неправда, що у вас десь є друга сім'я.

Буйний. Друга сім'я?.. *(Вагається, нервує)*. Сергійку, не будемо зараз про це, навіщо затьмарювати зустріч? Я ж так довго чекав цих хвилин. Поговоримо трохи про інше, а то мама вийде і зіпсує все.

Сергій. Я нічого і ніяк не знаю про вас. Снилися іноді. Прокинувся і думаю: може, він сам, і я потрібен йому... Може...

Буйний *(з болем)*. Потрібний, ой, як же тільки потрібний, коли б ти знав. *(Пригортає до себе. Замислено)*. Скільки треба розповісти... Але потім колись, як, дасть Бог, зустрінемося.

Сергій. Чому ж колись? Хіба ми?.. Ви поспішаєте додому?

Буйний. Ні-ні, не в тім річ.

Сергій. А я б тобі все простив... Якби навіть правда, що...

Буйний. Ти добрий. Таким я хотів тебе бачити.

Сергій. Чому ж листа не написали? Жодного листа!

Буйний. Я ж не знав, де ви живете. Ви виїхали з Києва... І ось тільки недавно розшукав.

Сергій. Скажіть, а діти у вас є?.. Ви їх більше любите, ніж мене? Чи то мама обманювала?

Буйний *(вагається)*. Сергійку, прости... Я нікого так не любив, як тебе, але... Мама сказала правду.

Сергій *(встав)*. А я думав... Ні-ні, тут щось не так. *(Крізь сльози)*. Не хочу, не хочу цьому вірити. *(Похнюпившись, іде до хати. Біля дверей обертається до Буйного)*. Маму покликати?

Буйний. Не треба... Я зараз піду. І так завдав тобі болю. Прости.

Сергій. А я вас так ждав. *(Іде в хату)*.

Буйний *(Кидається за ним, зупиняється, потім вертається й сідає на лаву)*. А що міг сказати? Правду? Сергій пішов би від Оксани. Що йому робити зі мною, за няньку бути? Забрати, щоб вгамувати мій біль?.. Чи, може, щоб п'яного приводив додому? *(Замислено)*. Воно і її можна зрозуміти: не чекати ж було стільки літ.

(З хати, оглядаючи сукню, виходить Оксана Петрівна. Не помічає Буйного).

Оксана Петрівна. І коли ці мужчини розумітимуться в жіночих уборах? Така чудова сукня, а йому не до вподоби. Не театральна, бач. Ну й що? Зате... *(Помітивши Буйного)*. Боже... Вам кого?

Буйний *(не повертаючи голови)*. Нікого. Просто зайшов відпочити. На вулиці лавок немає... Не можна? То я піду.

Оксана Петрівна *(підходить)*. Господи!.. Ти?.. Михайле... Чотирнадцять років... і раптом... Здрастуй, Михайле... Як ти?.. Прости.

Буйний. Бог нехай простить. А я... що я? Яке тобі діло до мене? Адже я теж погано розуміюся в жіночих уборах.

Оксана Петрівна *(з болем)*. Михайле, де тебе так? На війні ж Бог помилював... Господи, що з руками? *(Хоче торкнутись)*.

Буйний. Не чіпай, боляче.

Оксана Петрівна. Михайле...

Буйний. Не докоряти прийшов, хотів побачити Сергійка. Адже маю право назвати його сином. *(Нервово скрикує)*. Маю п-право?!.. Не бійся, для нього я залишився негідником, підтвердив твою... брехню. Тепер не маю й сина... Все, все заб-рали у мене.

Оксана Петрівна. Михайле, заспокойся, поговоримо без зла... Скажи, а ти хіба не винен переді мною, перед сином?.. Так безглуздо потрапити за ґрати. Навіщо малював у такий час ескізи скульптури Сагайдачного?.. Ти думав про мене, про те, як житиме син "во-рога народу"?

Буйний *(замислено мовчить)*. У чомусь ти, може, й права. *(Пауза. Буйний прислухається до щебетання пташини)*. У Польщі я знайшов маленьку репродукцію гетьмана і дуже хотів відтворити в скульптурі. Навіть не думав над тим, чи побачать коли його... Та так і не вдалося... До речі, я віддав тобі репродукцію ще до арешту, залишивши собі блокнотик. Пам'ятаєш?.. Злякалася, спалила?.. Та зрозуміло, так і слід було вчинити.

Оксана Петрівна. Є твій гетьман. Як пам'ять берегла.

Буйний *(посвітлішав)*. Тут, дома?

Оксана Петрівна. Тут.

Буйний. То винеси ж, будь ласка.

Оксана Петрівна. Щоб знову?.. Не дам.

Буйний. Зараз не ті часи... А знаєш, скільки я витерпів, щоб не сказати, де він. Як катували. *(Проводить пальцями по шраму)*. Руки в киплячу олію занурювали... Так боявся, що в забутті назву твоє ім'я. Я шепотів тобі перед короткими снами: "Спали його, спали." А ти не чула. Як то тебе Бог ще зберіг від них?

Оксана Петрівна. О Боже. *(Витирає сльози)*.

Буйний. Винеси, будь ласка, Сагайдачного.

(Оксана Петрівна йде в хату. Буйний у задумі слухає мелодію скрипки, що долинає із сусіднього двору. Оксана Петрівна виносить репродукцію. Мелодія затихає).

Оксана Петрівна. Ось. Будь він проклятий! *(Подає)*.

Буйний. Він ні в чому не винен... Спасибі. *(Дивиться на гетьмана)*. А от зради...

(З хати долинає голос Нагірного: "Оксано, що ти там робиш? Я вже поголився, час іти." Виходить).

Оксана Петрівна *(зніяковіло)*. Зараз.

Буйний. А-а, Олексій Карпович. (*Уїдливо*). Живий-здоровий?

Нагірний (*здрігнувшись, здивовано*). Михайло? (*Підходить*). Звідки?.. Стільки літ і... Ну, здрастуй. (*Подає руку*).

Буйний. Пробач, руку не можу потиснути.

Нагірний (*помітив чорні рукавички, зітхає*). Війна, війна... Що ж з руками?

Буйний. Не війна – в Гулазі... перевиховували.

Нагірний (*здивовано*). В Гулазі?.. Але ж Оксана про це не говорила... Нічого не розумію. (*До Оксани Петрівни*). Ти ж казала: зустрів вродливішу, тому й розвелися... Так от чому Сергій такий сумний сидить. Питаємо – ні з ким не говорить. Мовчить.

Буйний. Гулаг не легший від фронту... Ви ж були на війні?

Нагірний. Ні, мав броню.

Буйний. Ну, то вам повезло. (*До Оксани Петрівни*). Будь ласка, покличте на хвилинку Сергійка. Хочу попрощатися. (*Оксана Петрівна йде у хату*).

Нагірний. Михайле, я... я не знав, що...

Буйний. Яке це вже має значення?.. Ти посягнув на моє щастя... Боляче, що саме ти, мій друг дитинства, юності, так легко забув оте все святе й лихе, що ділили між собою... Пам'ятаєш, як в тридцять третьому я пухлий приходив до школи, ти віддавав мені половину свого окрайця хліба. Може, й не вижив би, як і батько мій та двоє сестер. Може, й життям тобі зобов'язаний і не маю права зараз тобі докоряти. Але в душі так тоскно... Я б нізащо не зміг жити з твоєю дружиною, навіть коли б тебе, не дай Бог, не було на світі. То – правда. Я б зневажав себе, якби так трапилось. Та й не сталося б такого.

Нагірний (*сумно*). А в мене сталося... Я завжди відчував себе слабкішим від тебе і розумом, і характером, і чистотою душі. Часто картав себе за це, та нічого не міг вдіяти... Не зміг і почуттів до Оксани побороти... Ось так, друже. Хоч, мабуть, тепер і зовсім чужим став для тебе... А ти ж мене, було, так часто захищав від нахабного Лимаренка... Скажи відверто, ти мене зневажаєш?

Буйний (*байдужо*). Ні... Я стільки бачив лихого, що, здається, розучився і ненавидіти, і любити... Тільки біль, біль і порожнеча залишилися в серці. Хоч, правда, іноді така лють охопить, аж хочеться весь світ перевернути. А потім байдужість, спокій такий, ніби мертвий.

Нагірний. Прости, коли можеш... Якщо вона погодиться – залишайся, а я піду.

Буйний. Дякую за великодушність, та вже нехай буде, як є. Згорілого не перебудуєш.

(З хати виходять Сергій і Оксана Петрівна).

Буйний *(до Сергія)*. Допоможи, будь ласка, сумку на плечі... *(Сергій допомагає)*. Спасибі... Ну, бувай здоровий, сину. *(До всіх)*. Не згадуйте лихом. *(Іде до воріт)*.

Сергій. Тату... я з вами пройду.

Буйний. Краще не треба... Іди готуй уроки... Учишся як?

Сергій. Без трійок.

Буйний. То добре. *(Бере за плечі)*. Прощавай, сину.

Сергій. Краще до побачення.

Буйний. Дай Бог... Виростеш – все зрозумієш. Може, й не осудиш батька... Та й матір простиш... А я ось... не можу.

Сергій *(насторожено)*. Що не можете?.. Тату, може... може, залишитесь з нами, а Олексій Карпович підуть?.. Хіба не жаль ні мене, ні мами? *(Киває сумно головою)*. Хоч, правда, там же вас теж хтось чекає.

Буйний *(знесилено)*. Годі. Прошу тебе. *(До Оксани Петрівни)*. Будете ображати – заберу.

Оксана Петрівна. Ну, навіщо так? Я ж мати... Та й Олексія ти ж знаєш.

Буйний. Так. Знаю... От і все. *(Іде, похнюпившись, до воріт. Відкривши хвіртку, оглядається)*. Пробачте за порушений спокій... Ідіть в театр. *(Виходить)*.

Сергій. Тату! *(Підбігає до воріт)*. Пішов.

Оксана Петрівна. Він не повернеться... Я... я ж говорила...

Сергій. Але чому, чому не сказала про його каліцтво? А я тепер не вірю ні йому, ні тобі. Розумієш? Не вірю. *(Швидко вибігає за ворота. Десять далеко чути: "Тату!")*.

(Пауза).

Нагірний. Недобре вийшло... Ох, як недобре.

Оксана Петрівна. Та хіба ж я знала?

Нагірний. Чому, чому приховала про Михайлове горе? Обдурила мене.

Оксана Петрівна. Я ж люблю тебе.

Нагірний. А коли б мені, як йому?.. Чому розвелася з Михайлом? У партію б не прийняли?

Оксана Петрівна. Ну, навіщо так?

Нагірний *(важко сідає на лаву, береться за голову)*. Як гидко на душі. Як гидко.

Завіса.

ДІЯ ДРУГА

Буфет. Зліва прилавок, далі, за прилавком, двері в підсобку. Справа від входних дверей – столи.

Пізній вечір. Ліда Павлівна з Оленою прибирають посуд. За останнім столом біля вікна сидить Буйний.

Буйний (*наспівує*).

Я знаю: мене ти не ждеш,
Листів ти моїх не читаєш,
Зустріти мене не прийдеш,
А прийдеш, то вже не впізнаєш...

Не прийшла... Не зустріла. (*Підсунув до себе пляшку*).

Олена (*до Буйного*). Буфет закривається. Прошу залишити приміщення.

Буйний. Га?.. А-а. (*Похнюпив голову*).

Олена (*підходить до Ліди Павлівни*). Отак майже кожного дня. (*Киває в сторону Буйного*). Дивний. Часто іде зовсім п'яний. Правда, ніколи не грубить, не ображає нікого, ввічливий. Видно, із інтелігентів... Втупить очі в чарку й сидить. А вчора помітила сльози.

Ліда Павлівна. Я теж бачила.

Олена. Жаль стало.

Ліда Павлівна. Звичайно... І все ж – то слабкість. Отак марнувати життя. Ще ж тільки сорок років.

Олена. Ти його знаєш?

Ліда Павлівна. Живемо в одному будинку... Поки мати була – менше пив, а як померла... Так тяжко переживав те горе. Частіше став і сюди навідуватись.

Олена. Квартира хороша?

Ліда Павлівна. Комунальна.

Олена. А сім'ю має?

Ліда Павлівна. Ну, що ти все питаєш? Є, немає – що тобі до того?

Олена. А чого ти так нервуєш?

Ліда Павлівна. З чого ти взяла?

Олена. Щось тут є. Тільки боїшся зізнатися і мені, й собі.

Ліда Павлівна. Та ну тебе!

(*Входять Черв'яков і Краснов. У чорних костюмах, обоє напідпитку*).

Черв'яков. Добрий вечер, девушки.

Ліда Павлівна. Вибачте, закриваємо.

Краснов. Ну, зачем же так? Ми ведь не завсегдатаі, как вон тот. *(Киває на Буйного)*. Налейте по рюмочке водкі.

Олена. Вам же ясно сказано: закриваємо.

Краснов. Спокойно, девушки, спокойно. *(Показує посвідчення. Обидва підходять до Буйного, сідають за стіл. Буйний, опустивши голову, не звертає на них уваги)*. Бистренько, девушки, обслужіте, как следует. *(Киває на Ліду Павлівну)*. А нічого.

Черв'яков. Моя будет. Ну, что смотриш? Вторая тоже ведь нічого. *(Встає, підходить до прилавка, бере пляшку горілки, дві чарки й сідає до стоду)*.

Краснов. Там чего-нибудь закусить. *(Наливає в чарки. П'ють. Ліда Павлівна підносить наїдки. Черв'яков хапає її за руку й не відпускає)*.

Ліда Павлівна. Та пустіть же, ради Бога.

Буйний. Поводьте себе пристойно, хто б ви не були.

Черв'яков. А ти что за одін? *(Придивляється. Ліда Павлівна висмикує руку і йде до прилавка)*.

Буйний. Не впізнали, товаришу майор?

Черв'яков. Во-первых, не майор, а полковник, а во-вторых... Кажется, ви... А-а, націоналіст... Ну да, ти... "Інтелігент", тот, что і матню не мог застегнуть. Ну, вот і встретілісь... Да, забил, ти ведь і говоріть-то по-русски не умеешь. Что ж, хохол, а я по-вашему научился... Вот і зустрілись. Очухався трохи. Уже не в куфайці зеківській, даже галстук почепив. Тільки морда досі не брита.

Буйний. Непорядно, непорядно, товаришу начальник, користуватися тим, що кулак не можу стиснути, щоб...

Черв'яков. А я можу. Хошь, покажу, як це тоді робив? *(Підводиться)*. Ти, бачу, забув на свободі.

Ліда Павлівна *(підбігає)*. Не чіпайте людину. *(Заступає Буйного)*.

Черв'яков. О-о, баришня заціщає зека. Ха-ха-ха... Ото мужчина – за юбку ховається. *(Намагається поцілувати Ліду Павлівну)*.

Ліда Павлівна. Та відчепіться, нарешті, бо міліцію викличу.

(Буйний схоплюється, та, похитнувшись, знову падає на стілець. Підбігає Олена, штовхає в спину Черв'якова, і той відпускає Ліду Павлівну).

Черв'яков. С-стерва... *(Робить невпевнений крок до Олени. Потім до Краснова)*. Ар-рестовать ёй.

Буйний. Тут не Гулаг. *(Підводиться)*.

Ліда Павлівна (*до Буйного*). Не треба. Сидіть, прошу вас. Зараз міліцію викличу.

Черв'яков. Ха-ха-ха, налякала.

Краснов. Да брось, хай їм. (*Кинув гроші на стіл, узяв під руку Черв'якова й повів до дверей*).

Черв'яков (*повертає голову*). А с тобою, зек, ми ще поговорім. Віжу, осмелел, мати твою... Ну-ну, поспострімаю.

Ліда Павлівна. Чим він завинив перед вами?

Черв'яков. Перед родиною він винуватий. Він знає. Що, дрожіш, а? (*Показує на шрам, перекресливши пальцем своє обличчя*). Думаєш народ тебе простить, бандерівська морда? Віш, заспокоїся. Немає більше великого Сталіна? Другий буде. Може, ще постраже. Як же без вождя-то? А ми вже постараємося захистити родину від таких, як ти. Це ми умеем делать, научились. (*Буйний суворо дивиться на нього*).

Ліда Павлівна. Тут же не...

Черв'яков. Для нас немає "тут же, ілі там же". Возьмем і арештуємо, якщо ви...

Краснов. Не хочете нас хоч одну ніч уважати, як достойних чоловіків.

Буйний (*схоплюється, хапає порожню пляшку*). Ах ти ж... (*Хоче кинутись на Краснова, та Ліда Павлівна підбігає і стримує його*).

Черв'яков (*до Краснова*). Не треба зараз трогати його. Ще маємо час впереді. (*Виходять*).

Ліда Павлівна (*до Буйного*). Заспокойтеся, прошу, вам не слід із ними зв'язуватись.

Буйний. Мерзотники... сміття історії. (*Сідає*). Від кого б до стіни і стріляти, стріляти! Стріляти!.. Ух-х.

Ліда Павлівна. Скажіть, а ви й справді стріляли б?

Буйний. Хіба я чимось схожий на них?

Ліда Павлівна. Ні.

Буйний. То, значить, і не стріляв би... Треба так перебудувати світ, щоб не було місця для вампірів, щоб усі люди були людьми.

Ліда Павлівна (*сідає до столу*). Облиште, хай їм. (*Вагається*). Я б хотіла запитати...

Буйний. Прошу.

(*Олена йде в підсобку*).

Ліда Павлівна. Може, це й не тактовно, але... Ну, навіщо ви отак? (*Киває на пляшку*).

Буйний (*підводить голову*). Як?

Ліда Павлівна. П'єте.

Буйний. П'ю.

Ліда Павлівна. Бачу, вам же від того не веселіше, а навпаки – ще важче.

Буйний. Вибачте, а вам що до того?

Ліда Павлівна. Та ніби ж трохи знайомі... Розумію: горе, але... (*Дивиться на шрам. Співчутливо*). Де ж вас так?... Розкажіть – і вам стане легше.

Буйний. Не звик ділитися лихом, а радості і так мало зазнав... І все ж... Де мене отак?... На вежі.

Ліда Павлівна. Як те розуміти?

Буйний. Колись по степах України, ви ж знаєте це з історії, стояли високі сторожові вежі, на яких козаки стерегли нашу землю від ворогів. Побачать десь далеко татарів чи турків – і запалюють вогні. Помітивши його, далі інші таке роблять. І так аж до куренів доходить сигнал... От і я на тій вежі був.

Ліда Павлівна. Не розумію, вибачте, може, тому, що ви не зовсім тверезий.

Буйний (*дивиться на Ліду Павлівну*). Отож слухайте...

(*У підсобі тихо наспівує Олена*).

Хороша дорога к дому,

Но солдат пойдъют на край землі, коль нада.

Верность Сталину родному

Сквозь огонь ведъют на подвігі солдата.

Буйний (*сумно, з гіркою усмішкою*). Угу... Сталіну...

Ліда Павлівна. Не любите? А чому ж люди плакали за ним?

Буйний. Люди, народ... Ех-х, що ви знаєте про той народ? Скільки горя зазнали від так званого вождя, а, бач, співали... Знаєте... (*Перво-во*). Я іноді ненавиджу й сам народ. Такий темний, затурканий, впертий у своїй глупоті. Уже ж ніби й відкривають трохи їм очі, а ні – те ж саме: зітхають за Сталіним... Ну, то й жаліти вас не хочу, сліпі кошенята!

Ліда Павлівна. А я думала, ви добрий.

Буйний. Не знаю... Та годі про це... Отож, я не доказав про ту вежу... Тільки що запалив смолоскип, як де не візьмись у червоних кафтанях, свої ж таки ніби, оточили вежу та й кричать: "Ти що там робиш?!" "Та, – кажу, – виглядаю Сагайдачного чи Богуна, а може, й Наливайка". А вони: "Ану злязь, сучий сину, ми тобі зараз покажемо Сагайдачного. Не знаєш, що він на Москву хо-

див?" (*Зітхає*). Ох, і далась же мені ота вежа. Все життя пам'ятатиму... А головне, ніхто так і не помітив мого смолоскипа. Так, хіба дехто. І досі невтямки: куди поділися козаки? Чи переродилися на той час, чи...

Ліда Павлівна. Та хай вам з вашою вежею!

Буйний. П'яний... Верзу казна-що... А руки покалічили-таки на ній... От тепер тільки й є, що горілка. (*Тихо наспівує*).

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося.

Та вона, клята, відцуралась... Дружина, друзі... Правда, син Сергійко... Ось уже другий рік не бачу. У нього добре серце. (*Бере пляшку, хоче наповнити чарку, але Ліда Павлівна забирає*). Облиште, я хочу ще випити... Чуєте? Я ж не задарма... Ну, дайте. (*Ліда Павлівна ставить пляшку на другий стіл*).

Ліда Павлівна. Ви ж мужня людина, а...
(*Входить Олена*).

Олена. Лідо, пора вже, мабуть, закривати.

Ліда Павлівна. Все підрахувала?

Олена. Так. Може, я піду, а ти? (*Усміхається*). Сама закриєш?

Ліда Павлівна. Ну, навіщо ж ти так?.. А втім... іди. Я теж скоро. Ось трохи попорядкую і...

Олена (*бере сумочку*). До побачення.

Ліда Павлівна. До побачення. (*Олена виходить. Ліда Павлівна прибирає зі столу*).

Буйний (*сумно наспівує*).

Позаростали стежки, доріжки
Там, де ходили милої ніжки.

Ліда Павлівна. Вибачте, ви згадали сина. А де ж він?

Буйний. Бачив якось звіддаля.

Ліда Павлівна. Тут, у Києві?

Буйний. Так.

Ліда Павлівна. І не підійшли?

Буйний. Не хотів завдавати йому болю. А таємниці не можу відкрити.

(*Входять Сергій і Сашко. Буйний сидить спиною до дверей, і хлопці не звертають на нього уваги*).

Сергій. Пробачте за пізні вторгнення. (*Буйний, пізнавши голос сина, здригнувся, опустив голову*).

Ліда Павлівна. Закрито.

Сашко. Що ж, підемо. (*Відчиняє двері*).

Ліда Павлівна. Стривайте. Ви будете й пити, чи?..

Сашко. Нам тільки добре підвечеряти. Ми швидко.

Ліда Павлівна. Ну, добре, сідайте, будь ласка.

(*Юнаки сідають до столу*).

Сергій. Пляшку кефіру, будь ласка, та ковбаси домашньої грамів двісті, додому.

Сашко. І по булочці.

(*Ліда Павлівна ставить наїдки на стіл*).

За що ж виключили з п'ятого курсу Миколу Сивенка?

Сергій. Ніхто не знає.

Сашко. Учора забрали кедебісти Володю, Івана... А завтра кого?

Сергій. Такі хлопці здібні і...

Сашко. Тихіше.

Сергій. Які чудові картини в салоні – і досі перед очима.

Сашко. А скульптура "Нескорений". Я вперше побачив її. Це ж шедевр.

Сергій (*сумно*). Я знайомий з автором. Тому й дивився так довго. Здавалося, ось-ось побачу його біля себе.

Сашко (*здивовано*). Знайомий?

Сергій. Більше... Ти, звичайно, знаєш, що моє батьківське прізвище не Нагірний, а Буйний... Той скульптор – мій рідний батько.

Сашко. Он воно що... А над чим же він зараз працює?

Сергій. Не знаю... Він покинув нас з мамою. А творчість залишив, бо руки покалічені. Вибач, мені тяжко про це говорити. (*До Ліди Павлівни*). Ми вас затримуємо. Зараз підемо.

Ліда Павлівна. Ні-ні, вечеряйте. Ваша розмова мене схвилювала. Я теж люблю мистецтво. Хоч заочно навчаюся в економічному інституті, але захоплююся живописом, маляю.

Сергій. То ви, значить, художник. Можна побачити ваші картини?

Ліда Павлівна. Які там картини, так, для душі.

Сергій. І все ж.

Ліда Павлівна. Згода, коли вже так бажаєте. А ви десь учитесь, чи?..

Сашко. В інституті. Я на відділі живопису, а Сергій – скульптор.

Ліда Павлівна. Скульптор? Цікаво. Продовжуєте батьковий шлях... А "Нескореного" я обов'язково подивлюся.

Сергій (встає). До побачення. Нам пора. Дякуємо за гостинність.

Ліда Павлівна. До побачення. Заходьте коли.

Сашко. Обов'язково. Побачимо ж ваші картини.

(Хлопці виходять).

Ліда Павлівна (схвильовано до Буйного). Вибачте, але... Це так жорстоко.

Буйний (не підводячи голови). Зараз, зараз піду...

Ліда Павлівна. Ні-ні, почекайте, будь ласка. Ви – знаменитий автор "Нескореного"

Буйний. Послухайте...

Ліда Павлівна. Я щойно слухала вашого сина. Ледве втрималася, щоб не сказати: "Та он же ваш батько". Думаю, ви все чули. І серце не боліло?

Буйний. Не смійте чіпати моє серце. Звідки вам знати, добре воно чи лихе.

Ліда Павлівна. *(опускає голову, мовчить).* Пробачте, вам треба братися за творчість, інакше...

Буйний (нервово). Мелодія мого життя закінчена, завіса опущена без оплесків... Знали б ви, як тяжко бути митцем і не творити, які то страшні муки, яке катування. Бережи вас, Боже, від такого лиха.

Ліда Павлівна. Ви повинні знову взятися за улюблену справу, інакше загинете як людина.

Буйний. Та ви хоч розумієте, як то складно: місити глину, ліпити ось цими... *(Підносить руки до очей).*

Ліда Павлівна. Так, тяжко. Дуже тяжко. *(Замислилась).* Послухайте, я, звичайно, не маю права посягати на ваше довір'я, але... Подгодьтесь, я... допомагатиму вам.

Буйний (здивовано). Ви?

Ліда Павлівна. Так, я.

Буйний. *(уважно дивиться на Ліду Павлівну).* Скажіть, будь ласка, як же ви це уявляєте?

Ліда Павлівна. Безвиході не буває, якщо людина сильна. Одягнете дві, три чи, може, й чотири пари операційних рукавичок і...

Буйний. Дякую. *(Хвилюється)*. Та чи вийде що з того? Я нервовий, важко працювати з такими. Та й незручно то було б. Ви молода, якось... Що люди скажуть?

Ліда Павлівна. То пусте. Все буде гаразд. Тим паче, що ми живемо в одному будинку, близько.

Буйний. Навіщо вам такий клопіт? *(Встає, хоче йти, та Ліда Павлівна зупиняє)*.

Ліда Павлівна. Вибачте, але ви так і не відповіли. Чому б не спробувати?

Буйний. Дякую... Подумаю. Пора ж йти – ніч надворі.

Ліда Павлівна. Зараз закрию та й підемо разом.

Буйний. Не можна разом. Я напідпитку, похитуюсь. Вам же соромно буде.

Ліда Павлівна. І не перече, будь ласка, я вас самого не залишу. *(Легенько торкнулась плеча)*. Вставайте, Михайле Григоровичу, підемо. Тут же недалеко.

Буйний *(піднімається з-за столу)*. Дякую. Були б усі такими добрими, як ви.

Ліда Павлівна. О, не поспішайте з висновками, я буду й жорстокою. Забороню пити й не відступлюся доти, доки не подолаєте навіть неможливе, переступивши через свою зневіру.

Буйний. А що, це прекрасно – переступити через неможливе, через зневіру... Ні-ні, ви не жорстока, ви добра.

Ліда Павлівна. Ходімо ж, ходімо додому. *(Ідуть до дверей)*.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

(Кімната Буйного. Небагато обставлена: старенький диван, ліжко, стільці, піаніно. На одній стіні портрет Шевченка, на другій – картина).

У відчинену квартирку повіває весняний вітер, погойдує штори. Буйний в операційних рукавичках сидить на стільці, дивиться на незакінчену скульптуру Сагайдачного. Поряд на столі шматки глини, ланцети та інші інструменти).

Буйний *(встає, відчиняє вікно, дивиться на вулицю)*. Ти бач. *(Весело сміється)*. Яке мале хлоп'я, а з характером... Лови, лови його... Отак і мій Сергій, було, малим: хапає котика, а той не дається, а він бігає по хаті, тупає ніжкою... О, знову, знову... Лови його, лови! Що,

вирвався? Ну, на паркані вже не дістанеш... А ти клич його: кис-кис-кис. Котик любить ласку. *(Зітхає)*. Та й хто її не любить. *(Повертається до скульптури, продовжує працювати)*. Ех, Михайле, немає вже в тебе того вогника, що був колись, пригас у таборах, у холодних снігах... А тут іще пальці: надіну чотири пари рукавичок – слабо відчуваю глину, а менше – боляче. *(Підходить знову до вікна, дихає на повні груди)*. Весна... Коли б не Ліда – не бачити б і цього. *(Киває на Гетьмана)*. Щось сьогодні довго немає. *(Замислено)*. Яка жінка, які розумні добрі очі. *(Вертається до столу. Щось підправляє на скульптурі. Підводить голову)*. У її очах спалахує кохання. *(Пауза)*. Тьху, дурень, і збрєде ж таке в голову. *(Вдивляється в Сагайдачного, щось підрізує стеком. Далі починає читати вірш)*.

І день іде, і ніч іде,

І, голову схопивши в руки,

Дивуюся, чому не йде

Апостол правди і науки.

Розстріляли апостолів, мільйони лицарів закатовані, нащадки сателітами поставали й народжують сателітів. Сміються з рідної мови, глумляться... Де ви, апостоли?... Рятуйте наші душі. *(Скидає нервово одну пару рукавичок, другу, третю)*. Зараз, зараз оживеш, Гетьмане. *(Починає працювати й одразу відскакує)*. А-а-а! А-а... Боже, як боляче. *(Виходить)*.

(Пауза. Дзвінок. Входять Ліда Павлівна й Сергій).

Сергій *(оглядає кімнату)*. Вибачте, а де ж ваші картини?

Ліда Павлівна. Потім, потім. *(Поглядає на двері)*. Спочатку познайомлю вас зі скульптурою. Як вам подобається ось цей козак? Правда, ще не закінчений.

Сергій *(розглядає)*. Непогано.

Ліда Павлівна *(помітила на підлозі рукавички. Тихо)*. Боже, він працював у одних.

Сергій. Я б навіть сказав, що досить професійно, але...

Ліда Павлівна. *(насторожено)*. Але що?

Сергій. Пробачте за відвертість... Грубувато. Здається, ніби скульптор недостатньо дбає про м'якість ліній, все-таки обличчя не повинне бути таким грубим. А майстерність, я б сказав, навіть велика. Тільки, на мою думку, вираз обличчя трохи б змінити. Щось тут...

Ліда Павлівна. Так, так, ваша правда. А щоб це зробити, треба змінити долю самого автора, а це так важко.

Сергій. У вас особисте життя...

Ліда Павлівна. У моєму відносно гаразд, а от у скульптора...

Сергій. Не зовсім вас розумію. *(Помітивши на стіні картину, підходить)*. Ваша?

Ліда Павлівна. Так.

(Сергій розглядає картину й не помічає, як у кімнату входить Буйний).

Буйний. О, нарешті. Здрастуйте, Лідо Павлівно. Дуже вдячний, що прийшли. У мене сьогодні такий важкий день.

Ліда Павлівна. Здрастуйте.

(Сергій здивовано дивиться на батька).

Буйний. Що?.. Сергійко?.. Як же це, звідки взявся?.. Сину.

Сергій. Тату... Тату...

Буйний. Сергійку. *(Радісно обнімаються)*. Зовсім уже дорослий. *(До Ліди Павлівни)*. Я молодим одружився і ось уже маю такого сина. *(До Сергія)*. Але як ти до мене потрапив?

Сергій. Я й сам поки що тільки здогадуюсь. *(Весело до Ліди Павлівни)*. Може, ви скажете?

Ліда Павлівна *(опустила голову, ніяковіючи)*. Пробачте, Михайле Григоровичу. Знаю – не мала права так вчиняти, на свій розсуд, але... не могла інакше. Можете мене й попросити звідси, можете...

Буйний. Та що ви, Лідо Павлівно? Ви ж принесли мені таку радість... Ой, що ж це я? Сідай, Сергійку, розповідай, як твоє життя, як же там дома? *(До Ліди Павлівни)*. Сідайте, будь ласка, винувати-це такого свята!

(Сергій і Ліда Павлівна сідають).

Ліда Павлівна *(піднімається)*. Я... поки що піду. Розумієте, я на хвилину. Хоч сьогодні й вихідний у мене, але...

Буйний. Ні-ні, залишайтеся, будь ласка, розділимо радість, а то все лихе та й лихе. Від вас у мене немає таємниць.

Сергій. Я тут недавно, в минулому році вступив до інституту.

Буйний. Значить, учишся, скульптором хочеш стати... Ох, і порадував же, сину, порадував батька... Та що ж це я так? Ви почекайте хвилинку. Тут зовсім близько магазин, треба ж поспідати.

Сергій. Тату, я ж ненадовго.

Буйний *(стурбовано)*. Як ненадовго?

Сергій. Ви не так зрозуміли. Мені в інститут, а після лекцій – відразу сюди, до вас.

Буйний. Та я швидко. А ви з Лідою Павлівною приготуйте щось, будь ласка, на стіл. Там, на кухні, знайдеться дещо. Добре?

Сергій. Я з вами.

Буйний. З радістю, але нечемно залишати людину саму. Щось допоможеш, а я за кілька хвилин повернусь.

Ліда Павлівна. Все буде зроблено.

(Буйний одягає піджак, прямує до дверей. Вертається, бере сумку й, оглянувшись на Сергія, виходить).

Сергій. Пробачте, Лідо Павлівно, але ви й справді тут живете?

Ліда Павлівна. Так. А що?

Сергій. Нічого. Значить, ви... – дружина мого батька?

Ліда Павлівна. Що?.. Ні, я пожартувала. Ми просто хороші друзі. Допмагаю в творчій праці. Приємно бачити, як людина, після втрати віри у свої творчі сили, знову підводиться, бореться з недолею. Важко, надзвичайно важко вашому батькові.

Сергій. Не розумію, чим же він займається?

Ліда Павлівна. Ви й справді не здогадуєтесь? Погляньте ще раз на скульптуру. Хіба б я так змогла?.. Це його робота. Правда, ще не все йде, як слід. Бо, крім каліцтва, у нього душевний біль. Тому й покликала вас... А тепер вибачте, я зараз.

(Ліда Павлівна йде на кухню. Вносить і ставить на стіл найдки. Сергій тим часом уважно розглядає Сагайдачного).

Сергій. То от, який мій батько.

Ліда Павлівна. Вольовий, талановитий.

Сергій. Одного не розумію: якщо не ви його дружина, та й не могли б нею бути, бо...

Ліда Павлівна *(усміхається)*. Бо негарна?

Сергій *(ніяковіючи)*. Та ні, вибачте, ви дуже гарні. Але ж тато покинув нас давно, ви, мабуть, тоді ще школяркою були... Хто ж та жінка, заради якої?.. Чому зараз самотній? Я так зрозумів. Мабуть, вона пішла від нього.

Ліда Павлівна. Про це з ним поговорите. Знаю, що жив тут довгий час зі своєю матір'ю. Така добра та щира була людина! А коли померла... Боже, як тяжко пережив він втрату. Краще й не згадувати.

Сергій *(зітхнув)*. Так. *(Помітив під стіною піаніно)*. О, а це звідки?.. Тато, здається, не грав.

Ліда Павлівна. Сусід виїздив і залишив. Не помістилося в машині. Сказав, що пізніше забере, та вже півроку не з'являється.

Сергій *(підходить до піаніно)*. Можна, з вашого дозволу? *(Відкриває кришку)*.

Ліда Павлівна. Звичайно, можна. Ви граєте?

Сергій. Трохи *(Пробігає пальцями по клавішах. До Ліди Павлівни)*. Заспівайте, будь ласка, щось у мене в душі сьогодні пісня бринить. І це завдяки вам.

Ліда Павлівна. З мене погана артистка.

Сергій. Ну, прошу вас. *(Починає грати мелодію пісні "Така її доля")*.

Ліда Павлівна *(співає)*.

Така її доля...

О Боже мій милий!

За що ти караєш її. молоду?

За те, що так щиро вона полюбила

Козацькії очі?.. Прости сироту!

Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,

Одна, як та пташка в далекім краю.

Пошли ж ти їй долю – вона молоденька,

Бо люди чужії її засміють.

(У хату тихенько входить Олена. Непомітно наближається до Ліди Павлівни і продовжує пісню. Ліда Павлівна киває їй головою).

Чи винна голубка, що голуба любить?

Чи винен той голуб, що сокіл убив?

Сумує, воркує, білим світом нудить,

Літає, шукає, дума – заблудив.

(Входить Буйний з сумкою, зупиняється на порозі, слухає. Пісня стихає).

Буйний. Браво, дуже bravo. Не знав, що у вас такий милий голос, Лідо Павлівно. Та й у Сергійка гарний.

Ліда Павлівна *(ніяковіє)*. Який там у мене голос? Так, для себе, щоб ніхто не чув.

Буйний. Ні-ні, не скромничайте... О, та в нас же іще гість. Чудово. Це на щастя. Доброго дня.

Олена. Доброго дня. Вибачте, я... я на хвилинку. Думала запросити Ліду в кіно. Та й вас, коли б не відмовились. Вихідний же... Але, бачу...

Буйний. Нічого-нічого, сідайте, будь ласка, до столу. У мене сьогодні велика радість – син прийшов. Так що, прошу всіх. *(Показує рукою на стіл. Всі сідають. Буйний ставить дві пляшки – горілку й вино)*.

Ліда Павлівна. Хвилинку, я принесу чарки. *(Виходить)*.

Буйний (*радісно дивиться на Сергія*). Навіть не віриться, що ось я... і син. Ех, можливо, й з нас іще будуть люди.

Ліда Павлівна. Будуть, будуть, Михайле Григоровичу.

Буйний. Дай-то Бог. (*Піднімає чарку*). Що ж, за щасливу зустріч і, звичайно, за добру Ліду Павлівну, за тебе, Сергіюку.

Ліда Павлівна. Дякую. О, а за Олену й забули?

Буйний. Вибачте, і за вас.

Сергій. А за тата?

Ліда Павлівна. Вітаємо вас, Михайле Григоровичу, із вашим щасливим днем і бажаємо довго-довго жити і творити. (*Всі випивають, закушують*).

Буйний (*до Сергія*). Чому ти звертаєшся до мене на ви?

Сергій. Пробачте, тату, не звик.

Буйний (*сумно*). Розумію... Але, якщо можна...

Сергій. Ну, звичайно, звичайно, тату.

Буйний. Спасибі. А тепер...

Олена. Ой, уже й співати хочеться.

Буйний. Так починаймо:

Ой, видно село, широке село під горою.

Ой, там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою.

(*Всі підтягують*).

А на Україні, – там степи широкі,

Дівчата хороші черноокі.

Ха-ха, ха-ха, ха-ха, ха-ха, ха-ха!

Гей, дівчино, рибчино, чорнобривка моя,

Вийди, вийди, дівчинонько, чимскоріше до вікна.

Хлопці, бо то хлопці, як соколи!

Ой, видно село, широке село під горою.

Ой, там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою.

А хто піде з нами, буде славу мати,

Ми йдем за свободу воювати.

Ліда Павлівна. Ой, там же на кухні картопля підігривається. (*Вибігає. Всі замовкають*).

Буйний (*до Сергія*). Розкажи ж, сину, як там дома?

Олена. Пробачте, я вже поспішаю в кіно. Спасибі за гостинність.

Буйний. Та залишайтеся іще.

Олена. Ні-ні, дякую. *(Іде до дверей. На порозі зустрічається з Лідою Павлівною).*

Ліда Павлівна. Куди ти вже?

Олена. Вибач – справи. *(На вухо).* Чи винна голубка, що голуба любить? *(Сміється весело).*

Ліда Павлівна. Ти знову за своє. Прощай, раз уже так поспішаєш. *(Олена виходить. Ліда Павлівна ставить на стіл тарілку й сідає).*

Сергій. Тату, а чому ти нас...

Буйний. Є такі речі, про які не хочеться згадувати.

Ліда Павлівна. Я... я все-таки піду, вже й мені пора.

Буйний. Ні-ні, прошу вас. Саме ви повинні знати, чому я став таким і завдав вам стільки клопоту. *(Ліда Павлівна сідає).* Я гадаю, що не випадково Сергій при вас задав таке питання, в іншому товаристві воно було б не доречним. *(До Сергія).* Важко говорити, та, мабуть, настав час... Сергійку, не я, а твоя мати покинула мене.

Сергій. Чому ж тоді?..

Буйний. Хотів, щоб тобі легше жилося. Може, вона й правильно вчинила, що розвелася відразу... Після арешту. Знаєш, сина "ворога народу" недолюблювали власті. Та й чекати п'ятнадцять літ...

Сергій. Який же ти ворог?

Буйний. Звичайно, ні. Але про це потім. Я все-все розповім. *(Замислено).* А може, про щось і промовчу, щоб не злякався людської жорстокості... Ну, та гаразд. Навіщо настрій псувати?

Сергій. Боже, як же мати могла так?.. Яка вона...

Буйний. Не треба так, сину, вона мати. *(Встає, підходить поволи до вікна, дивиться на вулицю. Не повертаючи голови).* Ну, а Олексій Карпович як, не ображає?

Сергій. Пішов від нас

Буйний *(повернув голову).* Як пішов?

Сергій. Невдовзі після вашого приходу його чомусь викликали в КДБ. А увечері я чув крізь двері розмову. Мама просила його забрати свій проект палацу культури. "Досить того, що один скалічив мені життя, – каже, – то й ти туди ж хочеш? А мене залишиш, як він" Олексій Карпович таки спалив свій проект. Але після тієї розмови став похмурим, мовчазним. А потім покинув нас... Кудись поїхав. Мати залилася сама, точніше, зі мною. Отак і досі одна... І знаєш, тату, одне я зрозумів: кожен розплачується за свою провину.

Буйний. Годі про це. *(Підходить до столу, наливає в чарку).*

Сергій. Ой, пробач, мені пора, тату. *(Встає з-за столу. Буйний випиває).*

Ліда Павлівна. Хіба вже одне заняття з такої нагоди?..

Сергій. Та й правда. Це вже й Бог простить.

Буйний. На жаль, мистецтво такого не прощає. Ні-ні, не можна пропускати лекції. Иди, Сергійку. Ждемо.

Сергій. Спасибі вам, тату, і вам, Лідо Павлівно. До скорої зустрічі. Я не забарюся.

(Буйний проводить його до дверей. Підходить до вікна, дивиться вслід. Потім вертається до столу й сідає).

Буйний. От і знайшов рідного сина... А дружина... Іноді так тяжко одному, ляжу в ліжко вночі й ніяк не можу заснути. Думаю, думаю: і чому в мене отак усе? Є ж, мабуть, люди, в яких жодної тіні немає на життєвому шляху.

Ліда Павлівна. Де немає тіні, там немає й світла... Скажіть, а ви могли б знову полюбити когось? Ну, коли б зустріли таку людину, щоб збудила серце. Може ж таке трапитись.

Буйний. Ні, не може. А коли б і трапилось – не прийняв би такої жертви. Я каліка, я... Та що там? Щастя вже не для мене. *(Встає, підходить до скульптури, сумно дивиться на неї. Далі вертається до столу, хоче наповнити чарку, але Ліда Павлівна не дає).*

Ліда Павлівна. Михайле Григоровичу, ви ж обіцяли...

Буйний. Я вас прошу. *(Тримається за пляшку).*

Ліда Павлівна *(віддає горілку).* Нехай уже я... *(Крізь сльози).* Сина б пожаліли. Ви ж стільки місяців у рот не брали.

Буйний. Так, так, Сергійко, Сергійко ж повернувся. *(Ставить по-решню чарку на стіл).*

(Чути дзвінок. Ліда Павлівна відчиняє двері. Входить Нагірний).

Нагірний. Можна?.. Добрий день.

Ліда Павлівна. Добрий день. Прошу.

Буйний. Я вас слухаю. *(Пауза).* А-а, давній приятель. Ну, прохось до столу, сідай. *(Нагірний підходить, але не сідає).* Що ж, і випити зі мною не хочеш? *(Нервово).* Гидуєш сісти за стіл інваліда? *(Підводиться).* Чого ж мовчиш? Це ж я, я, твій шкільний товариш, друг. Не пам'ятаєш тих світлих днів, і ти про все забув. *(Сідає).*

Ліда Павлівна. А хто ви? Пробачте, що вам треба?

Нагірний. Я член комісії по республіканській виставці художніх творів. Вибираємо кращі. Чув, що Буйний знову працює. От і хотів би, щоб подав щось. Виставка офіційно починається через місяць, а практично, може, й пізніше, бо є ще деякі неув'язки.

Ліда Павлівна. Прийдіть, будь ласка, завтра. Розумієте, сьогодні...

Буйний. Ні-ні, навіщо ж до завтра? Сідайте, Олексію Карповичу. *(До Ліди Павлівни).* Знайомтесь, це чоловік моєї дружини. *(Ліда Павлівна опускає очі).*

Нагірний. Розумію, Михайле Григоровичу, у вас є право осуджувати мене, але... Я повірив їй... думав вона мене...

Буйний. Ну, та що там уже?.. Про виставку ж я подумаю. А зараз у мене щось настрій кепський.

Нагірний. Так, розумію. До побачення. *(Виходить).*

Буйний. Прийшов пожаліти. Наплював у душу, а потім: "Вибачте, я не знав, що вам це неприємно". Хоча який він негідник? Теж ошуканий.

Ліда Павлівна. А Сагайдачного все ж таки підготуйте до виставки.

Буйний *(болісно).* Лідо Павлівно, невже ви не бачите, що наші зусилля, м'яко кажучи, марні, нічого у мене не вийде з Сагайдачним. *(Підходить до скульптури).* Та хіба ж це гетьман? Мені соромно дивитись йому у вічі. *(Хапає пляшку, замахується, щоб зруйнувати скульптуру).* Ех, прости, Петре, безславного нащадка свого. *(Ліда Павлівна зупиняє руку).*

Ліда Павлівна. Не робіть цього! *(Крізь плач).* Краще вже мене вдарте.

Буйний *(опускається на стілець, ставить пляшку).* Важко. Ну, навіщо вам це все?

Ліда Павлівна. А може... я... може, люблю вас.

Буйний *(вражений, тихо).* Що?

Ліда Павлівна. Так, так, люблю, але ви... ви... Не потрібна вам. *(Вибігає з кімнати).*

Буйний. Лідо! *(Кидається до дверей, перед порогом зупиняється).* Ось так... ось так... Що ж тепер? Адже між нами чотирнадцять років... І навіщо я став на твоєму шляху? *(Важко сідає до столу, опускає голову).*

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

(Кімната Буйного. Ліда Павлівна одна. Прибирає зі столу інструменти, шматки глини).

Ліда Павлівна. Ніколи ще не бачила його таким: день і ніч працював. Прийде Сергій – поговорять, і знову до роботи. "Хоч трохи перепочинь" – кажу. Тільки махне рукою. *(Пауза)*. А то раптом підійде до мене, ніжно-ніжно погладить по волоссю, поцілує. Боже, яке то щастя в тій миті. Ради нього варто все знести. *(Чути дзвінок. Ліда Павлівна йде до дверей, зупиняється)*. Мабуть, Сергій з виставки звістку приніс... Хоча б утішну. *(Відчиняє двері. На порозі з'являється Оксана Петрівна)*.

Оксана Петрівна. Можна?

Ліда Павлівна. Заходьте.

Оксана Петрівна. Добрий день.

Ліда Павлівна. Добрий день... Ви, часом, не знайома Буйного, може, з виставки?.. Проходьте, будь ласка. Я так уже втомилася від чекання, що й у зовсім чужої людини питаю.

Оксана Петрівна. А хіба ви не були?

Ліда Павлівна. Сказав Михайло Петрович, що прийде за мною, а тоді й підемо. А сам ще з ранку там.

Оксана Петрівна. Чула про виставку... Подивлюся... А зараз, вибачте, мені здається, що тут живе Михайло Григорович. Дивно.

Ліда Павлівна. Так. Прошу, сідайте, будь ласка. *(Оксана Петрівна стоїть, оглядаючи кімнату)*. Щось сталося?

Оксана Петрівна. Багато чого.

Ліда Павлівна *(стривожено)*. Говоріть же, говоріть, що з ним? Боже, він такий нервовий.

Оксана Петрівна *(сідає)*. Дякую... Заспокойтесь.

Ліда Павлівна *(полегшено зітхає)*. А ви до нього особисто чи?..

Оксана Петрівна. І до нього, і до вас.

Ліда Павлівна. Будь ласка, говоріть, чим можу бути корисною. А тим часом, може, й чоловік мій повернеться, Михайло Григорович.

Оксана Петрівна *(схоплюється. Розгублено)*. Чоловік?.. Мені сказали, що він тут живе, але, що ви... ви його дружина... *(Сідає)*. Так, так.

Ліда Павлівна. Не дивуйтесь, ми зовсім недавно побрались. Мало хто й знає про наше щастя.

Оксана Петрівна. Щастя... А ви, пробачте, хто?

Ліда Павлівна. У якому розумінні?

Оксана Петрівна. Ну, теж скульптор чи?

Ліда Павлівна. Поки що просто продавщиця. Але через декілька місяців отримаю диплом економіста і...

Оксана Петрівна. Так, так. Ви хоч знаєте його минуле?

Ліда Павлівна (*сумно*). Знаю. Воно було жахливим: сталінські репресії, Гулаг.

Оксана Петрівна. О-о, ви теж стали політиком. А що ви знаєте про Сталіна?.. Та й є ж іще партія, крім нього, яка, до речі, осудила культ. Це я вам кажу як комуніст.

Ліда Павлівна. Пробачте, хто ви, що так говорите зі мною?

Оксана Петрівна. Тільки вислухайте спокійно. Я – дружина Буйного. Справжня дружина.

Ліда Павлівна. А-а, он воно що. То ви...

Оксана Петрівна. І ще невідомо, кого він більше любить.

Ліда Павлівна. Годі. А то ще посваримось.

Оксана Петрівна. Так?.. Ви зруйнували мою сім'ю. Гадаєте, легко відступлюся від Михайла?

Ліда Павлівна. Чого ж ви хочете від мене?

Оксана Петрівна. Не знаю, відверто кажучи, чи повернеться до своєї сім'ї мій чоловік, а от Сергій... Ось уже скоро два місяці, як не було вдома. А я ж мати. Ви не мали, мабуть, дітей, і чи й матимете, але...

Ліда Павлівна. Чи матиму – то вже наша сімейна справа. Я прощаю вашу нетактовність. А щодо Сергія... Йому вже вісімнадцять, має свої думки. Так що нічим не зможу допомогти. (*Оксана Петрівна витирає сльози*). Мені шкода вас, але...

Оксана Петрівна. Коли б ви знали, як ми любились з Михайлом, як щасливо жили. Боже, як давно то було... Та сама й винна. А може, й не сама, час був такий.

Ліда Павлівна. Не витримали випробування на гарт?

Оксана Петрівна. Так. На жаль... А ви, бачу, сильна, зуміли врятувати Михайла від остаточного падіння. (*Помітивши на столі в кутку фотокартку, підходить, розглядає*). Це ви після шлюбу тут?

Ліда Павлівна. Так.

Оксана Петрівна (*не повертаючи голови, сумно*). Мало змінився. Тільки схуд. І скроні білі. Та ще шрам. А так все той же.

Ліда Павлівна. Скажіть, а ви відвідували його на засланні? Чи хоч листи писали?

Оксана Петрівна. Коли б хоч раз те зробила – не працювала б і дня у школі. Я ж учителька.

Ліда Павлівна. А кажете: кохала.

Оксана Петрівна (*важко зітхає*). Сергійко скоро прийде?

Ліда Павлівна. Мабуть. Та ви, будь ласка, сідайте. Ви ж з до-роги, а я й чаєм не пригостила. Адже ми, насамперед, люди. По-ки ваш син повернеться...

Оксана Петрівна. Бачу, ви добра. І все ж я маю більше права на Михайла, на сина, ніж ви.

(*Входить Буйний*).

Буйний (*почувши останні слова*). На сина не знаю, а от на ме-не – навряд чи...

Оксана Петрівна (*схоплюється*). Ти?

Буйний. Чого тобі треба?

Оксана Петрівна. Я... я б хотіла поговорити.

Буйний. Будь ласка.

Оксана Петрівна. Без сторонніх. Розумієш?

Буйний (*спокійно*). Убий – нічого не втямлю. Що ж я маю виг-нати з хати дружину, щоб ти змогла зі мною поговорити? Я ж не заважав тобі говорити тоді з Олексієм – пішов.

Оксана Петрівна. Олексій тоді покинув би й дім, щоб ти... щоб ми з тобою... Але ти не повернувся.

Буйний. А чи не занадто то вже було б?

Оксана Петрівна (*опускає голову*). Можливо.

Ліда Павлівна. Я... я краще вийду.

Буйний (*ніжно*). Ні, Лідо, з якої ж це речі? Чужа людина...

Оксана Петрівна. Якщо для тебе стала чужою, то тут є й той, для кого рідна. Де Сергійко?

Буйний (*до Ліди Павлівни*). Заспокойся. Ми зараз з'ясуємо, чого вона прийшла, а потім... Ой, вибач, я ж обіцяв, що поверну-ся і підемо разом подивитись на виставку.

Ліда Павлівна. Ти був у салоні?

Буйний. Там такі твори, куди нашому Сагайдачному!

Ліда Павлівна. Як завжди, недооцінюєш себе.

Оксана Петрівна. Боже, ти мене навіть не помічаєш.

Буйний. Оксано Петрівно, говоріть, що ви хотіли, мені ніколи.

Оксана Петрівна. А як же наша любов? Чи її й не було? Забув. Усе забув.

Буйний. О-о, я багато чого не забув.

Оксана Петрівна. Що ж найбільше?

Буйний. Зраду.

Оксана Петрівна *(підходить до Буйного)*. Прости, Михайле. *(До Ліди Павлівни)*. Ви добра, відпустіть його. *(Ліда Павлівна опускає голову)*. Ми почнемо життя спочатку... У нас син.

Буйний *(відступає за стіл)*. Добре-добре, прощаю. *(Ліда Павлівна здригається, широко розкритими очима дивиться на Буйного)*. Навіть дякую, що розкрилась, довела мені, хто ти насправді.

Оксана Петрівна *(сердито до Ліди Павлівни)*. Може, ви все-таки вийшли б?... Хіба не розумієте? *(Ліда Павлівна намірюється йти)*.

Буйний *(зупиняє Ліду Павлівну. До Оксани Петрівни)*. Вибач, але ти нас затримуєш.

(Оксана Петрівна відвертається до вікна, дістає з сумочки хустку, витирає сльози. Входить Сергій. Відразу не помітивши матір, радісно показує газету).

Сергій. Читали? Прогнозують, що автор Сагайдачного отримає першу премію. Вже й відібрали з виставки. *(Буйний похитнувся й ніби тільки зараз помітив, як страшенно втомився. Сідає на стілець. Ліда Павлівна бере газету)*.

Сергій. Мамо... Як ти сюди потрапила?.. Здрастуй.

Оксана Петрівна. Серце матері чує, де її дитина. Сергійку, чому не навідуєшся додому?

Сергій. Ніколи, мамо, я ж навчаюсь.

Оксана Петрівна. Але ж канікули були... Сину, я ж твоя мати. *(Киває в сторону Ліди Павлівни)*. Хіба вона для тебе дорожча, ніж я?

Сергій. Пізніше провідаю. А зараз не можу, я потрібний батькові.

Оксана Петрівна. Так не поїдеш додому? Це вона тебе так пригріла, краще, ніж рідна мати?

Сергій. Мамо, не треба так. Я...

Оксана Петрівна (*істерично*). Виштовхась мене за двері? Мачуха тобі рідніша?

Сергій. Мамо... Мені соромно за тебе. (*Швидко виходить*).

Оксана Петрівна. Сергійку, вернись!

Буйний (*стримуючи гнів*). Коли б ти була мужчиною, я б з тобою інакше повівся... Залиш нас, а то я... можу наговорити дурниць.

(*Пауза*).

Оксана Петрівна. Справді... Прощай, Михайле. (*Іде до дверей. На порозі повертає голову до Ліди Павлівни*). Ви сильна людина, бачу, бережіть Михайла, бережіть, у нього добра душа, тільки дуже понівечена... Вибачте, я погарячкувала... Простіть, якщо можете. (*Виходить*).

Ліда Павлівна (*до Буйного*). А тобі не жаль її?

Буйний (*зітхає*). Жаль. Просто як людину, яка скалічила своє життя. (*Замислено*). А може, не тільки сама винна. Лихий час ламає людей. Бог їй суддя.

Ліда Павлівна (*прибирає з його чола пасмо волосся*). Який же ти... Любий.

Буйний. А ти не боїшся, що поєднала зі мною свою долю? Ба-чиш: ось уже й перша неприємність.

Ліда Павлівна. Нічого... Я така щаслива. Нікому, нікому тебе не віддам. Бо як житиму без тебе?

Буйний (*пригортає її*). До речі, а як твої справи? Ти ж через мене зовсім забула і про живопис, і про навчання. Так не годиться, скоро ж захист дипломної.

Ліда Павлівна. Нічого, надолужу. Головне, щоб ти... (*Входить Сергій*).

Сергій. Недобра вона.

Буйний І все ж слід було попрощатися з матір'ю. Може, підеш на станцію, проведеш до поїзда?

Сергій. Мабуть, не треба. Трохи заспокоюся, розберуся в душі, тоді вже й провідаю.

Буйний. Може, й так... А тепер забудьмо поки що прикрість, у нас сьогодні повинна панувати тільки радість. Досить уже з нас того смутку.

Ліда Павлівна. А може, вже й на стіл готувати щось?

Буйний. А що, мабуть, уже й пора.

(*Ліда Павлівна йде на кухню*).

Буйний (*замислено*). Чому ж так рано його відібрали з виставки? Після обіду підемо в салон. Та й Ліду Павлівну візьмемо. Зранку пішов сам, не хотів, щоб бачила, як я хвилююся. Не люблю, коли мене жаліють. Може, й неправильно зробив, але... Розпитаємо в Нагірного, що і як... Треба було б і його сьогодні запросити до нас, та знаю – на прийде.

Сергій. Відчуває вину перед тобою.

Буйний. Таке життя: завжди кожен у чомусь завинив перед кимось, тільки для одних те байдуже, а іншим до кінця віку совість не дає спокою.

Сергій. Гадаєш, і моя мати...

Буйний. Не знаю, що й сказати. Вона дуже змінилася відтоді, як мене заарештували. Чотирнадцять літ минуло.

Ліда Павлівна (*вносить наїдки, ставить на стіл*). Горілки не буде. Так що вибачайте.

Буйний. А хай йому, тому зіллю! Залишімо ворогам нашим.

Ліда Павлівна. Правда, шампанського все ж, як виняток... Візьми там, Сергію, в кухні, у столику.

(*Сергій виходить*).

Буйний. Аж не віриться, що знову живу, радію, люблю. (*До Ліди Павлівни*). О, а слёзи чого?..

Ліда Павлівна (*втирає хусточкою очі*). Пробач, то від щастя. (*Входить Сергій*).

Сергій. Хто буде відкрюковувати?

Буйний. Мабуть, ти – як майбутній скульптор. Щоб натхненно, радісно шумувало твоє життя.

(*Сергій розкорковує шампанське, наливає в келихи*).

Ліда Павлівна. Перший тост повинен бути урочистим. То хто його промовить? (*Дивиться на Буйного*). Михайло Григорович?

Буйний. Ні, цей тост повинен бути молодим, світлим... Ану, Сергіюку...

Сергій (*встає*). Не вмію говорити красиво, але скажу. (*Киває на батька, на Ліду Павлівну*). Я вас дуже люблю. (*Всі весело сміються*).

(*До кімнати входять два кедебісти*).

Перший кедебіст. Буйний Міхаїл Грігор'євіч?

Буйний. Так.

Другий кедебіст. Ваш паспорт.

(*Буйний дістає з шухлядки паспорт, подає*).

Кедебіст (*читає*). Буйний Міхаїл Грігор'євіч, год рожденія тисяча дев'яťсот дев'ятнадцятий.

Перший кедебіст. Всьо правильно. (*До Буйного*). Ви арестовани.

Сергій. За що?

Другий кедебіст. Не розговарівать... Следуйте (*Підшовхує Буйного до дверей*).

Сергій. Ще мало познущалися?.. Його ж реабілітували. Куди ви його?.. Тату!

Ліда Павлівна (*кидається до Буйного*). Не пущу! Не дам!

(*Кедебіст відшовхує Ліду Павлівну й Сергія. Виводить Буйного з кімнати. Ліда Павлівна кидається слідом, за нею виходить і Сергій. Чути за дверима: "Прочь от машини!"*)

(*У розчинені двері вривається вітер, розкриває вікна, підкидає штори*).

(*Пауза*).

(*До кімнати вбігає Оксана Петрівна*).

Оксана Петрівна (*злякано*). Нікого... Значить, то його повіз "ворон". Знову... Знову!.. Боже!.. Та коли ж це скінчиться?! (*За-ломлює руки в розпачі*). Будьте ви прокляті! (*Обперлася знеможено об стіну й ніби вклякла*.) Лунає пісня:

По синьому морю байдаки гуляють,
Братів щоб рятувати,
Запорожці чимдуж поспішають.
Гей, як зачули турецькі султани,
Та ізвеліли ще гірші кувати кайдани.
Султани турецькі, султани звеліли
Кувати кайдани, кайдани кувати,
Звеліли ще гірші кувати кайдани.

Завіса

Віктор ЛАГЗДИНЬШ

Сучасний латиський письменник, автор багатьох популярних у Латвії книжок: "Намет на березі моря", "І над туманом світять зорі", "Романтика синьої трави", "Ніч на хуторі Межажі" і багатьох інших.

Народився 1926 року в Ризі у сім'ї службовця. Дитячі і шкільні роки пройшли в Лієпаї: тут закінчив початкову школу, потім гімназію, Лієпайське педагогічне училище. Вищу освіту здобув заочно, навчаючись у Ризькому педагогічному інституті.

Писати почав у шкільні роки. Першим надрукованим твором була повість "Намет на березі моря".

Широку популярність Віктору Лагздиньшу принесла повість "Ніч на хуторі Межажі".

НІЧ НА ХУТОРІ МЕЖАЖІ

Повість

З латиської переклав Кость Оверченко

Розділ перший

За спиною закрипіли дверні завіси. Гірт Рандер, сидячи у кріслі перед телевизором, обернувся. У крихітній мансарді панували сутінки, і він лиш невиразно розпізнав на порозі Расму Інсбергеу: обіпершись рукою об одвірок, вона просунула голову в кімнату.

– Мого вельмишановного ювіляра тут немає? – чи то запитала, чи то констатувала вона і, не чекаючи відповіді, знову зникла.

Рандер не розібрав її слів – кімната була наповнена шумами. Зверху на тоненькі стіни і дранкову покрівлю навалювався осінній дощ, а

знизу у цьому старому дерев'яному будинку, перебудованому під дачу, долівка була тонкою і з першого поверху було чути голоси гостей. Тим паче поряд з кріслом, у якому сидів Рандер, проходив димохід, що з'єднувався на першому поверсі з цегляним каміном, чия роззявлена паща жадібно ковтала звуки з просторої кімнати, яку тут нарекли залом. Гамору додавав і телевизор, який Діна Уласе, незрозуміло для чого, вже двічі прохала ввімкнути голосніше.

Гірт глянув на неї: Уласе сиділа, відкинувшись у глибокому м'якому кріслі, що впиралося спинкою в димар; появу хазяйки вона, очевидно, і не помітила. Гірт подумав, що, крім ювіляра і його дружини, Діна Уласе була єдиною, кого він знав особисто до сьогоднішнього вечора, точніше – бачив кілька разів у театрі. У темному світлі з екрану телевизора і лампи під темним напівсферичним абажуром, що стояла на письмовому столі протилежно від актриси, обличчя котрої було таким же молодим і вродливим, як і на сцені. І хоч для Рандера не залишилися непоміченими зморшки, актриса, незважаючи на свій вік, все ще була надзвичайно привабливою. Завжди елегантна, вона володіла тією особливою властивістю, що прийнято називати шармом. Зараз у її зверненню до екрана погляді, звичайному, майже спокійному і трохи іронічному, можна було помітити глибоку втому.

Рандер знову зупинив свій погляд на екрані телевизора. Інформаційна програма "Час" наближалася до кінця, і після неї мала демонструватися прем'єра нової телевізійної вистави, котру збиралась переглянути Уласе. Телевізор сьогодні спеціально перенесли із зали в робочу кімнату хазяїна, чи кабінет, як її називали самі господарі, у зв'язку з ювілеєм і Рандер подумки схвалював завбачливість господарів, бо не міг терпіти вечорів, що їх псував екран, раз у раз відолікаючи увагу гостей. Тим більше, що сьогодні Рандер ніяк себе не міг відчувати своїм у цій компанії. Як не намагався це зробити. Святкового настрою не було. Якщо говорити правду, то Рандер взагалі не хотів брати участь у торжествах. Ще кілька днів тому, коли він випадково зустрів на вулиці Юріса Інсбергса і отримав сердечне запрошення на суботій урочистий вечір, пов'язаний і із сорокаріччям друга, перше, про що подумав – відмовитись. Не важко було придумати причину, проте він не хотів засмутити Юріса і врешті-решт погодився. Придбав у салоні подарунків "Максла" смішного керамічного дідька і поїхав.

З Юрісом вони були давніми шкільними товаришами. Обоє пов'язували спогади шкільних вечорів, юність. Пізніше їхні шляхи розійшлися. Проте Інсбергс став інженером, захистив кандидатську дисертацію і вже не один рік працював на заводі, де випускали щось

надзвичайно сучасне і складне, що для Рандера асоціювалося з кібернетикою, космосом чи атомною енергією, про що він, м'яко кажучи, мав досить примітивне уявлення.

Самого Рандера життєві шляхи-дороги вели у зовсім протилежному напрямку: він став підполковником міліції і працював у Міністерстві внутрішніх справ, у відділі карного розшуку. Дружбу з Юрісом зберіг, хоча зустрічалися вони нечасто – востаннє рік тому чи й більше? Друзі не схожі були й зовні: Гірт – високий і плечистий, з темним волоссям, завжди урівноважений, погляд інколи іронічний, часом насмішкуватий; Юріс Інсбергс – невисокий на зріст, худорлявий, з вузьким інтелігентним обличчям і світлим, наче вилинялим, волоссям.

Коли Рандеру зробилося якось не по собі, він обвів поглядом книжкові полиці на лівій стіні кімнати від долівки до невисокої стелі. Корінці книжок на полицях були вишикувані наче під лівійку. Зразковий порядок Гірт завважив і на столі, тому посміхнувся, згадавши, що Юріс ще в початковій школі відрізнявся якоюсь особливою пристрастю до порядку. Видно з часом його шкільний товариш перетворився у справжнього педанта.

Поверхом нижче, в залі, в радіолі тільки-но "перестала рости зелена трава перед дверима Тома Джонса" і тепер зі страшною силою "горів голубий льон". Як тільки він спопелився, інша співачка, здригаючись, почала допитуватись: "Чого?" Хтось нешанобливо затулив їй рота, і в наступну мить з магнітофона почав рости та розпускатись маленький і білий, прохолодний і ясний жалісливий "Едельвейс". Тут, правда, ці голосні квіти нікому не заважали. Хутір Межажі знаходився у глухому закутку, з усіх боків оточений старим лісом, самотній, забутий світом.

Інсбергс любив розповідати, що придбав цей будинок повесні "за бутерброд". Після того, як його покинула сім'я лісоруба. Дідусь, якому належав хутір, залишився сам на своїй половині і почав поспішно міркувати, яким би чином і собі змінити місце проживання. На його радість очікувати довелося недовго. Одного чудового дня з'явилися якісь придурки (так, принаймні, говорив він), які готові були викласти за цю стару розвалюху дві сотні рублів. Влітку Інсбергси відремонтували західну частину будівлі і обидві кімнати на горішці, а в східній половині, котру займав колишній господар, привели до порядку кухню. Всі інші приміщення поки що залишилися нежилими і не обігрівалися. Юріс переконував, що ремонт і умеблювання йому коштувало значно дорожче, ніж купівля, хоча, як думав Рандер, нові власники привезли на дачу головним чином свої старі меблі, очевид-

но, обставивши свою квартиру в Ризі іншими, сучаснішими. На півночі хутора знаходилося подвір'я, з трьох інших сторін хутір оточував сад, правда, дуже запущений. За півкілометра – протікала невеличка річечка, яких чимало в Латвії. Юріс був у захопленні від своєї літньої "резиденції" – принаймні так видалося Гіру, коли він бачив, з якою гордістю його друг знайомив гостей зі своїми володіннями.

З Риги вони прибули після обіду. З автобусної зупинки на Хутір Межажі господар доставив гостей за два прийоми – власним "Москвичем". О п'ятій годині посідали за великий стіл. М'які крісла й інші меблі із зали винесли, було де танцювати. Урочистий обід зайняв майже три години – їли, пили, проголошували тости, знову пили, говорили, палили цигарки, співали про молодість, що залишилася позаду, про листи, яких не дочекалися, розповідали анекдоти, слухали радіо і "маг", ставили платівки і танцювали. Жінок, на жаль, виявилось вдвоє менше. Пробували навіть грати в карти, проте з цього нічого не вийшло. І тоді почали смажити ковбасу у каміні, після чого затягли хоровод "У Адама сім синочків", де після слів "роблять всі так", кожен намагався зробити щось неймовірне. Проте це майже нікому не вдавалося, і все завершувалося здавна відомими вже присіданнями, стрибками чи роззуванням.

Рандер випростався у кріслі, дістав цигарки з кишені, запропонував Уласі, простягнув сірника і запалив сам. Він звернув увагу, що останні п'ять чи десять хвилин гамір унизу посилювався – очевидно, всі знову почали сходитись до зали. Годину тому йому здавалося, що гості занудьгували, бо сам Гірт так гаяти час не звик. Чи не тому гості поволі почали розходитись. Першою непомітно вийшла Уласе: як вияснилося пізніше, вона піднялася нагору до спальні Інсбергсів, розташованої на другому поверсі поряд з кабінетом, прилягла відпочити. Незабаром, скориставшись сутінками, що панували в залі – її освітлювали лише кілька свічок на столі та слабенький відблиск тліючого вугілля в каміні, – ніким непомічений вийшов Рандер. І ось уже досить довго він сидить в кабінеті. Звичайно, усамітнюватись, будучи в гостях, біля телевізора не зовсім пристойно, але Гірту дуже хотілося хоча б на кілька хвилин вирватись із надокучливої йому безглуздої суєти. Він сподівався, що господар йому вибачить, хоч би з поваги до принципу "почувай себе, як удома", яким, зазвичай, зустрічають. До того ж заспокоювала думка, що він і актриса були аж ніяк не єдині, хто покинув залу: кілька разів він чув якийсь гамір на східцях, наче по них ходили то вниз, то вгору. Розгардіяш у камінному залі поступово стих, і ли-

ше музика продовжувала звучати, не перериваючись ні на хвилину.

Якийсь час Рандер пробув у кімнаті один, потім до нього приєднався сухопарий темноволосий гість, похмурий на вигляд. Він присунув до телевізора друге крісло і влаштувався поряд із Гіртом. Ті, хто знав його, скажімо, так, як чоловік Діни Уласе, чомусь називали Албертом у квадраті. Таке прізвисько, на думку Рандера, йому, художнику, пасувало. Більше того, він постійно сутулювся і вигляд мав хворобливий. Вузьке обличчя порізали зморшки, крізь скло окулярів без оправы дивилися колючі очі, губи щільно стиснуті; одне слово – він справляв враження людини нетовариської, а то й просто брутальної. А що не схожий на квадрата, то це точно. Скоріше так слід було б наректи самого Уласа, здорованя, з вольовим, масивним широким обличчям і цупким, якщо можна сказати, ротом. Його шляхетне, майже панське поводження свідчило про необмежену самовпевненість і викликало у Гірта гостру неприязнь з першої хвилини.

Півгодини тому, коли до кабінету зайшла актриса, Алберт запропонував їй своє місце, а сам влаштувався у кріслі біля письмового столу. Але чи йому було там незручно, чи погано видно екран, він незабаром вийшов, і Гірт знову залишився удвох із Діною.

За гостинним столом вони теж сиділи поряд. Усього за столом розмістилося дев'ять осіб. Крім господаря, його дружини і самого Рандера, було ще дві подружні пари і два одинаки. Інсбергси, як і належало, зайняли місця по обидва кінці столу – Расма спиною до стіни, Юріс – ближче до магнітофону. Праворуч від нього, спиною до каміну сидів Гірт, поряд з ним стояв стілець Діни Уласе, з другого боку від актриси гримів розкотистим басом її чоловік. Останнім у цьому ряду ліворуч від хазяйки посміхався невисокий опасистий чоловік на ім'я Едвін Калвейт.

На протилежному боці, праворуч від Расми Інсбергс, на довгому оселі під стіною, сидів Алберт у квадраті. Поряд з ним, щомиті перериваючи себе сміхом, змішаним з верещанням, цвірінкала його дружина, яку всі запросто називали Іреною – гарненька середніх літ молодичка, яскраво виражена блондинка. Гірт не без схищства підмітив, що розумом вона аж ніяк не може похвалитись. І, нарешті, навпроти Рандера сидів невисокий рідковолосий дядечко з піднятими плечима. У його рухливих очах боягузство поєднувалося з нахабством. Його ім'я було Віліс, а прізвисьце, якщо пам'ять не зраджувала Гірту – Зірап.

Як пізніше дізнався Гірт, знайомлячись із гостями, більшість із тих, хто прийшов поздоровити ювіляра, були його товариші по роботі. Гірт був готовий у всьому обвинуватити самого себе за свій характер,

але майже жоден із гостей у нього не викликав симпатії, а дехто із них навіть був огидним, особливо хвалькуватий Уласе, "слизький" Зірап і дружина Алберта Ірена, котра, судячи з її слів, працювала на пошті і про яку Гірт одразу подумав, що саме такі, як вона, гублять рекомендовані листи і переплутують зміст телеграм.

Телевізійна вистава вже почалася, і Діна в кріслі нахилилася вперед. Рандер помітив, що її погляд пожвавішав, утома змінилася суто професійною зацікавленістю. Крізь гамір ювілейного вечора він чув, як унизу в коридорі, а потім і десь далі, у необжитій ще частині будинку, Расма Інсбергса кілька разів на повний голос кликала чоловіка – виходить, і досі ще не знайшла.

Рандер поглянув на годинника. Стрілки показували тридцять п'ять хвилин на десяту. Від'їзд гостей на станцію було заплановано на світанку, але господар ще вдень запропонував Гірту залишитись у нього й у неділю. І тепер Гірт ніяк не міг вирішити, чи їхати разом з іншими, чи залишитися на хуторі ще на день. Поки він роздумував над цим, на порозі виникла Расма.

– Юріс сюди не заходив?

Рандер покрутив головою:

– Ні, його тут не було.

– Щось неймовірне! – Інсбергса зайшла в кімнату й причинила за собою двері. – Куди він міг подітись?

– Присядьте, будь ласка. – Гірт встав і, посміхаючись, запропонував їй своє крісло.

Дружину свого друга він знав мало, хоча, в цілому, до вибору Юріса ставився позитивно. Расма була вродлива, років на п'ять молодша за Юріса – єдина брюнетка на цьому вечорі (причому ніяких сумнівів, що колір волосся у неї справжній, а не як у Діни чи Ірени). Одягнена вона була теж не вишукано, просто, але зі смаком. Словом, дружина в усьому справляла враження інтелігентної жінки. Гірт знав, що Расма закінчила медичний інститут і працювала в аптеці. Характер у неї був стриманий, у всякому разі вона могла чудово володіти собою. Крім того, Расма єдина з усіх дев'яти учасників вечора до цього часу не випила жодної склянки: вона повинна була сісти за кермо машини, аби відвезти гостей на автостанцію. Це теж вигідно відрізняло її від решти гостей. Дехто з них встиг випити більше, ніж слід – насамперед це стосувалося ювіляра, що немало дивувало Гірта. Раніше Юріс не мав звички напиватись.

Расма пройшла в кабінет, але не сіла.

– Нічого не можу зрозуміти, – сказала вона. Рандер помітив, що хазяйка хутора занепокоєна, в її голосі відчувалась тривога.

– Я перевернула догори дном увесь хутір, думала, може, Юріс десь влаштувався перепочити... але його ніде немає.

– Тоді він, очевидно, "вийшов і незабаром прийде", як каже Вінні Пух... Чи, може, то був Крістофер Робін? – продовжуючи посміхатись, промовив Гірт.

– Ні, серйозно, Гірте! Я починаю непокоїтись. Де він може бути?

– Пробачте, але я теж цілком серйозно. Думаю, коли Юріса немає в приміщенні, то він із нього вийшов і незабаром повернеться.

– Вийшов? Ні! – Расма рішуче похитала головою. Він не виходив. Я перевірила. Зовнішні двері замкнені, і ключ – у дверях.

– В обох?

– Як в обох? А, ви маєте на увазі ті двері, що ведуть у сад? Через них ми взагалі нікуди не ходимо. Вони забиті. Це зробили ще колишні жильці.

– Ну, коли людина напідпитку, то вона спроможна вийти й через вікно, – спробував пожартувати Гірт.

– Тільки не тут. Я сама недавно заклеїла всі вікна...

– І папір цілий?

– Так, я дивилася.

– На всіх... – Гірт подумки підрахував, – чотирнадцяти вікнах?

Расма з подивом глянула на нього і хитнула головою.

– Гм... Тоді залишається одне: хтось виходив після Юріса і, повернувшись, замкнув двері.

– Ні. Коли б хтось із чужих вийшов на подвір'я, неодмінно загавкав би Джокер.

Уласе, яка під час розмови навіть не поворухнулась, відвела погляд від екрана і запитала через плече:

– Це не той звір, що хотів нас удень роздерти?

Расма, здається, трохи образилась.

– Ніякий він не звір, а справжня породиста вівчарка. І на ланцюг його посадили тільки сьогодні, щоб не плутався під ногами в кімнатах. Випускати його на подвір'я не можна, бо він почне колобродити.

– Ясно, – примирливо сказав Рандер. – Але ж не можна припустити, що в усій оцій веремії гавкання Джокера ви не могли почути.

– Е, ні! – Расма крутнула головою. – Його я почула б де завгодно.

– Якщо так... – Гірт розвів руками, – то я теж нічого не розумію! Беручи до уваги все, Юріс має бути десь тут. Може, ви з ним просто розійшлись, і він разом з іншими зараз сидить у залі.

– Та ні! – тривога в голосі Расми зазвучала ще виразніше. Вона не терпляче махнула рукою – Врешті, ви самі можете в цьому переконатись, якщо не вірите мені. Юріса ніде немає.

– Ну, гаразд, – Рандер зробився серйозним. – Підемо шукати.

– Може, і мені слід взяти участь у пошуках? – поцікавилася актриса.

– А це вже, як ти забажаєш! – з легким роздратуванням стенула плечима Расма і попрямувала до дверей, які Гірт поспішив відчинити перед нею.

– Я, мабуть, теж піду! – Уласе неохоче піднялася, поправила зачіску. – Так погано, як сьогодні, мої дорогі колеги давно не грали. Навіть на телебаченні. Аж плакати хочеться: самій себе жаль.

Вона вимкнула телевізор, вийшла з кабінету і слідом за хазяйкою попрямувала східцями вниз.

Рандер спочатку зайшов у другу кімнату на цьому ж поверсі. Це була спальня, приблизно такого ж розміру, як і кабінет. Крізь неї теж ішов димар, лише вікно дивилося не на захід, а на схід. Гірт посміхнувся, заглянув під широке ліжко, в шафу для одягу, а потім за дзеркало в кутку. Ніде нікого. Праворуч і ліворуч від входу Гірт по черзі відчинив невеликі дверцята, засвітив сірника і подивися всередину. Маленькі ромбовидні віконця у двох комірчинах були забиті дошками, і, крім старого, покритого пилюкою мотлоху, там нічого не було.

Вийшовши зі спальні, Рандер почув, як унизу актриса відчинила двері зали і звернулася до присутніх:

– Вельмишановні гості, припиніть пиячити! Оголошено всеєвропейський розшук. Зник ювіляр. Інтерпол нами вже поінформовано. Тихо, не кричіть усі разом! По черзі! Таким чином, шановні гості, хто відшукає безцінну пропажу – має повернути її законному власникові: нашій дорогій Расмі!

Повідомлення Діни Уласе зустріли загальним ентузіазмом. Хтось перекинув стілець, почулися голоси:

– Юріс пропав! Чуваки, по конях!

Швидко подолавши круті сходи, Гірт опинився біля довгого вішака, прикріпленого до стіни з протилежного боку коридору, знайшов у купі одягу своє пальто, дістав кишеньковий ліхтарик і прикинув подумки, де слід шукати насамперед.

Расма говорила правду: обидва виходи з коридора на нижньому поверсі були зачинені. Двері, що вели на подвір'я, були замкнені, а протилежні, на південній стороні, взагалі – наглухо забиті. Від середини коридору на горіще вели східці. А ще кілька дверей – у нежилі приміщення.

Праворуч уздовж коридору була обжита частина будинку, до якої входили три кімнати. Увесь південно-західний кут займала зала – найбільша, з трьома вікнами, з трьома дверима, через одні з яких можна потрапити в коридор, а двоє інших, по обидва боки від каміну, вели в невеличкі кімнати, що примикали до зали й виходили на північ. Кімната, яка служила їдальнею, теж мала вихід на коридор і одне-єдине вікно на подвір'я. Північно-західне крило будинку займала кімната Расми. Вона мала двоє вікон і одні двері, через які можна було зайти лише із зали. Називали кімнату жартома "будуаром". І в залі, і в їдальні, і в "будуарі" увесь вечір знаходилися гості, тому шукати там Юріса не було потреби, і Рандер вирішив почати розшуки з необжитої половини.

Східна частина будинку, по суті, була віддзеркаленням західної, щоправда, з деякими відхиленнями. Так, наприклад, площі їдальні відповідала кухня. Якщо зайти до будинку з подвір'я, то двері до кухні були зліва, а до їдальні – праворуч. Через кухню потрапляєш у невелику кімнату в північно-східному крилі. За планом вона відповідала "будуару" Расми, хоча на своїй половині з їдальнею не з'єднувалася. Більш нічим ця кімната від "будуару" не відрізнялась. Вона теж мала двоє вікон, що виходили в сад і на подвір'я, і додатковий вихід. Цю кімнату колишній господар використовував як майстерню для столярних і слюсарних робіт. Інсбергс лише трохи переустаткував її на свій смак.

Ту частину будинку, що була симетрична залі, боковий простінок розділяв навпіл, що за площею відповідало майстерні та кухні. В кутовій частині вона з'єднувалася дверима з майстернею – тут влаштовували щось подібне до складу. Звідси, в свою чергу, можна було потрапити в протилежне приміщення, а вихід з нього у коридор знаходився навпроти дверей до зали. Цією кімнатою, наскільки зрозумів Рандер, коли хазяїн показував будинок гостям, поки що ніяк не користувалися.

Він зайшов туди, відшукав вимикач, але світла не було. Гірт клацнув кишеньковим ліхтариком і спрямував світло на стелю. Патрон був без лампочки. Стіни порожньої кімнати почорніли, штукатурка подекуди обсипалась, звідтіля стирчали трухляві стеблини очерету. Біля вікна на долівці можна було помітити слід від сигаретного попелу. Двері, що вели до складу, були зняті з завісів. Вони стояли прихилені до холодної, нетопленої печі. Через отвір Гірт розгледів цеберка з фарбами, малярні щітки, садовий інвентар: лопати і поливалку, кілька вудок і деякі непотрібні у цю пору року речі.

Двері до майстерні були відчинені й коли там спалахнуло світло, Рандер насторожився: хто це? Потім прийшлий закашляв, і Гірт упізнав – Алберт у квадраті.

Пройшовши до складу, Рандер побачив, що Алберт стоїть посеред майстерні і озирається довкола. Через навстіж відчинені двері було чути, як Расма на кухні розмовляє з Уласом, а з їдальні по той бік коридору лунав голос актриси, яка співуче виводила: "Юріс, ау! Де ти-и?!" Калвейт їй щось відповів і одразу почав розповідати якусь веселу історію, що трапилася з ним цього літа на Закавказзі. У залі залишилося двоє – Ірена, чий сміх сховилини лунав на весь будинок, і Зірап, який, судячи з тривалої тиші, міняв платівку.

На кухні щось заскрипіло, і Рандер почув, як чоловік актриси аукнув. Потім голос Уласа дивно обірвався, і в наступному короткому виговорі виразно пролунав переляк. Щось із гуркотом вдарилося об долівку. Алберт кинувся геть із майстерні, і в ту ж мить пролунав приглушений крик Расми.

Рандер влетів на кухню майже одночасно з актрисою і Калвейтом, які прибігли туди з протилежного кінця коридору. Гірт побачив, що Улас, відчинивши люк до невеличкого льоху, влаштованого під кухнею, стоячи на одному коліні, розгублено дивися вниз. Поблизу нього стояли Расма, Алберт, Діна Уласе і Калвейт. Рандер легенько відсунув Алберта і через плече Уласа заглянув у погріб.

Юріс лежав на землі обличчям униз. У слабкому світлі, що проникло у погріб з кухні, навколо його голови невиразно виднілася темна пляма і скалки скла.

У залі Рекс Хілдс на повну силу заспівав заздравну: "Кенгратьюлейшенз енд селебрейшенз..." За спиною Рандера почувлись крики, а потім пролунало запитання Ірени: "Що там?", а відтак несамовитий крик. Рандер мимоволі обернувся. Ірена притискала долоню тильною площиною до рота, а в її вирачених очиськах застиг переляк. Підняті брови Діни Уласе висловлювали подив і розгубленість. Расма стояла біла як полотно. Алберт мав вигляд ще сумніший, ніж звичайно. А байдужий завжди Калвейт так пожовтів, що здавалося – ось-ось почне блювати.

– Хвилиночку! – Гірт торкнув Уласа за плече і ще раз обвів усіх присутніх поглядом. – Лікаря, здається, серед вас немає? Дайте пройти, – звернувся він до очманілого чоловіка актриси.

Улас підвівся, і Рандер став на круту драбину. І тієї ж миті загальне заціпеніння наче рукою зняло: гості заговорили навперебій.

– Упав, – похмуро буркнув Алберт.

– Яке нещастя! – тихо бовкнув Калвейт.

Улас, до якого повернулася, якщо не повністю, то принаймні значна частина його самовпевненості, сказав:

– Тепер я згадав, Юріс говорив про якесь домашнє вино і начебто збирався йти за ним.

– Він, здається, здорово навернувся, – стурбовано мовила актриса.

– О Господи! – ледве чутно проквилила Ірена.

Радіола гучно виспівувала "кенгратьюлейшенз енд селебрейшенз", і, хоч Гірту весь оцей гомін нестерпно діяв на нерви, йому було несила зупинити їх.

Він схилювся над постраждалим і присвітив ліхтариком. Побачивши кров, що змішалася з рідиною із розбитої банки, рану потилиці, Гірт миттю зрозумів те, у що не хотів вірити.

Він схопив Юріса за зап'ястя.

– Ось на драбині зламаний щабель! – пробелькотів згори Улас – Тому Інсбергс і впав.

– І, вочевидь, зачепив банку... – роздратовано додав Алберт.

– Яке нещастя!... – повторював Калвейт. І задумливо, наче сам собі, додав: – Він же й випив цього разу чимало. Принаймні більше, ніж завжди.

– Ну як він там? – голосно запитала актриса. – Може, допомогти?

Рандер не відповів. Він відпустив руку Інсбергса, обережно повернув його голову, перевіряв очні рефлекси, після чого повільно підвівся.

У кухні раптово настала повна тиша, яку ще більше підкреслював грім музики із зали. Рандер обернувся, подивився вгору і сказав:

– Він мертвий.

На кілька секунд залягла мертва тиша. Потім її розірвав панічний крик Ірени.

– О Боже, не може бути! – вигукнула вона.

Її почало трясти, і вона вибухнула істеричним голосінням. Актриса помітно зблідла, але зовні, як завжди, тримала себе стримано, була майже спокійною, намагаючись заспокоїти ще й Ірену, тримаючи її за руку.

Рандер із погребачив їх усіх у квадраті отвору, наче у вітрині. Улас, безсумнівно, був розгублений, хоча намагався цього не виказувати. Алберт чогось виглядав розлюченим. Товстий Калвейт, здавалось, ось-ось знепритомніє.

– Ні, я цього не витримаю, – хрипко, майже пошепки, проговорив він. – Я... мені негаразд... Він відійшов у сторону, і Гірт почув, як той осідлав табуретку.

У цю мить від кухні долинув м'який, схожий до жіночого, голос Зірапа:

– Що тут відбувається?

– Юріс розбився, – сухо відповів Улас.

– Хе! – чи то вигукнув, чи то захихикав Зірап і закінчив докором:
– Що за дурні жарти!

Його кроки наближались до отвору, і в наступну мить Рандер побачив незavidного чоловічка. Глянувши вниз, Зірап зібгався, кілька секунд розгублено моргав, і Гірт з подивом помітив під лівим оком Зірапа свіжий синець.

– Пустіть! – несподівано кинулася Расма.

Досі вона стояла нерухомо, міцно зціпивши зуби, і тільки кінчики пальців у неї злегка тремтіли. Відштовхнувшись тих, що були поблизу, вона спустилася вниз.

У погребі, повернувшись до Гірта Рандера, майже вороже запитала:

– Звідки ви можете знати, що він?.. Ви ж врешті-решт не?..

Протиснувшись, Расма схилилась над чоловіком. Рандер нічого не відповів. Він добре розумів, що відбувається з Расмою. Справді, Рандер не був лікарем, не навчався в медичному інституті, як вона. Однак, аби констатувати смерть, досвіду, на жаль, мав набагато більше ніж у неї.

Він оглянувся. Погрібець займав не більше чотирьох квадратних метрів. І був зовсім не високий. Стояти тут можна було лиш навгинці. Лаз пролягав скраю. Уздовж лівої бокової стіни одна над одною тяглися покриті газетами полиці. На нижній стояли залиті сургучем пляшки – вино, а може, й сік. Середню полицю займали баночки з маринованими огірками, на банках лежали яблука. На горішній полиці довгою низкою вишикувались баночки з маринованими сливами. Однієї банки в цьому ряду бракувало. Вона лежала розбитою на долівці.

Рандер оглянув драбину. Середній щабель був зламаний навпіл. Чоловіки нагорі, очевидно, не помилились у своїх здогадах: коли під Юрісом зламався щабель, він не втримав рівноваги і, намагаючись хоч за щось ухопитися рукою, зачепив банку, яка і впала йому на голову. Погляд Рандера від полиці сковзнув униз до Юріса, а потім ще раз повернувся до драбини... І тут йому дещо здалося дивним. Його очі кілька разів простежили за трикутником: Юріс, драбина, полиця... Після цього він швидко торкнувся плеча Расми і просив:

– Ви тільки, будь ласка, його не чіпайте.

Расма випросталась, повернулась до Рандера, на блідому її обличчі спалахнув подив. Потім вона опустила очі і тихо промовила:

– Яке це тепер має значення?! Ви були праві, пробачте! Голос Расми задрижав, вона прикусила губу, пройшла мимо Гірта Рандера і повільно, наче навпомацки, почала вилазити з погребка. Ті, хто був на горі, розступились. У залі, нарешті, зупинилась платівка, і гнітючу тишу порушувало тільки судомне схлипування Ірени. Рандер знову повернувся до небіжчика. З кожною миттю у нього росло переконання, що туди, де лежав Інсбергс, він сам упасти не зміг би. По-перше, ушкоджений щабель знаходився дуже низько, щоб тіло впало на таку відстань від драбини. По-друге, коли припустити, що Юріс дійсно впав саме сюди, то, падаючи, він аж ніяк не міг зачепити банку, відсутню на полиці. І по-третє, якщо уважно придивитись... Небіжчика просто зняли під пахви і підтянули вперед.

Гірт Рандер виліз із погріба, підняв ляду і оглянув її. До крайньої дошки уривень з нею кріпилася невелика засувка, за допомогою якої замикався вхід у погріб. Рандер повернувся до Уласа:

– Скажіть, коли ви підійшли до погрібця, оця засувка була в положенні, коли її замикають? Чи навпаки?

Улас розгубився.

– У якому була вона положенні? Так ось... Ні, не знаю... Їй -богу, не пам'ятаю!

– Спробуйте пригадати! Дуже вас прошу!

– Мені здається... Точно сказати не можу, але мені здається, що у положенні, коли ляду можна відкрити. – Несподівано його осяяло. – Ну, звичайно ж, так. Хіба ж могло бути інакше? Це ж абсурд! Вам так не здається?

Рандер нічого не відповів. Ще раз оглянув отвір, потім звернувся до Расми:

– Коли ви раніше спускалися у погріб, то залишали ляду відкритою, чи опускали її за собою?

Расма, подумавши, здвинула плечима:

– Коли як.

– Але, коли спускаєтесь ненадовго, щоб взяти щось?

– У такому разі, звичайно, залишаю відкритою.

– А Юріс? Як він робив?

Расма проковтнула клубок у горлі і важко промовила:

– Він... Думаю, що так само...

Рандер хитнув головою, а потім запитав:

– Ляда могла зачинитися сама?

– Як це сама? – не зрозуміла Расма. – Ляда лежить на долівці перевернута.

– Завжди? Я маю на увазі – ви не намагалися закріпити її напіввідчищеною? Підперти чимось?

– Ні, – Расма рішуче покрутила головою. – Ніколи! – Тут вона здригнулася і широко відкритими очима подивилася на Гірта Рандера. Він побачив, як її погляд наповнився жахом.

– Почекайте, почекайте! – швидко заговорив Улас. – Що ви цим хотіли сказати? Тоді виходить, що...

Не зскінчивши, зиркнув на отвір, потім охопив поглядом усіх присутніх і мимоволі облизав губи.

– Так, – кивнув Рандер. – Це не нещасний випадок.

Актриса важко зітхнула і подалась уперед.

– Ви думаєте, що Юріс?.. Що його...

– Я думаю, що Юріс не розбився, як дехто припускав. Я майже переконаний, що його вбили.

Розділ другий

Сказавши це, Рандер по черзі уважно оглянув присутніх.

Ірена скрикнула. Гірт Рандер з роздратованно вичікував, на її черговий приступ істерики. Ірена втомилася від схлипувань і плачу. Вона лише судомно вчепилася за актрису і злякано раз у раз поглядала крізь вікно, де у непроглядній нічній темряві продовжував іти дощ.

Простеживши за поглядом Ірени, Улас теж глянув туди, але одразу ж схаменувся. Актриса подивилася на чоловіка, потім відвернулася, обійняла Ірену і, підбадьорюючи, легенько погладила її по плечі.

Калвейт після слів Рандера встав з табурета, а у Віласа Зірапа, навпаки, несподівано з'явилося бажання сісти – він похитнувся і, відкривши рота, вирячився на Гірта. Коли Зірап зайшов на кухню, Гірту здалася, що той сп'янів більше інших, але зараз, незважаючи на непригломний вираз обличчя, цей хлопчик був зовсім тверезим. Взагалі Рандер помітив, що гості раптом усі протверезіли.

Першим тишу порушив Алберт у квадраті.

– Що за дурниці ви мелете! – кинув він Гірту Рандеру. Його голос, увесь його вигляд висловлював лють. – Все це ви побачили у цій ляді?

Рандер спокійно подивився на розлюченого Алберта.

– Не тільки... Якщо ж говорити про ляду, то ми порозумілись усі і, наскільки я розумію, ніхто її не закривав. – Гірт обвів усіх запитальним поглядом і продовжив: – Ось бачите! А як ми щойно чули, сама вона піднялась із долівки і зачинитись не могла. Виходить...

– Дурниці це все! – Алберт роздратовано махнув рукою. – Врешті, її міг закрити сам Юріс.

– Згоден, – промовив Рандер. – Але мова йде не лише про ляду.

Одне слово, – його голос мимоволі набув офіційного тону, – усіх вас прошу нічого тут не чіпати і поки що вийти у сусіднє приміщення.

Він кивнув головою у бік ідальні.

– Ну, знаєте... – Тонка шкаралупа самовладання тріснула, Алберт зірвався. – Цього ще не вистачало! Хто ви, що командуєте усіма! І не подумаю слухатись всяких тут! Знайшли дурня!

– Почекай, Алберте, заспокойся! – перебив його Улас. Рандер... – він запнувся, повернув голову до хазяйки дому: – Расмо, скажи ти, хто він насправді? Я щось не пам'ятаю.

Расма знову проковтнула у горлі клубок і сиплим голосом відповіла:

– Гірт Рандер – підполковник міліції і працює у відділі карного розшуку Міністерства внутрішніх справ.

Ірена шумно стягнула повітря, а потім шоковано пробелькотіла:

– Єзус-Марія! Міліціонер!

– Ну, чому одразу міліціонер? – іронічно промовила Уласе. – Гірт Рандер – слідчий, якщо я правильно розумію. – Вона театральньо посміхнулася слідчому. – Іншими словами – Шерлок Холмс, Мегре і ... Цей, як його там називали – Пуаро в одній особі. Правильно?

Якусь мить вони пильно вдивлялись один одному в очі. Потім актриса відвела погляд і продовжила дещо серйозніше:

– Я думаю, Алберте, ми можемо лише радіти, що серед нас випадково виявився спеціаліст із таких неприємних... Ні, що я кажу! – страхітливих випадків... Не треба падати духом. Звичайно, оживити Юріса не зможе ніхто, але...

– Діно!.. – з докором промовила Інсбергса.

Уласе подивилася на господиню, обличчя актриси пересмикнулося, вона відвела очі і сказала:

– Пробач... І – давайте вийдемо звідси, щоб нікому не заважати.

Алберт відвернувся і щось пробурмотів. Гості, приголомшені тим, що сталося, попрямували до дверей, першим вийшов Калвейт. Біліс Зіграп невідомо чому озирнувся полохливо, і Рандер помітив іще щось крім синця під оком. Зірап шкутильгав. У коридорі поблизу вхідних дверей почулися голоси, потім Расма, що йшла останньою, зачинила за собою двері кухні, і слідчий залишився сам. Якусь мить ще було чути розмову за дверима, потім двері до їдальні зачинилися, і настала тиша.

Рандер знову втиснувся в отвір і затримався на драбині над зламаним щаблем. Оглянувши звідси тіло мертвого друга, він похитав головою. Ні, Юріс повинен був упасти ближче. Позбувшись опори під ногами, він не міг опинитися на такій відстані. А може, постраждалий після падіння намагався піднятися?

Гірт спустився в погрібець. Плечі Інсбергса, здавалося, були піднятими, а права рука знаходилася під тілом біля талії. Схоже, він намагався повзти або піднятися... До того ж і сорочка під пахвами зібгана, наче її тягли вгору.

Рандер оглянув полиці. Падаючи, Юріс міг лівою рукою зачепити лише ті банки зі сливами, котрі стояли ближче до лазу. Але вони ніяк не могли впасти йому на голову. Залишався, правда, ще один варіант – його рука могла дістати до середини полиці і звалити з неї банку з огірками. У такому разі, висота падіння була б зовсім незначною і баночка не могла проламати череп...

Гірт Рандер опустився на коліно і ще раз оглянув рану і розкидані на долівці скалки. Потім затримався біля драбини, вивчаючи зламаний щабель, далі, крутнувши головою, як людина, що врешті прийняв рішення, виліз із погребу й попростував у їдальню.

Посеред їдальні стояв стіл, хтось приніс із зали і поставив на ньому пляшку із горілкою і кілька чарок. Тут же лежали подарунки ювіляру – Гіртів дідько, коробка з кубинськими сигаретами від Калвейта і ваза з трьома досить блідими хризантемами, що Зірап привіз загорненими у папір. Лише подарунок Уласів – червоні троянди від актриси і пляшка коньяку від Харалда – ще засвітла були віднесені до зали. Рандеру здалося, що не вистачає ще одного подарунка, проте він не міг згадати, якого саме й від кого, тож не став ламати над цим голову.

Спиною до столу, обіпершись об нього руками і заклавши ногу за ногу, стояв Алберт у квадраті. Напроти дверей, що вели в коридор, прихилившись до кухонного буфета, стояв настобурчено Зірап. У двох кріслах, що під вечір їх перенесли сюди із камінної, сиділи Расма й Ірена. Неподалік від хазяйки, засунувши руки в кишені, у самому кутку побіля печі стояв Улас. По другий бік буфету був невеликий диван з телефонним столиком. Спинки дивана відкидалися і таким

чином він легко перетворювався на ліжко. З цього краю диванчика-ліжка сидів Калвейт, далі, з недопитним бокалом у руці, влаштувалася Діна Уласе.

Як тільки Гірт Рандер переступив поріг, розмови змовкли, і всі, за винятком Алберта, звернули погляд на нього. Гірт підійшов до низенького столика з телефоном і взяв список абонентів. Листаючи пошарпану, замусолену книжечку, що прослужила, очевидно, не один рік іще колишнім мешканцям Межажі, він розшукав номер чергового по районному відділенню УВС. Калвейт підняв трубку і простягнув її слідчому. Гірт подякував йому кивком голови і вже збирався було набрати номер, але – трубка мовчала.

Гірт Рандер переключив трубку у другу руку, і в цю мить з мікрофона впала кришка. Рандер інстинктивно спробував її спіяти, але невдало – вицяцькований дірочками пластмасовий кружечок стукнувся об долівку, покотився вбік і зупинився біля ніг Діни Уласе.

Калвейт спочатку розгубився, коли ж актриса простягла руку за кришечкою, спохватившись, поспішно нагнувся, підняв її і подав Гірту, якого вона вже мало цікавила: гніздо для мікрофону в трубці було порожнє! Хтось витяг мікрофон, і то так поспішно, що не встиг як слід загвинтити кришечку.

– Оце так номер! – вигукнув Улас. Гості заворушилися.

– Так, – наче сокирою відрубав Алберт. А Зірап лише хмикнув, як пришелепуватий. Актриса повільно допила свій келих і поставила його на стіл. Приголомшена Ірена аж підскочила з місця. Тільки Расма продовжувала сидіти нерухомо, ніби не помічала того, що діється навкруги. Калвейт неквапно покрутив кришечку в руках, потім поклав її поряд з телефоном і, наче роздумуючи, вголос промовив:

– Виходить, і подзвонити не можна...

Рандер насупив брови, хитнув головою і поклав трубку на різьки апарата. Калвейт взяв її і спробував пригвинтити кришечку на місце.

– Расмо, скажіть, будь ласка, – запитав Гірт, – коли в будинку востаннє користувалися телефоном?

Хазяйка наче проснулася, трохи подумала і тихо відповіла:

– Точно не скажу. Сама я давно нікому не телефонувала... Але пам'ятаю, що сьогодні вдень Юріс нібито розмовляв.

– З ким?

– Цього не знаю.

– Він сам телефонував, чи йому?

Расма похитала головою:

– Теж не знаю. Чула лише, коли йшла коридором, що він розмовляв по телефону.

– Ви переконані, що це було сьогодні?

– Так.

– О котрій годині?

– Десь... близько полудня, мабуть.

Рандер деякий час щось обдумував, а потім промовив:

– Гаразд... Доведеться їхати. Як скоріше дістатись сусідів?

– До найближчого хутора кілометрів чотири. Але там немає телефона.

– А де є?

– У правлінні колгоспу. Де магазин і пошта.

– Здається, пам'ятаю. Ми вдень проїжджали мимо них. Скільки тут буде кілометрів?

– Кілометрів вісім, а може, й більше.

Гірт Рандер прикинув. Дорога до Межажів майже весь час йшла лісом і була сильно вибита. "Москвичу" Інсбергсів довелося нелегко. Крім того, увесь цей час лив дощ.

І треба ж було Юрісу оселитись у такій глухомані! До зупинки міжміських автобусів потрібно долати майже двадцять кілометрів. До районного центру і залізничної станції – удвічі більше. Вдень, коли вони зішли з ризького автобуса, хазяїн насамперед відвіз на хутір обидві подружні пари – Уласів і Алберта з Іреною. Рандер, Калвейт і Зірап тим часом на півгодини зайшли в кафе. А потім Юріс приїхав за ними. Повертатись у Ригу планували таким же чином, з тією лише різницею, що у ролі водія повинна була виступити Расма. А чи зможе вона зараз сісти за кермо машини? Особисто ж залишати місце злочину Рандеру, зі зрозумілих причин, не хотілося.

– Хто ще, крім Расми, може водити машину? – запитав Гірт.

– Я. – відгукнувся Улас.

– Я теж маю права. – промовила Діна і посміхнулася. – Хоч особливим талантом у цій сфері мистецтва не володію.

Рандер поглянув на неї з сумнівом, потім перевів погляд на Расму. Актрису, відверто кажучи, він не посадив би за кермо, хоча вона і не виглядала п'яною. Хіба що беручи до уваги особливі обставини. Взагалі малоймовірно було чекати, що уночі в лісі трапиться зустрічна машина. Але сама дорога чого була варта! А коли "Москвич" застрягне в багнюці?

– Хто з вас зміг би доїхати до найближчого телефона? – подумавши, звернувся Гірт до обох жінок.

– Коли б я тільки знала у який бік їхати!

Расма лише похитала головою, думаючи про щось своє.

– Так, у лісі багато розгалужень. Особливо тепер, після ураганів, коли почали вивозити бурелом... Заблудитись можна запросто. Проте, я гадаю... Мені здається, я змогла б поїхати.

– А я? – втрутився в розмову Улас. – Яюсь дивно виходить: чого обов'язково повинна їхати жінка?

– Ви? – Рандер насмішкувато подивився на Уласа. – Ви упевнені, що зможете утримати кермо рівно?

– Ну, знаєте! – обличчя Уласа почервоніло. – Усьому є межа! Як і вашим тривіальним жартам... Що жінка у лісі може зустріти? Ну, убивцю, для якого кращого подарунка, ніж машина, не придумаєш. До цього ви, звичайно, не додумались. І коли вже ризикувати, то краще це зробити мені, а не дамам.

Улас випнув груди і гордо озирнувся. Він знову подивився на Рандера.

– До речі, а ви самі? Невже полковник міліції не вміє водити машину? Чи, може, вам...

Він багатозначно замовк і, примруживши очі, зміряв слідчого пихатим поглядом.

Рандер витримав паузу і спокійно сказав:

– Ні, мені не боязко, якщо ви маєте на увазі саме це. Тільки ж ми, здається, говорили про вас. Ви не заблудитесь?

– Не думаю. Врешті, я можу поїхати разом з Расмою.

Актриса несподівано голосно розсміялася.

– Мій чоловік – лицар завжди і всюди!.. Однак чи не час нам вже кінчати суперечку, як ви гадаєте?

– Справедливі слова, – Гірт хитнув головою. Однак в одному шановний Улас має рацію. Для розбійника і вбивці кращого подарунка, ніж машини, справді не може бути. Ну, це з часом виясниться. – Він повернувся до хазяйки хутора: – Ключ від машини у вас?

– Ні, він був у Юріса...

При цих словах її обличчя наче пересмикнулося, але вона одразу пересилила себе і майже спокійно договорила:

– У нього в кишені. У лівій кишені штанив.

– Ясно. – Рандер вийшов із їдальні.

Спустившись у погріб, Гірт запалив кишеньковий ліхтарик і схилився над убитим.

У лівій кишені штанів він знайшов пачку сірників. Вона йому здалася трохи липкою. Він витяг її, уважно оглянув і поклав на нижню полицю поряд з пляшками. Засунув руку знову і переконався, що ключів цій кишені немає.

У правій кишені Гірт знайшов кишенькову хустинку. Вона теж липла, але значно більше. Гірт понюхав – зім'ята трохи волога тканина віддавала слабкими пахощами слив... Очевидно, злочинець витирав хустинкою руки.

Рандер поклав хустку поряд із сірниками. Потім оглянув задню кишеню штанів. У ній нічого не було. Проте підбивка липла до пальців. Виходить, убивця нишпорив і тут. Що він витяг з неї? І коли витяг, то з якою метою?..

Рандер виліз із погребу і вийшов із кухні, постояв у коридорі, потім повернувся до їдальні. У відповідь на запитальний погляд Расми він похитав головою.

– Ні, не знайшов. А чи не може ключ бути десь у іншому місці?

– Не думаю... Звичайно він завжди... Але ж ми можемо перевірити. Я огляну пальто.

Расма вийшла укоридор.

Рандер заглянув до зали. Піджак хазяїна, як і раніше, висів на спинці стільця, він повісив його після гри в Адама і його сімох синків. У верхній нагрудній кишені Гірт знайшов гребінець. У лівій внутрішній кишені лежала авторучка і портмоне. Рандер розкрив його: документи, кілька асигнацій... Відсунувши таріль з вінегретом, він поклав портмоне на стіл і взявся за праву внутрішню кишеню. З неї він витягнув одне люстерко.

Із лівої бокової Гірт дістав напівпорожню пачку сигарет, заглянув у неї і поклав на місце. У правій боковій знахідок виявилось більше: гаманець з кількома карбованцями і дрібними монетами, використані тролейбусні квитки і в'язка ключів на кільці. Усі ключі були від дверей.

Поклавши портмоне до кишені, Рандер, побрязкуючи в'язкою ключів, зайшов до їдальні майже одночасно з хазяйкою, що повернулася з коридору.

– У пальто теж не знайшла. – По голосу Расми можна було зрозуміти, що її це зовсім не здивувало.

– А серед оцих? – Гірт підняв руку.

– Теж немає. Ці – від квартири і гаража. Ключ від машини він тримав окремо.

Рандер поклав в'язку ключів до кишені і запитав:

– А які на вигляд вони були? Може, вони були до чогось прикріплені? Є такі висульки.

– Я розумію, що ви маєте на увазі. Ні, Юріс брелків терпіти не міг. Обидва ключики були надіті на просте тоненьке кілечко.

– Гм... – Гірт спохмурнів. – Може, слід ще десь пошукати? Скажімо, у письмовому столі?

– Та ні! – Тут, на хуторі, ключі від машини він завжди тримав при собі. Якщо їх немає в кишнях, то... Я не знаю. І нічого не розумію. Ключів ніде немає.

– Отже, не можна нікуди поїхати! – вигукнула Діна Уласе. – Це так?

– Ще одна загадка, – жовчно засміявся Алберт у квадраті.

– О Господи! – підскочила на стільці Ірена. – Але тоді це... Це страховисько встигне втекти. Спробуй потім його спіймати! Кошмар! Як-що він...

– Почекайте! – перервав її Рандер. – А що, коли вони в машині? Могли ж вони випадково залишитися там?

Расма покрутила головою.

– Виключено! Юріс цього б ніколи не зробив.

– Для повного переконання краще все ж перевірити, – наче вибачаючись за наполегливість, м'яко сказав Гірт. Він вийшов у коридор і зупинився біля входних дверей. Тут було майже темно. Кріз вузьке віконце над дверима проникало лише світло від лампочки, що горіла надворі. Ключ, як і раніше, стирчав у дверях. Рандер повернув його, вийшов на подвір'я і зупинився на бетонованих східцях, що покришилися від часу.

За два кроки від дверей панувала півтьма листопадової ночі. Як тільки рипнули двері, десь у старій повітці загавкав Джокер. Поки Рандер з ліхтариком у руці пробирався по багнюці до машини, пес не переставав гавкати, і Гірт переконався в тому, що Расма була права, коли наполягала, що вийти непоміченим із будинку неможливо. Права була Расма і тоді, коли говорила, що дверці у "Москвича" замкнені.

Рандер повільно витяг сигарету і, захищаючи полум'я сірника від вітру, запалив. "Іще одна загадка!" – це вже знову почувся йому голос Алберта.

Так воно й було... Гірт, правда, знав, як завести мотор і без ключа, але не хотів користуватися прийомом злодія. Що ж все-таки робити? Як діяти далі?

Його роздуми несподівано обірвало значне шипіння. Знов уперіщив сильний дощ, застукотів по кузову машини, застобав по

калюжах і його голові. Гірт втяг голову в плечі і у супроводі гавкання побіг до приміщення.

Дізнавшись про результати, Расма промовила:

– Я ж говорила, що Юріс ніколи не залишав машину незамкненою. Особливо після того, як одного разу до нас завітали двоє незнайомих.

– Що ви про них можете сказати? Що це за люди?

– Ну, як вам сказати... Двоє сумнівних на вигляд обірваних чоловіків. Чи то рибалки, чи мисливці. Начебто ходили по ягоди чи по гриби – але з собою у них не було нічого.

– І що вони хотіли?

– А хто їх знає... Попросили води, запитали дорогу, зайшли до кімнати. Я їх зустріла на порозі. Юріса саме не було вдома, здається, гуляв у лісі. Поки старший зі мною розмовляв, молодший обійшов мене і вже відчиняв двері. Добре, що Джокер був поблизу. Він вибіг слідом за мною і загарчав. Як тільки вони його побачили, одразу почали прощатись і швидко покинули приміщення.

– Збожеволіти можна! – прошепотіла Ірена, поклавши руку на груди.

– Н-да, – замислено промовила актриса. – Слухати це досить цікаво...

– Давно це було? – запитав Рандер.

– Десь наприкінці літа, місяців зо два тому, а може, й раніш.

– А точніше ви сказати не можете?

– Цілком можливо, що все це відбулося... – Расма на якусь мить замислилась, – наприкінці вересня.

– А опісля ви їх не зустрічали?

– Ні.

– Й інших підозрілих грибників теж не зустрічали?

– Ні. Тут взагалі людей майже не буває.

– Жах! Я б і дня тут не змогла прожити! Ні за яку платню! – промовила Ірена.

– Ніхто тебе й не примушує, – зупинив її Алберт.

– Та це не так вже й страшно, як вам здається, – ледве посміхнулася Расма. – Просто від того разу я завжди, коли наближалися вечірні сутінки, замикала входні двері. І сьогодні теж.

– Але тоді виникає запитання, як зміг зайти сюди цей бандит? – здивовано запитав Калвейт. – Через вікно, очевидно? Треба подивитись!..

– Я вже дивилась. Усі вікна обклеєні. Ось так, як оце вікно, – вона показала рукою на вікно в їдальні.

– Не розумію, коли він встиг це зробити! – вигукнув Улас. Тут же весь час ходили люди...

Ірена була готова знову розридатись.

– Чисте безумство! – вона стисла долоньями скроні. – Якщо тільки уявити, що ось тут, поки я... поки ми... Що тут же зовсім поряд!.. Точно так же він міг підстерегти й мене.

Ірена осіклась і розширеними очима дивилася на хризантеми посеред столу. Але було зрозуміло, що вона їх не бачить.

Расма несподівано встала. Підійшла до столу, налила повну чарку горілки, подивилася на Гірта і невесело посміхнулася.

– Тепер я більше нікуди не поїду...

Промовивши це, вона двома ковтками випила чарку, зморщилася, різким рухом поставила її назад на стіл і при повному мовчанні приголомшених гостей сіла у своє крісло.

Першим озвався Алберт у квадраті.

– Треба ж врешті-решт щось робити! – обурився він. – Ми тут сидимо, пятаємо, як старі бабусі, а злочинець тим часом... Треба шукати, поки не пізно!

Алберт повернувся до Гірта Рандера. У його голосі відчувалася глузливість.

– Чого ви ще вичікуєте? Беріть собаку Расми і негайно ідіть по сліду! Це ж входить у Ваші обов'язки, якщо я не помиляюсь.

Гірт зіціпив зуби, поглянув Алберту в очі, якусь мить промовчав, а потім повільно сказав:

– Припустімо, що ви помиляєтесь. І що про свої обов'язки я краще, ніж хто інший, знаю сам.

З тієї самої хвилини, коли Рандер зрозумів, що стався злочин, він знав: його обов'язок, по-перше, зберегти всі сліди злочину, по-друге, наскільки це можливо, вияснити найважливіші обставини вбивства, поки на місце прибуде оперативна група. Водночас його постійно турбувало питання: де шукати злочинця? Гірт обвів поглядом учасників ювілейного вечора. "Десять чорних негрят"... – раптом згадав він давно забуту дитячу пісеньку. Їх, однак, з самого початку було дев'ятеро. Юріса убили – залишилося вісім. Коли не брати до уваги Гірта, то семеро... Чи вбивця знаходиться серед цих семи?

Підозра у Рандера виникла у погребі. І ця підозра з кожною хвилиною міцніша. Правда, розповідь хазяйки про дивних відвідувачів примусила Гірта трохи змінити свою думку, припустити, що може бути й інша версія. Одразу відкинути її було неможливо, хоча вона й здавалася неймовірною. До речі, він не мав ніяких доказів, що роз-

повідь Расми відповідає дійсності. Джокер підтвердити, що все було саме так, не міг, а єдиний побічний свідок – Юріс – лежав у погребі мертвий. Зате у версії, яка передбачає, що вбивця, як і раніш, перебуває під дахом Межажі, аргументів набралось більше ніж досить.

По-перше, входні двері були замкнені зсередини. Вікон теж ніхто не відчиняв – так, у всякому разі, запевнила хазяйка. Що необхідно перевірити. Звичайно, замкнені двері, як аргумент, мали значення тільки у тому разі, якщо в будинку не знаходився співучасник вбивці ззовні – він міг би замкнути двері. Хоча такий вчинок навряд чи був би логічним, адже той, хто залишився, був зацікавлений, аби всі подумали, що злочин скоїв хтось чужий. Могло бути й по-іншому – хтось невідомий навмисно спрямував підозру на гостей, щоб дати змогу справжньому злочинцю зникнути... Але на подвір'ї був Джокер, і він би неодмінно зреагував на чужинця. Озався б. Якщо тільки злочинець не був людиною, котру Джокер добре знав. А така ситуація навряд чи мала місце.

Далі – зіпсований телефон. Чи осмілилась чужа людина нишпорити у їдальні, у прохідній кімнаті поряд із залом? Малоймовірно. Навіть у цьому випадку куди правдоподібніш буде, що мікрофон витягнув співучасник. Отже, слід вважати, що хтось із присутніх, якщо й не брав участі у вбивстві, то, принаймні, допомагав убивці.

Але зникли також і ключі від машини. А "Москвич" все ще стоїть на подвір'ї... Звичайно, могло бути й так, що незнайомиць, чи навпаки, знала усіма людиною, не вмів водити машину і забрав ключі лише для того, щоб машиною ніхто не мав змоги скористуватись. Та всі ці міркування відносно строннього Гірту здавалися притягнутими за хвоста, так би мовити, умоглядними; з ними, звичайно, потрібно рахуватись, але для справи вони мало що значать. Слідчий був майже переконаний, що вбивця тепер знаходиться у їдальні хутора Межажі і стежить за ним, намагаючись угадати хід його думок і подальшу поведінку.

А що мусить робити далі він? Дати знати в міліцію? Але для цього необхідно дістатись до телефону. Іншими словами, дістатись центральної садиби колгоспу...

Хто міг би це зробити? Ще раз окинувши поглядом усіх присутніх, вголос запитав Рандер.

Деякий час у кімнаті стояла тиша. Потім актриса промовила з іронією:

– Я навряд чи зумію подолати таку дистанцію. Ця роль не для мене.

– О Боже! – завершала Ірена. – Ви що з глузду тут посходили? Щоб я тепер пішла у ліс!

– Цього тільки ще не вистачало! – відрізав Алберт.

Товстий Калвейт заворушився на краю дивана.

– Я б пішов із задоволенням... – він ніяково посміхнувся, начебто вибачаючись, розвів руками і поклав їх на коліна... – Проте серце... Один раз уже дало про себе знати. – І, опустивши очі, додав: – Вісім кілометрів я взагалі не зможу пройти... На жаль, це так...

– А я, гадаєте, зможу! – схвильовано заговорив Зірап із стражденним виразом на обличчі. Він підняв ліву ногу й обережно помацав коліно. – Я взагалі ледве пересуваюсь. І ще голова... Боюся, що вже завтра доведеться лягати в лікарню. – Голос у Зірапа затремтів, і Рандер помітив, що актриса, крадькома поглянувши на синець під його оком, опустила голову, аби не розсміятись.

– Н-да! – пробуркотів Улас, поглянув чогось на свої черевики, потім поправив краватку і сказав: – Коли добре подумати, то шановний Рандер дійсно мав рацію, коли говорив, що в лісі неважко заблукати. Відверто кажучи, я у незнайомій місцевості орієнтуюся не зовсім добре... про те, щоб пішла Расма, звичайно, теж не може бути мови! Вона на ногах ледве тримається!

Усі поглянули на господаря хутора. Расма Інсбергс стояла все ще зовсім бліда наче полотно. Лише обличчя після випитої чарочки горілки дещо порожевіло, на щоках з'явилися червоні плями. Якусь мить, коли вона підвела голову, здавалося, нікого не помічала, була байдужа до всього, тихо промовила:

– Я справді не впевнена, що зможу... Але спробую наковтатись різних таблеток. У мене в шухляді, здається, щось було... Дійсно, не знаю... Якесь неймовірна слабкість...

Калвейт відкашлявся...

– Я думаю, – промовив спокійно, – що про це не слід і говорити. Взагалі жінці вирушати в таку дорогу після усього, що тут скоїлося, та ще в таку погоду, як зараз... – він стенув плечима і замовк.

Рандер, дивлячись Расмі в очі, бачив непроглядну пітьму за вікном, глибокі калюжі, багнюку, колючий вітер, дощ і – подумки погодився з Калвейтом. Але що робити? Всі чоловіки щойно висловили свою точку зору. Калвейт зробив це більш-менш переконливо, Зірап правдоподібно, Улас... Улас досить уміло переклав увагу на Расму. Залишився Алберт, і Гірт мимоволі повернувся до нього.

Пиймавши погляд слідчого, чоловік Ірени уїдливо хмикнув, його очі крізь скло дивилися на Гірта з викликом.

– Знайшли дурня! Нехай ідуть ті, хто за це одержує гроші. Рандер згідно хитнув головою і надзвичайно ввічливо сказав:

– Про це ви вже говорили.

– Що саме?

– Що ви не дурень... Тепер ми будемо знати про це ще краще.

Алберт почервонів, губи його скривилися від стримуваної люті.

– Можу повторити ще раз, якщо це потрібно! Якщо вас нічим іншим не проймеш! Дехто тут зображав із себе слабкого, немічного і біс знає, кого ще, але вони просто не хочуть йти, так як і я. І правильно роблять. Ви ж самі закликали нас діяти.

– Е, ні! До цього якраз закликали ви, – парирував Гірт, – І, коли не помиляюсь, щось згадували про стареньких бабусь.

– Так, але я мав на увазі вас. Я переконаний, вам вже давно треба бути в дорозі.

Гірт стеновав плечима,

– Нічого не вдієш, здатність переконувати – дар божий.

Він повернувся і запитав Расму:

– А із сусіднього хутора ніхто не зміг би дійти до центральної садиби?

Расма, не роздумуючи, похитала головою:

– На хуторі Дапас живе досить похиле за віком подружжя. Обом десь понад сімдесят років. Чоловікові, здається, навіть більше. До того ж він ще й хворий. Звідти до центральної садиби колгоспу кілометрів п'ять, їм і вдень дійти до магазину непросто... Так що...

– Ясно...

Під час усієї цієї розмови Рандер напружено думав. Якщо злочинець знаходиться серед гостей, – а у цьому Гірт був уже майже переконаний, – то могло трапитися, що до телефону пошлють саме його. У такому разі він, цілком природньо, не став би нікому нічого повідомляти. Більш того, він мав би відмінну можливість зникнути. Однак, поки що ніхто не проявляв і найменшого бажання піти. Виходить, злочинець чи не міг скористатися слушним випадком, чи не хотів ризикувати, щоб не викликати проти себе підозри. А може, він просто був переконаний, що його ні в якому разі не розкриють і тому вважає непотрібним ховатись?

Так чи інакше, але тепер вибору не було: йти повинен сам Гірт. За нормальних обставин саме так він і повинен був зробити. Негайно повідомити в міліцію, аби його колеги скоріше могли розпочати слідство. Взагалі положення деякою мірою склалося парадоксальне. Пошук особливо небезпечних злочинців відносився до прямих обов'язків Гірта. Це була його постійна робота, і, коли б Гірт залишився в Ризі, цілком імовірно, він уже б завтра отримав наказ їхати у відрядження, щоб допомогти місцевим працівникам. У ситуації, що

склалася зараз, перебуваючи на хуторі Межажі під час злочину, він згідно за всіма законами ставав свідком злочину і офіційно позбувався права вести слідство. З іншого боку, Гірт знав, як важливо зберегти сліди і почати своєчасно діяти, поки ще усі сліди свіжі.

Потрібно було негайно приймати рішення. Коли б у його розпорядженні була машина, чи можна було дійти до сусідів, Гірт повернувся б досить швидко. Але щоб подолати вісім кілометрів до центральної садиби колгоспу, доведеться відлучитись щонайменше години на три. Це означало, що в Межажі він повернеться близько першої години ночі, не раніш. Чи розумно на такий довгий час залишати злочинця без догляду? Гості, звичайно, будуть стежити, але... Гірт не має права кинути все, як кажуть, напризволяще. На жодного з гостей повністю покластись Гірт не міг. Не виключено, що може статись іще одне вбивство, якщо злочинцеві хтось стане на перешкоді, якщо становище на думку того стане загрозливим.

Гірт вирішив залишитися. В ситуації, що склалася, не можна було діяти формально. На жаль, він один не зміг би зробити все те, що повинен був зробити негайно – для цього у нього просто не вистачало часу. До того ж він не був експертом у такій вузькій галузі, як судова медицина. А про те, що були відсутні найнеобхідніші інструменти й прилади, – говорити не доводилося. Проте одна перевага в нього усе ж була – у нього великий досвід у будь-якій галузі криміналістики. Зараз, він це добре розумів, найперше – розпитати усіх, доки пам'ять іще свіжа. Поки всі більш-менш пам'ятали, де хто знаходився, що бачив, що чув. У нього не було сумнівів: пізніше вони почнуть безжалісно плутати деталі, звальювати в одну купу різні факти. Якщо негайно не відшукати кілька ниточок, може не відкритись щось дуже важливе, істотне, можливо навіть відповідь на головне питання. Зваживши все це, Рандер зробив висновок, що, залишаючись на хуторі, він допоможе слідству набагато більше, ніж якби покинув місце злочину у пошуках телефона.

Першим тишу порушив Улас.

– Не забувайте, що злочинець іще, напевно, знаходиться десь поблизу у лісі. – нагадав він. – І може напасти на кожного, з ким зустрінеться.

Рандер з цікавістю глянув на промовця. Хтось із присутніх весь час грав. У крайньому разі один із них добре знав, де зараз знаходиться вбивця... Але хто?

– Навряд, – відповідав замислено Гірт. – Я думаю, що у лісі ніхто ні на кого не нападе...

– Невже? – Улас іронічно зсунув брови. – О, я розумію, ви не повинні втрачати оптимізму, перебільшувати небезпеку. Це суперечило б вашим установкам і тому, що пишуть у газетах.

– Нічого ти не розумієш, Харальд, – несподівано перебила його актриса, подивилася на Гірта і знову звернулася до чоловіка з таким виглядом, наче уся ця розмова їй до смерті набридла: – Шановний Рандер хоче сказати, що злочинець перебуває зовсім не в лісі.

– Як це не в лісі? – Улас здивовано повернувся до Гірта. – Де ж він тоді, на вашу думку? Чи вам, можливо, здається, що... – чоловік актриси несподівано запнувся і, розкривши рота, вперся поглядом у Рандера.

Розділ третій

Гірт не відповів. Переводячи погляд з одного на другого, він вивчав їхні обличчя. З них можна було зчитати: недоволена думка Уласа поступово доходить до їхньої свідомості. Одна лише Расма сиділа закам'яніло, бліда мов полотно, байдужа, ніби відкриття, що убивця знаходиться серед присутніх її ані скільки не цікавить і вона, як і Діна Уласе, уже давно про те здогадувалася. Несподіваною звістка не була і для Зірапа, хоча він з усіх сил намагався цього не виказувати. Зустрівшись поглядом із Рандером, він заморгав і спробував посміхнутись, але посмішка, зовсім недоречно в даному разі, вийшла жалюгідною і вимученою. Насправді ж Зірап був близький до відчаю, у його очах застиг жах. Пізніш Гірт пригадав, що Зірап був єдиним, про кого можна було одразу сказати, що він прикидається, причому надто невдало.

Сам Улас у перші хвилини після приголомшувачої здогадки мав розгублений вигляд, потім на нього погордливого обличчя з'явилися риси ображеної гідності. На обличчі Калвейта можна було розпізнати сумнів, а Алберт від обурення не знаходив слів. Одна Ірена позирала на всіх з неприхованим здивуванням.

Нарешті до Уласа повернулася здатність говорити.

– Можна зробити висновок: ви переконані, що злочинець, чи то пак, убивця – один із нас? – прямо запитав він Рандера.

Гірт Рандер не встиг відповісти. Як і всі присутні, він здригнувся від несподіваного сміху. Всі повернулися до Ірени, а та відкинувши голову на спинку стільця, тряслася в приступі нестримного сміху.

Расма встала, підійшла до Ірени й міцно взяла її за лікоть.

– Пішли, Ірено! Не треба! Я розумію, ми всі зараз шоковані. Але спробуй взяти себе в руки. Чувеш? Ну! Вставай, підемо до мене – я дам тобі таблетку.

Підтримуючи Ірену під руку і продовжуючи її заспокоювати, Інсбергса провела її через залу.

Проводжаючи поглядом жінок, Алберт повернувся до Рандера:

– Тільки цього й можна було від вас чекати!

Чоловік Ірени говорив тихим тремтливим голосом, але у нього відчувалася люта ненависть і зачаєне презирство. Рандера це вразило. Чого Алберт так раптом зненавидів його? Адже ж і за колективним столом, і пізніше у кабінеті Гірт нічого подібного не помічав. Правда, він і раніше ходив насуплений, подібний же вибух люті важко було передбачити.

Улас знову порушив тривалу тишу.

– Отже, ви думаєте, що злочинець знаходиться серед нас? – з виглядом ображені гідності повторив він своє запитання.

– Природно, що шановний Рандер саме так і думав, – раптом втрутилась актриса. – І я повністю з ним згодна. – Вона стенула плечима. – Не будемо наївними. Двері ж були замкнуті...

– Правильно, – погодився Калвейт. – Коли ми виходили з кухні, я перевірів. – Він повернувся до Зірапа: – Пам'ятаєте, я ще вам сказав, що двері замкнуті?

– Що?.. – стрепенувся Зірап і тут же догідливо ствердив: – Так, ви сказали, що замкнуті.

– А Інсбергса стверджує, що й вікна ніхто не збирався відчиняти. – Калвейт розсудливо похитав головою. – Н-да!.. Якщо подумати, то виходить, що ви, – він обернувся до Гірта, – мабуть, також маєте рацію.

Алберт, який не зводив з Рандера очей, відвернувся і презирливо кинув:

– Ні, не перевелися ще люди, які про всіх судять по собі...

Гірт зблід, проте стримався і промовчав.

Калвейт кашлянув.

– Чому ви, Алберте, навмисно і безпідставно ображаєте людей? – запитав він спокійно. – Чому?

Алберт жовчно посміхнувся і не відповів.

Наступила пауза.

– Не будемо дратувати одне одного, – промовила заспокійливо Діна. – У нас розхитані нерви. Власне, у цьому немає нічого дивного.

До їдальні повернулися Расма з Іреною. Коли вони ввійшли, одразу запахло валер'янкою. Жінки сіли на свої місця. Ірена соромливо опустила очі. Гірт поглянув на годинника, потім сухо промовив:

– Нам доведеться про дещо поговорити. Але перед цим я повинен вийти на кухню. Вас же усіх прошу залишатися, по можливості нічого не чіпати руками.

Він подивився на Расму, яка мовчки кивнула йому у відповідь. Після цього він піднявся до кабінету, забрав свій портфель, обвів швидким поглядом письмовий стіл, стільці, телевізор, книжкову полицю. Цю кімнату, як і всі інші, доведеться детально оглянути ще раз. Проте насамперед це стосується місця злочину.

Гірт спустився у погрібець і задумався. Були б тут присутні його постійні помічники – лікар, слідчий районної прокуратури, експерт-криміналіст з апаратурою, інструментами, хімікатами! Але він був сам і нічого, крім власного досвіду й знань, при собі не мав.

Гірт присів навпочіпки перед тілом друга. Розпластане на долівці, воно здавалося ще худішим і безпомічнішим, ніж за життя, й викликало у пам'яті Гірта болісну згадку про юнака, з яким він уперше познайомився три десятиліття тому. Обличчя Юріса зробилося суворим і серйозним. Велика все ж різниця: оглядати труп незнайомця чи друга...

Череп Юріса був проломлений, і в ньому ятрився круглий отвір. Удар, без сумніву, було нанесено твердим і тупим предметом. Ще при першому поверховому огляді Гірт помітив: від падіння банки отвір мав би бути продовгуватим, а не круглим і глибоким, як тепер.

Чим же користувався вбивця? Гірт оглянувся доквіл. Знаряддя злочину могло бути приховане поблизу. Хоч може й лежати і за межами погребя. Пізніше неодмінно слід відшукати. Гірт обережно підняв із долівки кілька шматочків скла: банка не могла розбитися на такі дрібні шматочки від удару об полицю. Складалося враження, що її розбили над головою мертвого Юріса. У такому разі пальці злочинця повинні були вимазатись сливовим варенням, що ствержувала кишенькова хусточка Юріса, якою вбивця, очевидно, витирав руки. Одне слово, висновки напрошувались цілком незаперечні: між раною і розбитою банкою ніяких причинових зв'язків не було.

Одночасно Гірт Рандер помітив на липучому склі досить чіткі сліди пальців і без усяких допоміжних засобів встановив: зроблені вони руками у рукавичках. Більше того – рукавички ці були шкіряні. Гірт обережно поклав шматки розбитої банки на долівку так, як вони лежали.

Як свідчила рана, удар було нанесено досить сильно. І якщо злочинець діяв так, як уявляв Гірт, то здійснити злочин міг хто завгодно, навіть жінка... Коли? Цього Гірт сказати не міг.

Висушивши пальці, Рандер обережно поклав назад до кишені Юріса хустину й сірники і став оглядати полицки. Переконався швидко, що предмета, яким вчинено вбивство, у погребі немає. Полицки були покриті пилюкою, і Гірт не вперше за довгий час своєї роботи подумав із гірким гумором, що інколи пилюка може бути корисною – у ній майже завжди залишаються відбитки. На жаль, цього разу пилюка мало чим могла допомогти, оскільки злочинець діяв у рукавичках.

Знахідка, яка могла щось прояснити у подальшій роботі, трапилась на очі скраю верхньої полицки поряд із сходинками. Діставшись до цього місця, Гірт побачив, що в однієї газети, якими були застелені полиці, відірвано куток завбільшки з долоню. Гірт підняв по черзі кілька баночок зі сливами і зрозумів, що газети розстеляли Інсбергси: це були номери місцевої районної газети за літні місяці, зовсім чисті під посудом.

Гірт уважно оглянув місце відриву і дійшов висновку, що одірвано шматок газети зовсім недавно. Кожен номер газети складався із двох аркушів. Від верхнього аркуша було одірвано трохи більше, отож нижній аркуш виступав. Він був зовсім чистим, свіжим. Коли б відрив було зроблено давно, на його місце неодмінно б сіла пилюка. Питання лише у тому – як "давно"? Припустимо, що шматок паперу відірвали сьогодні ввечері і зробив це злочинець. Для чого? І де у такому разі цей шматок паперу знаходиться зараз? У погребі його не було.

Продовжуючи огляд, Рандер схилювся над драбиною. Про те, що щабель не міг обламатися під вагою Інсбергса, Гірт зрозумів раніше: дерево, з якого було зроблено щабель, переконливо говорило про те, що він міг витримати вагу чоловіка і значно важчого за Юріса. Коли Гірт придивився уважніше, то переконався, що щабель відверто чимось перебитий і, судячи по всьому, тим же предметом, яким був убитий Юріс. Вище від перелому було досить чітко видно неглибокі вм'ятини, які могли виникнути лише від удару твердим предметом.

Рандер нагнувся до нижнього щабеля і побачив, що на нього впало кілька капелек крові, які потім хтось досить недбало намагався зітерти, очевидно поспішав. Розтерті краплини крові він знайшов і під драбиною і на долівці погребя. Ці знахідки, здавалося, стверджували припущення Гірта про вбивство. Цікаво, чим злочинець витирав кров? Ця думка здавалася досить логічною. Вилізаючи з погребя, Рандер намагався по можливості менше торкатися щаблів, а на нижній і зовсім не ступив. Він знав, що злочинець неодмінно залишив на місці

злочину так звані мікрочастинки і що саме на драбині експерти зможуть виявити пушинки його одягу.

Гірт стояв на кухні й прислухався. Вся компанія знаходилася у західному крилі будинку. Він обережно прочинив двері і виглянув у напівтемний коридор. Добрався до вішака і став спішно перевіряти кишені, прислухаючись одночасно за тим, що відбувається у залі й їдальні. Було б досить незручно, якби хто несподівано застав його за цим заняттям.

Товсті шкіряні рукавиці Уласа були зовсім сухі. Поряд висіло елегантне пальто актриси, від якого йшов легкий аромат дорогих парфумів. Обидві її кишені були порожні. Але Гірт добре пам'ятав, що коли вона приїхала, на її руках були одягнені рукавички з тоненької ніжної шкіри. Цей факт, правда, ще ні про що не говорив. Вона могла покласти їх у сумочку. Напевне, так воно й було.

Рукавички Ірени були пошиті з тоненької тканини і більше служили для декорації, ніж для захисту від холоду. Тут все було ясно. Шкіряні рукавички в кишенях куртки Алберта теж говорили про їх непричетність до злочину – вони були сухі і чисті, як і ті, що належали Калвейту. А ось у старенькому пальтечку Зірапа, крім кишенькової хусточки, Гірт не виявив нічого. Нічого не пояснив і огляд внутрішніх кишень. Це вже дещо могло означати. Адже Зірап із собою сумочок не носив. Гірт намагався пригадати: у рукавичках, чи без них ходив сьогодні під час прогулянки Зірап. Але ствержувати безперечно, як саме було, він не міг.

Останнім Гірт перевіряв пальто Расми. Шкіряні рукавички її сухі і чисті знаходилися у кишені. У цю мить хтось підійшов до дверей зали і Гірт, поспішно вимкнувши кишеньковий ліхтарик, тихо повернувся на кухню. Кілька хвилин постояв мовчки, подумав. Перевірка начебто зменшила підозру до одних і не зняла її до других. Однак нічого істотного вона не виявила і ще меншою мірою щось довела. Ясно було одне: рукавичок, у яких скоєно злочин, він не знайшов.

Гірт став оглядати кухню. Біля вікна стояв простий стіл із двома стільцями, на столі лежали початі батони хліба, порожні пляшки, немитий посуд. Нічого особливого.

У закутку, по той бік люка – плита. Гірт відчинив дверцята і заглянув до середини, але залишків спаленого паперу не виявив. Узяв ожуг, перевіряв попіл, під яким ще тліло вугілля. Ні, в плиту начебто нічого не кидали.

Біля стіни, між плитою і дверима в майстерню, стояв ящик з дровами. Рандер переклав дрова: жодного поліна з сучком, який відповідав би рані на черепі Інсбергса, він не виявив. У щілині між ящиком і плитою

Гірт знайшов сокирку, але одразу зрозумів, що вона не могла стати знаряддям вбивства. Обух у порівнянні з раною був занадто широкий.

Проти вікна біля стіни на ослінчику стояло цеберко, поряд тазик для умивання і мильниця. Цеберко виявилось порожнім, зате на дні тазика була вода, і в ній... Гірт нахилився нижче. Так, схоже на те, що в ній була розмита кров. Сліди крові можна було помітити й на рушнику, що висів на стіні. Виходить, злочинець мив тут руки. В рукавичках, чи без них? А може, це зовсім і не кров убитого? На всі ці запитання відповіді поки що не було.

Гірт переключив свою увагу на долівку. Вона була порівняно чистою і сухою. Лише поблизу ослінчика темніла волога пляма. Вона, очевидно, утворилася від розбризканої води. Плям крові Гірт не знайшов. Все говорило про те, що вбивство сталося або у самому погребі, або поблизу нього. Правда, коли б Інсбергс був убитий і десь у іншому місці, а не на кухні, злочинець міг би підтягти його, причому так, щоб не залишити слідів крові. Проте ця здогадка здавалася Гірту надто примітивною. Діяти саме так злочинець просто не зміг би – не вистачило б часу.

З якої висоти і як саме впав Юріс? Чи встиг він опам'ятатись після удару, чи помер, не прийшовши до пам'яті? Все це більш-менш стане зрозумілим лише після того, як тіло Юріса буде досконало оглянуте лікарем. У всякому разі Гірт не вірив у те, що боротьба відбувалася у погребі. Місця для цього було обмаль. І якби виникла боротьба, то такого зразкового порядку на полицках, як зараз, не було б.

У кутку між ослоном і дверима в коридор стояла старомодна шафа. Гірт відчинив її і почав розглядати речі на полицках. Тут зберігалися лише продукти і хатнє начиння.

Він закрив шафу, ще раз уважно оглянув очима кухню. Зупинив погляд на дверях, що вели в коридор. Трохи нижче ручки на них була клямка, що за довгі роки покрилася бурим шаром іржі – засувкою, за допомогою мало користувалися. Підійшовши ближче, Гірт зрозумів, що не помилився, але тут же звернув увагу на те, що в середині клямки, у тій її частині, яка проходила через скобу, іржа була світлою, наче протертою, і зроблено це було нещодавно. Йому здавалося, що клямку можна порівняно легко і безшумно засунути.

Він пройшов через кухню до майстерні. Намацав вимикач, увімкнув світло. Напроти дверей біля вікна стояв столярний верстак. Поряд із ним, поблизу дверей до комірчини – невисока старенька шафа. У лівій половині майстерні під другим вікном простий стіл із лещатами, приладом для паяння та іншими дрібними речами. Кут між вікнами займав новий стелаж з інструментами, зроблений, очевидно,

самим Юрісом. На втулках і рейках винахідливо розставлені рубанки, пилючки, молоточки, долота, гаєчні ключі, свердла – все легко було знайти, все було під рукою.

Гірт якийсь час вивчав штатив, потім різко повернувся і, залишивши у майстерні горіти світло, попрямував до їдальні.

Расма, як і раніш, сиділа у кріслі, здавалося, звідтоді, як він пішов, вона навіть не ворухнулася. На своєму місці, на дивані, знаходився Калвейт. Актриса пересіла у крісло Ірени і, уважно оглядаючи Гірта, палила цигарку. Решти гостей бракувало. Із зали було чути приглушену їхню розмову.

Гірт звернувся до господині:

– Пробачте, можу я вас попрохати?.. На кілька слів...

Расма повільно встала і мовчки вийшла в коридор. На кухні вона зупинилася, обіпершись об кут столу, запитливо подивилась на Гірта. Зачинивши за собою двері, Гірт запитав:

– Скажіть, будь ласка, коли ви востаннє були у погребі?

Расма мимоволі глянула на люк і одразу відвела очі.

– Сьогодні. Спускалася за огірками. І за яблуками.

– До того, як ми приїхали, чи вже після приїзду?

– До вашого приїзду.

– Ви не знаєте, хто застеляв полицки газетами?

– Газетами? – запитання здивувало Расму. – Я сама. Але це було досить давно.

– Зрозуміло, не вчора, – хитнув головою Гірт. – Спробуйте пригадати, чи не було серед газет порваних, чи трохи надірваних?

– Ні, не думаю. Такими я не стала б застеляти полицки. Взагалі... Справа у тому, що місцеві газети передплачені ще попередніми господарями, і ми їх майже не читали. Юріс кілька разів заїжджав на пошту, брав за тиждень, чи й два одразу. Так що газети, коли я стелила їх на полицки, були зовсім новенькі.

– Зрозуміло. А потім, пізніше, ви не могли відірвати від однієї із них частину, чи кутик? Наприклад, ви щось робили у погребі, поспішали, раптом вам знадобився папір і ви... – Гірт закінчив фразу промовистим жестом.

Расма покрутила головою:

– Ні!

– Ну, гаразд. А Юріс? Він не міг цього зробити?

– Не хочу вас переконувати, але, гадаю, що ні! Юріс взагалі у погріб майже не спускався. Крім того, щось відривати – не в його звичці.

– Так, – зацікавлено вигукнув Гірт. – Між іншим, саме про це я і збирався вас запитати. Мені здалося... що Юріс останнім часом зробився... буду говорити відверто, дещо педантичним...

– Так, – хитнула головою Расма і зсунула брови. – Навіть надто.

– Зрозуміло, – повільно промовив Гірт. – Так я і думав. – Він щось зважив подумки, потім запитав: – Скажіть, цими днями Юріс користувався молотком?

Расма здивовано подивилась на Гірта.

– Учора, коли в залі розсували великий стіл... І що тоді?

– Нічого. Я просто міркую. Скажіть, він цей молоток опісля залишив десь тут, чи поклав на місце, звідки взяв?

– Напевне, поклав на місце. – У голові Расми не було й тіні сумніву. – Він завжди усе клав на місце. Боронь боже, якщо я якусь його річ десь забуду, чи принаймні поміняю місцями.

Гірт хитнув головою і знову замислився.

– Хтось із гостей бував раніше у Вас на хуторі? – нарешті запитав він.

– Ні. Наскільки мені відомо, ніхто раніше у нас в Межажах не бував.

– А сьогодні хтось із них оглядав погріб?

– Погріб? Здається, ні. Першу групу гостей я сама познайомила з будинком, але погріба не показувала. Пізніше, коли приїхали решта, усіх разом іще раз водив по хутору Юріс. Він, здається, також не відкривав лазу. Хіба ви особисто там не були?

– Так... Скажіть, будь ласка, коли ви закінчили приготування на кухні, у цеберку залишалася вода?

– Ну, цього я не пам'ятаю. Я просто не звернула уваги. Очевидно, трохи було. Так... Справді, зовсім мало. Я ще подумала: треба покликати Юріса, щоб сховався до колодязя. Та потім забула.

– А в тазику?

– У тазику води не було. Це я добре пам'ятаю. Я її вилила. Потім ще сполоснула і витерла.

– Добре. Іще одне запитання: коли останній раз були зачинені на засувку оці двері? – Гірт показав головою на двері, що вели у коридор.

– Ці? Не знаю. Принаймні за останні півроку, я гадаю, їх ніхто не замикав.

– Ви хочете, сказати, що засувкою взагалі не користувались?

– Звідтоді, як ми тут живемо – ні! У мене не було причини замикатися на кухні. У Юріса тим паче.

– Зрозуміло... Спасибі Вам, Расмо. Поки що все. Мені тут ще потрібно дещо перевірити, і тоді з цим буде покінчено. Але пізніше мені знадобиться ваша допомога.

– Ви вже хоч про щось можете сказати? – в голосі Расми Гірт уловив ледве помітну зацікавленість. Як і деяку настороженість.

– Ну, так... дещо... Зараз я вам нічого не скажу, можливо, трохи пізніше.

Расма хитнула головою і повільно пішла з кухні.

Як тільки за нею зачинилися двері, Гірт теж попрямував з кухні і зупинився на порозі майстерні.

Кілька хвилин тому назад, оглядаючи цю кімнату, він звернув увагу на те, що в штативі чогось не вистачає – в ряду, де зберігались молотки, одне місце було вільним. Дивлячись на старанно розкладені інструменти, Рандер одночасно пригадав педантичний порядок, який помітив ще у кабінеті Юріса, і в ту ж мить у нього одразу сяйнула думка: він зрозумів, що може без помилки назвати предмет, яким було здійснено вбивство. Для повної ясності Гірт вирішив розпитати хазяйку. І те, що повідомила йому Расма, тільки зміцнило його переконання. Тепер він повинен був відшукати відсутній молоток. Виникло лише питання, де його шукати.

Оглядаючи майстерню, Гірт намагався пригадати, як у подібних випадках діяли злочинці. Цей, безумовно, поспішав, – інакше він поставив би молоток на місце. Таким чином молоток повинен бути десь поблизу погребі... На кухні його не було. У коридорі? Навряд. Найвірогідніше – молоток схований у майстерні. Якби на нього тут випадково натрапили, то він викликав би найменше підозр.

Гірт заглянув під шафу, подивився нагору, відчинив дверці, обвів поглядом полицки. Молотка ніде не було... Під столярним столом лежав об'ємний ящик. Гірт нахилився, засвітив кишеньковий ліхтарик... Нарешті! На дні ящика, серед стружки, старих заліз'як і зламаних лещат лежало те, що він шукав.

Гірт уважно оглянув молотка. Слідів крові на ньому не було. Можна бути впевненим, що і відбитків пальців теж не буде виявлено. І все ж знаряддя вбивства само по собі було важливим доказом. Він прикинув на око ширину обуха, потім спустився у погріб, порівняв із раною черепа і вм'ятинами на зламаному щаблі. Сумнівів не залишалося – у нього в руках була саме та річ, якою убили Юріса.

Гірт Рандер повернувся до кухні, закупив сигарету і спробував подумки відновити увесь хід злочину. Картина вимальовувалася досить ясна. Молотком злочинець озброївся завчасу. Зустрівшись з Інсбергсом сам на сам на кухні поблизу лазу (а може, і в самому погребі), він завдав йому смертельного удару: одразу і несподівано для Юріса, чи після короточасної боротьби. Вірогідніш за все, убивство сталося поблизу відчиненого люка, як тільки Юріс відкрив ляду, чи тоді, коли почав спускатись униз. Прикінчивши свою жертву, вбивця, очевидно, замкнув двері кухні на засувку, щоб хтось із гостей його не побачив. Звичайно, аби зайти на кухню, потрібно було зробити коло через майстерню, але за цей час злочинець встиг би зачинити люк. Після цього він відтягнув труп глибше у погріб, узяв з полицки банку зі сливами і, тримаючи її над головою Юріса, розбив молотком. Усе це, звичайно, робилося у шкіряних рукавичках. Обшукавши кишені вбитого і забравши ключі від машини, злочинець тим же молотком зламав щабель, після чого відірвав від газети шматок, витер кров на щаблі і долівці й, вилізши з погреба, закрив люк.

Після цього він кинув знаряддя вбивства у ящик під верстаком, налив у тазик води, помив руки, відкрив засувку і вийшов до ідальні. Там він витяг із телефонної трубки мікрофон, який йому потрібно було ще десь сховати разом із ключами, рукавичками і закривавленим папером.

Зрозуміло, події могли розвиватись і трохи в іншому порядку, але Гірт Рандер був переконаний, що, в цілому, злочин було здійснено саме так. Скільки ж часу для цього знадобилося? Гірт, старанно зваживши всі обставини, прийшов до висновку, що діючи швидко, а треба думати, що саме так воно і було, вбивця зміг би впоратись приблизно десь за п'ять-шість хвилин. Звичайно, тільки у тому разі, коли б він недовго роздумував. Тут Рандер схаменувся, що подумки увесь час називає злочинця "він", хоча убивцею з таким же успіхом могла бути і "вона".

Беручи до уваги зброю, вбивство не було заплановане і не готувалося заздалегідь, до приїзду на хутір Межажі. Тому напрошується думка: щоб з такою спритністю імітувати нещасний випадок, злочинець принаймні мав би досить досконало знати, як влаштовано погріб. Але, як запевняла Расма, ніхто із гостей раніше ніколи не був у погребі. За винятком, звичайно, самої Расми. З другого боку, якщо добре подумати, це було не так вже й необхідно. При деякій винахідливості і достатній реакції злочин міг здійснити і той, хто не був досі обізнаний з місцевими умовами.

Гірт Рандер напружив пам'ять, щоб згадати, як поведився кожен із гостей у момент, коли виявили труп Юріса. Подумавши, він змушений був визнати, що єдиною людиною, яку важко будь у чому запідозрити, була Ірена. Якщо тільки уся її поведінка не гра. Проте настільки правдоподібно Ірена навряд чи змогла б зіграти. А коли зважити на вміння злочинця орієнтуватись, на його спритність, то ставало очевидним: це не відповідало рисам Ірени, яку Рандер весь вечір бачив перед собою. А інші? На його думку, ніхто, здається, не має алібі, залишаючись під підозрою. Та й надто мало знайомий він з усіма, щоб когось більш ретельно характеризувати.

Рандер кинув недокурок у плиту і вийшов із кухні.

У ідальні він уже нікого не застав. Гості перейшли до зали. За винятком Алберта. Крізь відчинені двері "будуару" Гірт побачив, що Алберт сидить у кріслі і похмуро палить цигарку.

Діна стояла біля каміну, у якому знову палахкотіло полум'я, думала про щось своє, повільно перевартаючи ожугом полінця. Її чоловік біля радіоли нудьгуючи перебирав платівки, читав написи на них. Решта сиділа за столом на своїх попередніх місцях: Расма – кінець столу, Ірена і Зірап – на довгому ослоні біля стіни, а на стільці ліворуч від Расми – Калвейт. Всі були приголомшені, мовчазні, нерухливі. Лише Зірап тихо, але якось поспішно длубався виделкою у тарілці, доїдаючи залишки салату.

Побачивши Рандера, Улас кинув перекладати платівки й обернувся. Його лице пашило панською пихою. Посміхнувшись, він запитав з ледь помітною образою в голосі:

– Як накажете розуміти, шановний детективе: нас уже можна вважати заарештованими?

– Поки що ні. – Гірт злегка посміхнувся й запитав: – Скажіть, будь ласка, у вашому фотоапараті ще залишилось плівки?

– Залишилось. А в чому справа?

– Ви б не могли мені дати на кілька хвилин свого фотоапарата? Разом зі спалахівкою?

Улас звів брови і потряс плечима.

– Прошу, тільки що ви збираєтесь фотографувати?

Актриса біля каміну обернулась.

– Який ти, Харолде, інколи буваєш недогадливий! – Вона вдавано зітхнула. – Жертв злочинів фотографують не лише у детективних фільмах і романах.

Улас взяв з підвіконня фотоапарат, передаючи сказав:

– Кадрів вісім витиснути можна. Тільки попереджаю – "бліц" інколи вередує...

Він простягнув фотоапарат і спалахівку Гірту, який подякував, повісив фотоапарат на плече, запитав про чутливість плівки і швидко вийшов із зали.

Невеликий розмір погребу не одразу дозволив вибрати місце, звідки можна було сфотографувати труп. Гірт ніколи досі цим не займався. Це не входило в його обов'язки. Тому він використав майже всю плівку, змінюючи витримку і ракурси, наскільки це було можливо в тісному приміщенні погребу. Потім у майстерні останнім кадром сфотографував схований під верстаком молоток.

Скінчивши фотографувати, Гірт витягнув касету і сховав її у внутрішню кишеню піджака. І вже тоді повернув фотоапарат власникові.

Коли він зайшов до кухні, його зупинив тихий оклик:

– Гірт!

Овернувшись, він побачив Расму, яка йшла слідом за ним і зупинилася біля дверей. Повільно, наче знехотя, вона підійшла до нього і невпевнено запитала:

– Тепер уже можна... нарешті, підняти Юріса звідти? Я маю на увазі перенести його і покласти... ну, хоча б у ліжко?

Гірт спохмурнів, якусь мить мовчки дивився на Расму, потім відвів очі.

– Я розумію, але... мушу вас засмутити. Очі Расми розширились, Рандер побачив, що в них промайнуло недовір'я, майже гнів, а потім і якийсь страх, змішаний з огидливістю.

– Невже він увесь час повинен лежати там?

– Я знаю, Расмо, що це може здаватись на перший погляд потворним, і мені теж... Словом, Юріс був моїм другом, дуже давнім і справжнім другом. – Гірт помовчав. – Таких друзів буває небагато... Але поки не прибуде лікар і всі, кому належить бути, він повинен залишатись там. Я дуже шкодую, але нічого не можу змінити.

Расма опустила очі. Між ними зависла напружена тиша. Потім, не зводячи очей, вона запитала:

– Тоді – хоч можна його чимось прикрити?

– Так, звичайно, – кивнув Гірт.

– Дякую хоч за це... – зітхнула Расма. – А до спальні мені піднятись можна?

Гірт здивовано подивився на неї, якийсь час мовчав, а потім відповів:

– Ідіть... Я почекаю на вас.

Він залишився у коридорі. Невдовзі почув, як нагорі тихо скрипнули дверцята шафи, а потім хазяйка повернулася, несучи в руках складений шматок білої тканини.

На кухні Расма, не промовивши жодного слова, віддала тканину Рандеру, повільно сіла на табурет і застиглим поглядом дивилася, як він піднімає люк. Гірт спустився у погріб, покрити тіло мертвого друга простирадлом, ще раз оглянувся довкола й повернувся на кухню.

– Так, – промовив він тихо. – Більше нам тут робити начебто нічого. Тільки все мусить залишатись на своєму місці. Ніхто нічого не повинен чіпати.

– Ви гадаєте, що міліція, що ваші співробітники іще щось зможуть тут знайти?

– Неодмінно знайдуть... – Рандер подивився на вихід із коридора. – Оці двері, здається, не мають замка.

– Ні.

– А ті, другі, у порожній кімнаті?

– Там, здається, був.

– Тоді вийдемо тудию.

Перед тим, як вийти, треба було так замкнути двері, щоб ніхто не зміг відчинити їх з другого боку. Засувку не можна було чіпати.

Він поставив біля входу табуретку, відшукав у ящику з дровами потрібної довжини поліно, вставив його між табуретом і дверною ручкою так, щоб на неї не можна було натиснути. Після цього забрав свого портфеля і, пропустивши хазяйку вперед, попрямував через майстерню і комірчину до порожньої кімнати. Йдучи, ще раз перевірів усі вікна. Жодної нової наклейки він не виявив.

Світло на кухні і в майстерні Гірт вимкнув, тому дорогу освітлював кишеньковим ліхтариком. У дверях, що вели з порожньої кімнати в коридор, у замку стирчав ключ. Він застромив його в шпарку з коридора, повернув двічі і поклав до кишені. Усе східне крило будинку тепер було замкнуте. Тому, хто хотів би пройти, треба було б зламати двері. А це зробити не так просто.

Рандер побачив, що Расма пройшла коридором, простягнула руку, щоб відчинити двері до зали, зупинив її.

– Одну хвилиночку, Расмо! – сказав Гірт. – Я розумію, Вам тепер дуже важко. І все ж, на жаль, я змушений вас знову потривожити. Справа у тому, що виникли деякі запитання, на які я хотів би почути відповіді зараз. Але насамперед я хочу вас попросити оглянути усі

приміщення і перевірити, чи не сталося в них якихось змін. Ми могли б почати з першого поверха, скажімо, з їдальні.

Расма мовчки хитнула головою, і вони рушили у протилежний кінець коридору.

Розділ четвертий

Гірт Рандер почав огляд їдальні з вікна. Відсунувши в бік фіранки, які беззвучно ковзнули кільцями по металевому стержню, старанно оглянув підвіконня, ще раз перевірів наклейки на щілинах, обмацав смужки паперу потім обернувся і пройшовся поглядом по кімнаті. Цілком можливо, що рукавички, ключі від машини й мікрофон сховані тут. Проте перебрати все до найменшої дрібниці у Гірта не було часу. Нічого, це встигнуть зробити інші, головне зараз – переконатись, що жоден із цих предметів не схований у такому місці, звідки його можна було б легко і непомітно для присутніх узяти.

Расма оглянула їдальню і повернулася до Рандера.

– Я нічого особливого не виявила... Здається, всі предмети знаходяться на своєму місці.

Гірт хитнув головою і швидко почав огляд кімнати сам. Робив він це методично, рухаючись при цьому за годинниковою стрілкою. Расма стояла і спостерігала, як гість, почавши з печі, оглядає буфет, потім заглядає під диван, телефоний столик.

На порозі з'явився Улас. Він на мить зупинився і з цікавістю став стежити за Рандером. Потім кутики губ його смикнулися і він не без іронії запитав:

– Чи не потрібна часом моя допомога?

Гірт озирнувся.

– Ні, дякую, обійдемося.

Рухаючись уздовж стіни, він підняв нижній край картини, що висіла на стіні, обмацав обидва м'які крісла і зупинився посеред кімнати біля столу. Вазу з хризантемами, яку привіз Зірап, Гірт вирішив не чіпати. Відкривши коробку з кубинськими сигарами, він заглянув у неї, потім перевірів, чи не сховано що під скатертиною, і, нарешті, повернувся до Расми:

– Гаразд, пішли далі!

У залі Расма побіжно обвела очима меблі і, не зупиняючись, пішла до своєї кімнати. Гірт, якого проводжали погляди усіх присутніх, оглянув підвіконня і попрямував за хазяйкою.

Алберт у квадраті, випроставши довгі ноги, як і раніш, похмуро сидів у "будуарі", не звернувши ніякої уваги на прибулих. Поки Расма по черзі відкривала ящички свого невеличкого письмового столика, Гірт обдивився обоє вікон і вирішив, що цю кімнату слід оглянути самому.

Стоячи за спиною Алберта і очікуючи на Расму, він знову замислився над мотивами злочину. Смерть Юріса повинна ж мати причину. Самогубство або нещасний випадок він відкинув з самого початку. Факти стверджували: це був злочин. Потрібно знайти мотиви вбивства.

Припущення про вбивцю-маніяка Гірт не сприймав. Проте інших реально можливих мотивів набиралося теж небагато. Пожадливість? Іншими словами – пограбування. Помста? А, може, ревність, чи якась інша причина, пов'язана з любов'ю? Не було за що вхопитись.

Гірт пригадав, що вдень господар, пропонуючи йому залишитись у Межажах іще на один день, пообіцяв про дещо розповісти і натякнув при цьому, що останнім часом з ним сталася пригода... Про що він збирався йому розповісти? Чи мало це якесь відношення до трагедії?

І взагалі, чому Інсбергса вбили саме в Межажах і саме тоді, коли в будинку було людно? Як місце, так і час були конче непридатними – уся затія пов'язана з неабияким ризиком. Напевно, злочинець не міг чекати... Але чому? Поспішність за таких несприятливих умов наводила на думку, що злочинець будь-що намагався примусити Юріса мовчати, причому негайно. Чому?

Роздуми Рандера перервала хазяйка:

– Ну, здається, все.

У відповідь на його запитальний погляд Расма стелула плечима.

– Все в порядку.

Гірт показав на другий поверх, і вони попрямували туди.

Спочатку до спальної кімнати. Пока Расма оглядала шафу для одягу і полички трюмо, Рандер увімкнув ліхтарик і ще раз оглянув обидва закутки під дахом. Товсий шар пилуки свідчив, що тут давно ніхто не бував. Раптом з кімнати почувся здивований вигук хазяйки. Він швидко проліз у низенькі дверці і побачив, що Расма стоїть біля тумбочки й розпачливо дивиться в шухляду.

Помітивши Рандера, Расма підняла на нього розгублені очі і, наче вмовляючи себе, промовила:

– Цього не може бути!

– Що сталося?

– Зникли гроші! З шухляди.

– Скільки?

- П'ятсот карбованців.
- Так... З якого часу вони там лежали?
- З учорашнього дня.
- Ви самі їх туди поклали?
- Ні, Юріс.
- Вони лежали у гаманці, обгорнуті папером, чи якось складені по-іншому?
- Ні, просто так – у пакунку.
- І де знаходився пакунок?
- Ось тут, зверху.
- Виходить, коли хтось висунув шухляду, то відразу міг побачити гроші?
- Очевидно, міг.
- Ясно...

Рандер замовк. Расма зробила кілька кроків і повільно опустилася на низенький стілець перед люстром.

– Точно не скажу. Знаю тільки, що одна купюра була вартістю в сто карбованців – їх завжди я розглядаю, оскільки вони трапляються нечасто. Потім, пам'ятаю, були чотири по двадцять п'ять карбованців. Чотири чи п'ять. А решта – десятки.

- І коли ви їх бачили востаннє?
- Сьогодні вранці.
- А не могло статися так, що Юріс переклав їх в інше місце? Скажімо, у шухляду письмового столу в своєму кабінеті?
- Не знаю. Може бути.
- Подивіться, будь ласка!

Расма пішла до дверей, а Рандер схилювався над шухлядою тумбочки. Зовнішня дощечка була покрита лаком, ручка пластмасова. Щоб не зіпсувати можливі відбитки пальців, він обережно засунув шухляду, хоча все ж сподівався, що експерт зможе знайти тут щось суттєве. А потім поспішив за Расмою до кабінету.

Поки Расма заклопотано оглядала письмовий стіл, Гірт покопався у книжках. На жаль, як він і передбачав, краї полицок виявилися зовсім чистими: очевидно, хазяйка встигла витерти пилюку. Тому стверджувати, що звідси хтось брав книжки, було неможливо.

Расма причинила дверці письмового столу.

- Тут немає теж, – сказала вона і сіла на стілець.
- Може, Юріс поклав їх у якусь книжку?

– Ні, в книжки він грошей ніколи не клав, це я можу ствержувати.

Гірт присів на бильце крісла проти Расми.

– І взагалі – що то були за гроші?

– Частина гонорару. Недавно у Москві у Юріса вийшла наукова брошура.

– А для чого він гроші сюди привіз?

– Збиралися витратити їх на різні господарські дрібниці. Наприклад, до вікон на першому поверсі збиралися поробити віконниці. А потім, наскільки мені відомо, ми ще не розплатилися до кінця з майстром, який тут працював улітку. І ще Юріс хотів придбати на сусідському хуторі старовинну скриню.

Рандер задумливо кивнув, уважно подивився Расмі в очі і вкотре був вражений їх світлою голубизною, що так різко контрастувала з темним від природи волоссям. Проте ясна голубизна ніскільки не допомагала зрозуміти, що відчуває і думає ця жінка... Не відводячи погляду, він запитав:

– Чому, виявивши пропажу грошей, ви вигукнули, що цього не може бути?

По обличчі Расми промайнуло збентеження, але наступної миті вона подолала його.

– Чому?... Мені було важко уявити, та я ще й тепер до кінця не можу уявити, щоб Юріса хтось міг... через цих кілька сотень...

– А за що, на вашу думку, це можна було зробити? – одразу ж запитав Гірт. Расма ледве помітно почервоніла, подивилася на Рандера і відповіла просто:

– Не знаю.

Після короткої паузи Гірт промовив:

– Ну, гаразд... Як ви думаєте, хто із гостей знав, що Юріс отримав гонорар?

Вона ледь помітно стенула плечима:

– Важко сказати. Більшість, очевидно, знали. Товариші по роботі – Зірап, Калвейт... Мені здається, що знало також і подружжя Уласів. – Трохи помовчавши, вона додала: – І цілком можливо, Ірена теж...

Рандера дещо здивував тон, яким Расма вимовила останні слова, йому почувся прихований сарказм. Він трохи почекав, проте Расма більше нічого не додала, і Гірт запитав:

– Хто піднімався сьогодні увечері до спальні?

– Наскільки мені відомо – Діна. Можливо, Альберт... Проте ні, точно відповісти на ваше запитання не можу.

– Гаразд. Облишимо поки що це. Однак я, на жаль, не можу не поставити перед вами ще кілька запитань. Пригадайте, будь ласка, чи не помічали ви останнім часом за Юрасом якихось дивацтв? Наприклад, вів себе не так, як завжди, чи, скажімо, був чимось схвилюваний, занепокоєний?

– Я розумію, – Расма замислилась. – Ні, нічого подібного пригадати не можу. Мені здається, що він поводив себе так, як і раніше. Може, був дещо збудженим, але це, як на мене, через сьогоднішні урочистості...

– Так, ясно... А в Юріса були вороги?

– Взагалі? Про це я стверджувати не беруся. Можливо й були, а, можливо, і ні. Врешті, мені він про них ніколи не говорив.

– Якщо я вас правильно зрозумів, серед гостей жодного ворога немає?

Расма почервоніла.

– Зрозуміло! – вимовила вона з неприхованим обуренням. – Між іншим, Юріс гостей запрошував сам. Невже ви думаєте, що він запросив би такого, котрий був би готовий... який хотів би його...

– Пробачте, – примирливо сказав Гірт. – Я не збирався нікого образити. Проте давайте мислити логічно і не забувати про факти...

Расма раптом спохмурніла й опустила голову.

– Правда ваша, – тихо промовила вона. – Вибачатись повинна я. Справді, я починаю нести нісенітницю... Усе це так неправдоподібно!

Гірт похитав головою, потім сказав:

– Юріс міг не знати і, очевидно, не знав, що один із учасників вечора здібний на таку підлість... Словом, я хотів би від вас почути, хто вони сьогоднішні, гості, і як добре ви їх знаєте?

Він витяг із кишені записник і ручку.

Расма мовчала.

– Дивно, – нарешті заговорила вона. – Коли я починаю думати, то виходить, що я дійсно їх мало знаю. Взагалі гостей ми запрошували нечасто, ідея відсвяткувати ювілей виникла у Юріса несподівано і зовсім недавно. Тому він запрошував гостей поспішно і декого покликав, мабуть, випадково. Так що детально я вам розповісти про кожного із них не зможу. Ну, найкраще ми знаємо Уласів. Діна була єдиною, кого разом із Юрісом запросила я. Хто вона – ви, звичайно, знаєте. Ми познайомилися досить давно, як кажуть, через чоловіків. З Харалдом Юріс навчався в інституті. Він також інженер і працює на телебаченні. Уласи інколи відвідували нас, а ми їх. Кілька років тому ми на власних машинах подорожували Україною, відвідали Карпати.

Витримавши паузу, Рандер запитав:

– А звідки вони знають мене?

– Як це? – Расма здивовано підняла голову.

– На кухні Улас щось сказав у цьому дусі.

– А я сама їм розповіла. Діна запитала мене, хто ви такий?

– Розумію... Ну а інші?

– Якщо я не помиляюся, разом з Юрісом і Харалдом в інституті навчався і Калвейт. Потім вони з Юрісом працювали на одному заводі. Зараз, я чула, Калвейт працює інженером десь в іншому місці. Раніш, бувало, він заходив до нас додому, але траплялося це нерегулярно. Цього разу Юріс запросив його на день народження, випадково зустрівши його на вулиці.

– "Так, як і мене", – подумав Гірт, а вголос запитав:

– А що ви можете про Зірапа?

– Його я знаю найменше. Точніше, зовсім не знаю. Мені відомо тільки, що він товариш Юріса по роботі. Зірап у нас до цього ніколи не бував, і, як я зрозуміла зі слів Юріса, він його навіть не запрошував.

– Ось як!

– Та, очевидно, Зірап якимсь чином сам дізнався про ювілей і приїхав.

– Добре... Ще залишилися Алберт з дружиною.

– Так, Алберт... Де він зараз працює, я до пуття не знаю... Здається, він має якесь відношення до радіоприймачів... Пам'ятаю, Юріс познайомився з ним досить давно, як кажуть, по кандидатській лінії. Алберт ще тоді навчався в аспірантурі, він розшукав Юріса, між ними виникли якісь стосунки, пов'язані з дисертацією. Звідтоді вони інколи зустрічалися, потім ці зустрічі стали частішими... Якось Алберт з дружиною прийшов до нас у гості. Того разу вони познайомилися з Уласами. Ірена, ну Ірена – це Ірена, – Расма посміхнулася і стонула плечима, начебто цим було дано вичерпну відповідь. – Ви, очевидно, самі зрозуміли, яка вона.

– Н-да... – Гірт закрив записника, поклав його до кишені і поглянув хазяйці в очі. – А тепер, Расмо, скажіть відверто – ви когось підозрюєте?

Щоки Расми залив легкий рум'янець. Вона поглянула на свої пальці, покрутила золоту обручку і нарешті відповіла трохи роздратовано:

– Я ж вам уже говорила, що ні.

– Ви сказали, що не знаєте, чому Юріса вбили, і вам те, що сталося, видалося неймовірним. Тут я вас цілком розумію. Усе ж хочу запи-

тати іще раз: може, тепер у вас виникла підозра, нехай невиразна, ледь-ледь помітна, необґрунтована, проте така, яка могла б послужити опорою, ниточкою... скажімо, версією, над якою був би сенс подумати, яку можна було б перевірити?

Поки він говорив до Расми повернулася дотеперішня блідість, і, коли він замовк, вона упевнено труснула головою.

– Ні!

– Так... – Гірт поглянув на годинника, було вісім хвилин на дванадцятку. Він звівся. – Я сподіваюсь, ви не будете проти, якщо я використаю вашу кімнату, щоб поговорити з усіма по черзі?

– Зрозуміло, ні. Будь ласка, робіть, що потрібно.

Гірт Рандер узяв портфель і разом з хазяйкою спустився вниз.

Хтось приніс до зали одне з м'яких крісел і поставив навпроти каміна. Відкинувшись на спинку, Діна Уласе палила цигарку і застиглим поглядом дивилася на полум'я. Алберт у квадраті, як і раніш, самотньо стовбичив у кабінеті Расми. Решта четверо сиділи круг столу, і Улас із напівпорожньої пляшки зосереджено розливав у скляночки горілку.

Підійшовши до стільця, на якому недавно сидів ювіляр (до речі, його піджака на спинці уже не було, очевидно, Расма забрала), – Гірт уважно оглянув гостей. Спочатку необхідно було з'ясувати час, коли сталося вбивство. По ідеї, слід було кожного опитати окремо, тому що в загальній розмові відповіді одних могли вплинути на хід думок інших; зіставляючи подумки факти і намагаючись пригадати деталі, люди могли, самі того не бажаючи, захворіти на синдром більшості. З іншого боку, Рандер чудово розумів, що в нинішніх умовах ізолювати гостей один від одного неможливо, і, поки він буде розмовляти з одним, решта скористаються випадком і обговорять все; тому Гірт вирішив: краще, якщо вони говоритимуть при ньому, тоді він не тільки почує все, але й простежить за співбесідником. Рандер біберся руками на спинку стільця і по-діловому сказав:

– Ми повинні в'ясувати, хто і коли востаннє бачив Юріса живим, – і додав дещо голосніше, звертаючись до Алберта, що знаходився у сусідній кімнаті: – Можна попросити сюди і вас, добродію?

– Алберте, іди сюди! – промовив Улас.

Проте той наче і не чув прохання, лише повернув голову і з неприхованою неприязню сказав:

– Я залишив його живим і здоровим у залі, коли виходив з неї, щоб піднятися до кабінету. Більше я нічого не знаю.

Гірт спохмурнів. Наступне його запитання пролунало значно різкіше:

– О котрій годині це було?

– Я на годинника не дивився, – відповів Алберт. – Ви це, очевидно, зробили, отож можете вирахувати. Я вийшов одразу після Вас.

Гірт мовчки проковтнув грубість. Він пригадав, що Алберт зайшов до кабінету хвилин через п'ять після нього, але котра тоді була година, скільки показував годинник, Гірт і сам не знав.

Раптом несподівано заговорила Ірена:

– Я бачила Юріса й пізніше. Він сидів тут у залі, а я пішла до кімнати Расми. Трохи пізніш і він туди заглянув, а потім... потім я його більше не бачила, – голос у Ірени затремтів.

– Коли це було? – запитав Рандер, виймаючи записник.

Ірена покрутила головою і, ледве стримуючи себе, відповіла:

– Не знаю. А коли я виходила з неї, мого чоловіка тут уже не було. Я теж не знаю, о котрій годині Юріс увійшов, я проглядала журнал і...

Вона поспішно почала шукати носову хусточку, знайшла її і шумно висякалась.

– Як довго Юріс знаходився там? – Рандер показав очима у бік "будуару".

Ірена витерла очі знизала плечима:

– Зовсім недовго. Може, якусь хвилину.

– Мабуть, це відбувалося у той час, коли він збирався йти за вином, – зауважив Улас. Він повернувся до Расми: – Пам'ятаєш, коли ми сиділи за цим столом, Юріс начебто щось сказав про домашнє вино, мовляв, не завадило б його дістати.

Расма кивнула:

– Так...

– Ну, а потім ми його, здається, більше не бачили

Расма мовчки погодилася.

– Ви теж чули цю розмову? – Рандер знову звернувся до Ірени.

– Не пригадую.

– Її на той час вже не було. Тут ще залишався, крім мене, тільки... – і він оглянув присутніх.

– Я чув цю розмову, – спокійно обізвався Калвейт. – Але, коли я, у свою чергу, зайшов до кімнати дружини Юріса, він іще залишався у залі. Це, можна вважати, я бачив його останнім. Десь хвилин за п'ятнадцять до дев'яти, як мені здається.

– Виходить, після того, як Юріс пообіцяв принести домашнього вина, він пішов за ним не одразу? – запитав Гірт Уласа.

– Ні... – той непевно поглянув на Расму. – Очевидно... все-таки, мабуть, ні... Я їй-богу, не звернув уваги.

– Почекайте, почекайте! – Раптом у розмову встрияв Зірап. – Мені здається, я знаю! Я постійно знаходився там, – він показав на невеличкий столик, – і займався музикою: ставив платівки, настроював радіо... Що тут говорилося, я майже не чув, але котра була година я запам'ятав. Було так: саме у цей час по радіо скінчили передавати естрадні мелодії, чи як їх там, і коли Юріс проходив коло мене, я озвався до нього: "Ей, новонароджений, куди прямуєш? – зараз почнеться передача "Спокойной ночи, малыши!" Він лиш махнув рукою і пішов. І назад не повернувся... Годинник тоді показував за десять дев'яту. Ще, пригадую, я вимкнув радіо і поставив платівку...

– Точно, – хитнула головою Расма. – Тепер і я пригадую, що було саме так.

– Так, – погодився Улас. – Це запитання Віліса я наче крізь туман чую.

– А я зараз починаю підозрювати... – несподівано обізвалася Уласе, яка досі мовчки сиділа біля каміну, і всі погляди мимоволі спрямовувались до неї. Не закінчивши фрази, актриса кинула недокурок у вогонь, дістала із сумочки нову сигарету, запалила її і тільки після цього знову заговорила: – Починаю підозрювати, що я була останньою, кому пощастило бачити Юріса живим. Якщо я не помиляюся, він о двадцятій годині п'ятдесят хвилин пішов, але аж ніяк не за вином.

– Як це? – схвилювано вигукнув Зірап.

– А так. Приблизно в цей час він з'явився нагорі у спальні.

Уласе глибоко затягнулась, потім повільно випустила дим.

– Я зустріла його раніше, коли він ішов туди. Він ішов мені назустріч...

– Пробачте, – перервав її Рандер. – Ви не можете сказати, коли це було?

– Це могло бути десь після восьмої години, можливо о двадцятій тридцять.

– І де саме ви його зустріли?

– У коридорі.

– Звідки він ішов?

– Ось цього сказати не можу. Ми розминулися майже біля входу, – Уласе показала на двері, що вели до зали.

Гірт кивнув і вона продовжила:

– Я піднялася нагору і прилягла на ліжко – відчула втому, та й голова трохи боліла. Через чверть години, а можливо й пізніше, до спальні зайшов Юріс. Він був...ну...у веселому настрої, і мені його балакучість була не зовсім до вподоби, хоча деякий час я й робила вигляд, що слухаю його. Але, врешті, мені... Словом, я відчула себе краще, голова майже перестала боліти, я підвелася й сказала йому, що йду. Ми разом вийшли зі спальні, я пішла прямо до кабінету, де ви, – вона поглянула на Рандера, – з Албертом сиділи біля телевізора, а Юріс почав сходити вниз. Після цього я побачила його вже там, у погребі...

Рандер замислено схилив голову. Він знав: актриса говорить правду, оскільки пригадав, що саме тоді, коли вона заходила до кабінету, він чув голос друга і навіть помітив крізь щілину дверей його голову й плечі. Водночас Гірт Рандер зрозумів, що він і був останнім, хто бачив Юріса живим, не рахуючи, звичайно, убивці. Тут у його пам'яті ожила ще одна деталь. Саме у цей момент увесь екран телевізора зайняв годинник, стрілки якого показували за дві чи три хвилини дев'яту.

Гірт пробіг очима по зроблених в записнику помітках. Виділив з усього записаного найсуттєвіше і накреслив приблизну схему часу. Якщо припустити, що актриса вийшла із зали о восьмій тридцять, він сам залишив там Юріса о восьмій тридцять п'ять, а Алберт – о восьмій сорок, то наступні десять хвилин, якщо всі говорили правду, Юріс використав, щоб сходити за вином. Перед цим він на кілька хвилин зайшов до кімнати дружини, потім піднявся наверх до спальні, після чого спустився вниз. Від цього моменту відомостей про нього більше не було. Рандер пригадав, що Расма почала шукати чоловіка близько дев'ятої тридцяти – телебачення все ще передавало програму "Час". Виходить, вбивство було вчинене протягом цієї неповної півгодини – десь між дев'ятою і пів на десяту... Але причина... Поки що Гірту був відомий тільки один мотив: гроші. Могло статись, Інсберге виявив злочинця, чи навіть намагався затримати його на місці злочину, і той злякався прилюдності. Не виключено також, що гроші знаходилися у Юріса і злочинцю довелося їх відбирати силою. Чи був такий мотив вірогідним? І хто із учасників вечірки виявився здатним заради п'ятсот карбованців вбити людину.

Погляд Рандера мимоволі ковзнув по руках людей. От якби можна було їх "обробити"! Перевірити пальці, кишенькові хустки, одяг – може у когось залишилися сліди крові, чи сиропу від слив. Не завадило б обшукати кишені – може, у котрійсь із них знаходяться і пакунок з грішми, чи ключі від "москвича", рукавички, мікрофон... Але все це

зробити Гірт не мав можливості. Спробуй обшукати їх! Навіть мріяти про це було неможливо. Та ще, коли брати до уваги, що троє із присутніх – жінки... Н-да... задачка...

Що ж, коли цього зробити не можна, то познайомитися з кожним окремо він міг. Отже, зараз необхідно будь-що, з'ясувати, що кожний із них робив у ці фатальні півгодини: де був, куди ходив і коли, з ким знаходився разом, хто кого бачив і де.

Після розповіді актриси у залі настала тиша. Рандер зустрів звернений до нього погляд Ірени, у якому відбився страх. Чому вона так сильно хвилюється? Та й не лише вона – помітно нервував і Зірап, навіть Улас і той, здається, втратив частку своєї самовпевненості.

Гірт, показуючи на магнітофон, запитав хазяйку:

– Скажіть, будь ласка, у вас тут є мікрофон?

– Немає.

Гірт прочитав у погляді Расми здивування, – очевидно, до її свідомості не одразу дійшов зміст запитання, – проте пояснювати не став.

До деякої міри навіть краще, коли він обійдеться без мікрофона. Звичайно, запис розмов з кожним із співбесідників потім міг би стати в пригоді, оскільки вести будь-які протоколи, він не мав змоги. З другого боку, вимкнений магнітофон, безперечно, вплинув на співбесідника пригнічено, думка про те, що кожне слово фіксується, сковувала б розум, люди вели б себе стримано і розмова була б позбавлена свободи та невимуженості, після чого спілкуватися зробилося б набагато складніше.

Гірт поклав до кишені свої записи і сказав:

– Нам доведеться тут дещо з'ясувати, і я дуже сподіваюся, що ви мені в цьому допоможете. А зараз, аби не турбувати всіх, я перейду у ту кімнату.

Він узяв стільця і з портфелем у другій руці попрямував до "будуару". Його очікувала досить неприємна співбесіда. Спілкування з Албертом. Як поведе себе ця людина, коли їй почнуть надокучати запитаннями? Гірт не тішив себе ілюзіями. Врешті, добре ще, що сутічка, якої ніяк не обійти, відбудеться напочатку, до того ж сам на сам.

Гірт зайшов до кімнати, причинив за собою двері, поставив стілець біля письмового столу – навскіс до крісла, у якому сидів Алберт, потім поставив портфель на долівку поряд себе, влаштувався зручніш на стільці і сказав:

– Я б хотів з вами поговорити.

Алберт знизав плечима.

– Прошу! – в його голосі чулася водночас і холодна вічливість, і неприхована іронія. – Зараз надворі дуже непривітна погода. Хіба не так?

Гірт запалив цигарку і після короткої паузи сказав:

– Мені здається, що ми могли б поговорити трохи серйозніше.

У стиснутих губах Алберта промайнула посмішка.

– Для чого ви причинили двері? – раптом запитав він. – У мене секретів немає.

– Щоб ніхто нам не заважав.

Чоловік Ірени зміряв Рандера недобрим поглядом і коротко запитав:

– Що вам від мене потрібно?

– Може, спочатку познайомимось?

Алберт іще раз знизав плечима, наче збирався сказати: "Особливо-го бажання не відчуваю." Потім, не без єхидства, поцікавився:

– Скажіть, тільки відверто, всі люди вашої професії стали такими церемонними?

– Мабуть. У всякому разі, я думаю, що це так, – у тон йому відповів Рандер. – Отож, як вас називають?

– Смішне запитання, начебто ви цього не знаєте!

– Знаю лише, що ви Алберт.

– Ну, а що вам потрібно ще?

– Я б хотів знати і ваше прізвище.

Йоржкуватий гість невідомо чого спалахнув:

– А це й ім'я, і прізвище! Простіше не буває. Чи вашому розуму таке поняття не підвладне?

Рандера нарешті осяяло. Так ось чому він Алберт у квадраті! Очевидно батьки цієї людини були наділені своєрідним почуттям гумору, яке не зрадило їм навіть тоді, коли вони підбирали ім'я синові. Гірт покрутив головою:

– Не такий я вже й бездара: врешті-решт здогадався, хоча і з деяким запізненням. – Він старанно струсив попіл із сигарети, потім запитав: – Коли ви народилися?

– Хочете привітати мене з ювілеєм?

– Іще не вирішив... Ну добре, якщо це таємниця – залишмо без відповіді. Все ж ви мені можете відповісти, де працюєте?

Тепер і Алберт вийняв сигарету. Нервово чиркаючи сірником, він наче відрубав:

– А це абсолютно не ваша справа!

– Так... Припустимо... Тоді скажіть, будь ласка, якими були у вас стосунки з Юрісом?

– Стосунки? А ніякі! – Алберт знову низав плечима і закінчив: – За кого ви мене і Юріса приймаєте?

Ррандер насупив брови:

– А може, обійдемося без шпильок і образ? Я сподіваюся, що ви розумієте: обставини серйозні?

Алберт нічого не відповів, і Гірт продовжив ставити запитання.

– Ви добре знаєте тих, хто тут присутній?

– Я їх взагалі не знаю! – не задумуючись відповів Алберт і жовчно додав: – До вашого відома – я не стукач.

– Дуже добре... – повільно вимовив Ррандер. Він розумів, що продовжуючи у такому дусі, він нічого не доб'ється. В той же час не припиняв дивуватись: чому Алберт налаштований так вороже? Гірт відчував, що в ньому теж закипає гнів і наперекір усім зусиллям стримати себе, голос його звучав різкіше, ніж він хотів би.

– Тепер, будь ласка, розкажіть, що ви робили після того, як вийшли із кабінету?

Алберт розпрямився в кріслі, повернув худорляве тіло до Ррандера і, сердито виривившись на нього, замість відповіді запитав сам:

– Це що таке? Допит?

– Ні, зовсім ні... Мої запитання можна назвати наведенням довідок. Чи, мовлячи іншими словами, виясненням обставин.

Темне волосся Алберта скуйовдилось, його й без того неохайний костюм був обсипаний попелом, а зморшки на високому лобі і довкола рота зробилися ще помітнішими, ніж були досі.

– Послухайте, – промовив він значуще. – У вас немає ніяких прав допитувати. Коли ви думаєте, що Юріса вбив я, то й продовжуйте думати собі на здоров'я. Тільки, перш за все, ви повинні це довести! Розумієте – ви! Не я повинен комусь доводити і когось переконувати, що я не верблюд!

– Це від вас... – почав було Ррандер, але Алберт не дав йому договорити.

– Між іншим, з таким же успіхом, я маю право припустити, що Інсберга вбили ви. Зрозуміло? На вас падає підозра однаково, як і на всіх інших! Я маю право взагалі вам не відповідати!

– Звичайно, маєте таке право. Але вам все одно доведеться відповідати – не мені, то комусь другому. Не поведьте себе, як школя-

рик. Я особисто думаю, що кожна свідома людина повинна бути зацікавлена якнайшвидше розкрити злочин.

– Про мою чесність і свідомість дозвольте судити мені самому. А ви турбуйтеся самі про себе!

– Намагатимусь робити саме так... – Рандер з підкресленою ввічливістю схилив голову і погасив сигарету в попільничці. – Таким чином, що сталося після того, як ви покинули кабінет Юріса?

Алберт відкинувся кріслі і, скрививши обличчя, зітхнув.

– Знаєте, відверто кажучи, ви мені починаєте набридати.

Гірт згідливо хитнув головою.

– Відповідаючи відвертістю на відвертість, можу зізнатись – наші смаки співпадають.

Його співбесідник якийсь час мовчки палив, нарешті обізвався:

– Ну, гаразд. Залишивши вас наодинці з чарівною Діною, я спустився вниз і виявив, що в мене скінчились сигарети. Дістав з кишені нову пачку, сидів у їдальні і палив. Потім коридором повернувся до зали.

Рандер почекав трохи і запитав:

– Ну, а далі?

– Немає ніякого "далі"! Там я стирчав доти, поки на сцені не з'явилася наша актриса і не об'явила з великою помпою радісну звістку, що необхідно шукати Юріса.

– Як довго ви просиділи в їдальні?

– Я вже вам, здається, відповідав, що не маю звички дивитися на годинника. Може, хвилин п'ять.

– У коридорі і їдальні вас хтось бачив?

– Ага! Так я й думав! – Алберт розсміявся коротким, майже беззвучним сміхом і потім з викликом подивився на Рандера. – Уявіть собі – не бачив! Я там був сам! Хотів бодай кілька хвилин побути поза вашим чарівним товариством. – Він сердито розчавив недокурки і додав, відверто знущаючись: – Як бачите, у мене були всі можливості...

– Так, – спокійно погодився Рандер. – Але, може, ви кого бачили?

– Через причинені двері? Я в замкову шпарину не підглядав.

– То, може, чули що?

– Що я міг почути? Гамір стояв довкола.

– Я мав на увазі – у коридорі. Чи на кухні...

– У коридорі хтось ходив. Кілька разів.

– Хто?

– Звідки мені знати?

– Шкода... – промовив Гірт. – Ну, а в залі?

– Що в залі?

– Хто там був, коли ви туди ввійшли?

– Біс його знає, хто... Зірап? Звичайно. Він сидів біля радіоли й творив увесь цей гамір. Калвейт теж там був. Потім зайшла моя дружина... Ні – спочатку, начебто, зайшла Расма. А Ірена незабаром після неї. Потім ненадовго вийшов Зірап, а потім, поки його не було, здається, повернувся Улас... А може, він повернувся й пізніше, і взагалі – я не пам'ятаю! – Роздратування Алберта готове було спалахнути з новою силою. – Врешті, я Вам не швейцар і не табельщик!

Рандер витяг записник і швидко зробив у ньому кілька записів. Закінчивши, сказав:

– Дякую!

– Ну, більше вам нічого не потрібно?

– Поки що, ні!

– Я ж іще не зізнався!

– Не турбуйтеся, ще встигните, – Гірт посміхнувся і після цього додав: – Якщо буде потрібно...

Він встав.

– А тепер... Хоч це вам і не досить приємно, проте доведеться повернутись до шановного вами товариства.

Алберт спідлоба похмуро подивився на Рандера.

– А якщо я не маю бажання звідси виходити?

Рандер якусь мить мовчав, потім стриманно відповів:

– І ви, і я, зрозуміло, тут лише гості.

Кілька хвилин вони дивились один на одного. Нарешті Алберт махнув рукою:

– Ну, бог з вами...

Він повільно встав і пішов до дверей.

І вже тримаючись за ручку дверей, повернувся і з презирством кинув:

– Однак, запам'ятайте, час ви на це витрачаєте дарма! – і вийшов, ляснувши спересердя дверима.

(продовження у наступному числі)

"ЯК ЩЕ БУЛИ МИ КОЗАКАМИ"

ІСТОРІЯ ОТАМАНА-САМОСТІЙНИКА ПИЛИПА ХМАРИ
ТА ЙОГО СОРАТНИКІВ, ЗАПИСАНА ЧЕКІСТАМИ
В ТРИДЦЯТИ РОКИ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

В архіві управління Служби безпеки України в Кіровоградській області знайдено унікальний документ на шістдесяті двох сторінок під назвою "История банды Хмары". Автор рукопису невідомий. Називає себе "людиною без видатної шкільної освіти". Відчувається, що писав на основі власних спогадів, використовуючи також інші джерела. В першій частині твору розповідається про зародження національно-визвольного руху на території Олександрівського району, так би мовити, про засів вільнолюбивих ідей. Решта – як те самостійницьке зерно проростало. На жаль, величезний фактичний матеріал подано через призму людиноненавистницької сталінської ідеології зразка 1931 року. Борці за самостійну Україну називаються не інакше як "бандити". (Щоб не відволікати читача від ходу подій, подекуди замінено той термін на "хмаринці" або "загін"). Та навіть надмірне вживання цього слова не може применшити й приховати відваги, героїзму, самопожертви, військової кмітливості і палкої любові до Батьківщини тих, хто ціною власного життя спробував у 1917-1922 роках відродити в нашому краї славні діла козащини й гайдамаччини. Як тут не пригадати пророче й проникливе Шевченкове:

*"Гайдамаки не воины –
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории..."
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Разбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.*

Текст подаємо зі скороченнями, в перекладі з російської.

I.

У селі Михайлівці (нині Олександрівський район – **Ф. Ш.**) політичне життя починається приблизно з осені 1906 року, з прибуттям до нього учителів-семінаристів Трохима Харитоновича і Давида Харитоновича Скрипок.

Вони організували гурток с-р (соціалістів-революціонерів або есерів – **Ф. Ш.**). До нього спочатку ввійшло лише учительство, зокрема: Пшеничний Петро Іванович, Камінська Лідія Андріївна і Крижанівська Ольга Миколаївна. Були в селі й співчуваючі.

Організація, котрою керували Скрипка і Школа Йосип, була, певно, пов'язана з іншими с-р гуртками, тому що в Михайлівку частенько навідувались чужі люди, які, будучи викладачами народної школи, нелегально проживали то у Скрипки, то у Пшеничного. Ці учителі розповсюджували свої революційні погляди й на учнів, котрим довіряли (тогочасні учні були віком до 20 років).

Через два роки Скрипок перевели до села Єлизаветградки. І гурток, заснований ними в Михайлівці, припинив існування. Через рік Скрипку Трохима заарештували. Після повернення він помер, а з ним – і гурток.

У 1912 році в Михайлівці відроджується гурток с-р, керівником якого стає Молоков-Журський, котрий на той час був учнем Водяньського лісного інституту (училища? – **Ф. Ш.**). До його складу ввійшли: Брайко Никон Павлович, Тарасенко Гаврило Іванович, Кучмар Сидір Микитович, Тарасенко Григорій Федорович, Волошка Никанор, Кравченко Іван, Бжилицький Антон Іванович і Котовий Андрій Іванович. Гурток мав зв'язки лише з Олександрією й проіснував до 1914 року, бо війна, що розпочалася, забрала його членів.

II.

Приблизно в 1911 році в селі Єлизаветградці з'явився фельдшер Мельник Юрій Дмитрович, який належав до партії с-р. У Михайлівці Мельник познайомився з учителькою Колюк Варварою Григорівною, котра згодом стала його дружиною і членом партії с-р (...)

Лютнева революція заглянула до Михайлівки тоді, коли нікого з перелічених осіб не було вдома. Втім, лишалася Колюк Варвара. Отримуючи інформативні листи від Юрія Мельника, вона взялася до організації нового гуртка УКР-С-Р (САМОСТІЙНИКІВ). До його складу ввійшли: Балас Павло Іванович, Тарасенко Максим Іванович, Брайко Василь Іванович, Калиниченко Павло Григорович, Литвинов Кузьма Леонтійович і Кондратенко Павло Андрійович. Також в Михайлівці було організовано "ПРОСВІТУ", а при ній обширну бібліотеку й книгарню. Сюди ж примкнула Колюк Варвара Гри-

горівна та Котовий Андрій Іванович, котрий повернувся з фронту. Ідея "САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ" зростала й міцніла. Обговорювались розпорядження Центральної Ради, зростало незадоволення членів гуртка Керенським та спробами нового закабалення щойно звільненої з-під іга Романових України. Спливло зовсім небагато часу, і з фронту повернулись усі старі учасники колишнього гуртка Молокова, крім Бжизького Антона й Тарасенка Григорія, які знаходились у полоні. У квітні 1917 року в Михайлівку приїздив Мельник, і гурток, організований його дружиною, урочисто відкрив театр, куди почали вливатися все нові й нові сили, залишаючись під керівництвом В.Мельник і виконуючи її розпорядження. Так минув весь 1917 рік.

Поява перших більшовиків для Михайлівки лишилась непоміченою. Класова боротьба, що розпочалася, була заретушована доволі сильною організацією "САМОСТІЙНИКІВ"... У грудні 1917 року в Михайлівку остаточно повернувся і сам Мельник як живе втілення померлого запорожця (в чумарці, широких шароварах, сивій папасі набік і кривою шаблюкою при боці). Гурток почав жити новим життям. Прислухались до голосу Центральної Ради. Ждали повного зникнення привида більшовизму, що тільки-но з'явився... З наближенням гайдамаків у Михайлівці об'єднався невеликий загін більшовиків виключно з наймитів і бідноти... Куркулі виступили на боці німців... Група Мельника була проти німців... Але з проголошенням "САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ" помазанням на гетьманський престол Скоропадського Павла було зібрано всіх членів організації, де Мельник прочитав маніфест Скоропадського. Після чого на службу до гетьмана поїхала більша їх частина (Гончаренко Павло, Носенко Сергій Тихонович, Стежка Парфен Сильович, Тарасенко Микола Михайлович, Тарасенко Дорош Дмитрович і Калениченко Павло Григорович), а решта лишилися в Михайлівці. Падіння гетьмана куркулі зустріли доволі плаксиво. Перед ними знову замаячив привид більшовизму, що загрожував їм погибеллю. Однак не всі повернулися в Михайлівку. Лише Гончаренко П. та Носенко С., а решта перейшли до армії Директорії, приймаючи найактивнішу участь у боях з червоною гвардією. З відходом Петлюри, тобто Директорії, повернувся в село Тарасенко Микола, а інші – виїхали з петлюрівськими військами за кордон. Втім, незабаром до Михайлівки повернувся й Тарасенко Дорош Дмитрович. Вступ червоних військ у 1919 році захопив Мельника та його організацію з розбитими почуттями. Поклад і Дишловий приїхали до Михайлівки анархістами. Обирається сільська рада, до якої входять Мельник із Покладом. Мельника направляють на повітовий з'їзд до Олександрії. Він вступає до КП(б)У, але погляди його лишаються старими.

З появою Денікіна – ще десь на Дону – Поклад Йосип організовує загін у Михайлівці, найменувавши себе отаманом ГОНТОЮ. Ад'ютантом його стає Дишловий Леонтій, а командиром призначається Горищенко Іван Те-

рентійович. До Гонти (Поклада) приєднуються такі особи: Буша Пилип Іванович, Могила Іван Тихонович, Кравець Захар Максимович, його старший брат та багато інших. (Оперували в Єлизаветградці, на станціях Цибулеве та Фундукліївці).

Прибулі денікінці захопили Михайлівку доволі спокійно. Після вступу червоних до Михайлівки повернувся й Стежка Парфен Сілович. Він прибув з-за кордону із загоном Гулого-Гуленка¹ для підняття повстання в тилу, але був розбитий червоними в селі Цибулевому.

Під час виборів Стежка стає членом волосного ревкому й сприяє звільненню людей загону Гулого, взятих у полон... Сприяє проникненню до ревкому своїх соратників по ідеї: Гончаренка Павла Кононовича (стає секретарем) та Носенка Федора Тихоновича (діловодом). Мельник Юрій лишається жити в Михайлівці, зібравши старих знайомих, працює в театрі режисером.

III.

Кипить робота тільки-но обраних рад. У Єлизаветградці організовано партійний комітет... Ядро самостійників, створене й зміцнене Мельником та його дружиною, терпить поразку. Але Петлюра та українські емігранти не сплять...

У квітні 1920 року в селі Єлизаветградці організовується нове ядро українських есерів-"САМОСТІЙНИКІВ", до якого увійшли: Боевець Оксент Михайлович, Компанієць Дмитро Петрович, Ступа Григорій Григорович, Ступа Василь Іванович, Гончаренко Павло Кононович, Стежка Парфен Сілович і Медведєв Андрій Семенович (останній займав тоді посаду військкома). Ця сімка почала енергійно працювати над створенням повстанкому та вербуванням людей.

Діяльність організації проходила доволі чітко і без особливих маскування.

Організатори – Компанієць Дмитро та Боевець Оксент – стали часто навідуватись до Михайлівки і цілі ночі просиджували під приміщенням школи в середовищі Мельника, його дружини Колюк Варвари, а також Гончаренка і Стежки П. (бачив їх так я не менше десяти разів)... З посиленням чуток про наближення польського фронту активізувалась робота й повстанкому, почався ріст організації. У першій половині липня в полі між лісами Плоским і Паршивою відбулася перша нарада з приводу виступу. В ній брало участь 40 чоловік. Керували нею Медведєв Андрій та Компанієць Дмитро. Були там люди виключно з Єлизаветградки. Фронт наближався... У цей час у лісі за чотири кілометри від Михайлівки з'явився загін *Кваші*². За чутками, їх було до 30 чоловік. Озброєні гвинтівками... Надходили чутки й про те, що в Чуті, в районах Гутницької й Цвітної, теж є банди, але їх поки що ніхто не бачив...

IV.

Село Цвітна розташоване під лісом. Мало до 1400 дворів, власних куркулів і власних бідняків. Цвітна, як і кожне село на Київщині, належить до малозаможних, і мешканці його займаються виготовленням посуду з глини.

Куркулі Цвітної мали величезні капітали. До таких належали й брати Сіденки – Макар та Сильвестр. Відчуваючи свою загибель, вони викликали всіляке невдоволення серед бідноти проти влади рад, групували навколо себе силу темноти й безкультур'я. Сіденки, крім коштів, мали ще й освіту і військове звання, будучи офіцерами. Саме вони звернулися до бідняка Хмари Пилипа³ з проханням прийняти отаманство... Хмара – один із темних неполітичних людей, котрі були і є зараз у кожному селі.

Задовольнившись добре проробленою справою в Цвітній, Сіденко Макар виїжджає до Гутницької. Протягом тижня організовує десять чоловік з молоді, котрі й стали застрільниками майбутнього серпневого повстання (Філіпенко Данило, Філіпенко Степан, Касіщев Петро, Неїжкаша Лазар, В'язовський Іван, В'язовський Василь, Ніздря Тиміш, Мочар Михайло, Бочка Іван і Чорний Сергій). Отаманом Сіденко призначив Філіпенка Данила. Потім об'єднав із загоном Цвітної, де отаманом уже був Хмара Пилип, котрий мав загін у кількості 20 чоловік. Це об'єднання відбулося 17 серпня. А 19 серпня під отаманством Хмари вже разом виступили з лісу, влаштувавши засідку на мобілізованих, котрих везли з Михайлівки і Красносілля до Кременчука підводами. Ця перша засідка їм повністю вдалася. У бою полягло дев'ять чоловік супроводжуючих та мобілізованих⁴.

Перемога, з одного боку, підбадьорила, а з іншого – притягла нову силу, яка зростала не по днях, а по годинах... Її відлуння далеко прокотилося по лісу і селах, приваблюючи до себе все нових і нових людей, переважно рештки Григоріївської та Коцурівської банд... Ім'я Хмари переходило з вуст у вуста, як щось священне, й приковувало помисли багатьох із молоді.

Куркульство різних сіл боготворило Хмару, скрізь і всюди робило йому гарні зустрічі, а загін його годували якнайкраще. Гутницька й Цвітна, опинившись без влади, стали резиденцією отамана Хмари...

V.

Минуло вісім днів після першого бою. І повстанком, що знаходився в Єлизаветградці, відрядив у ліс до отамана Хмари делегата в особі Носенка Федора Тихоновича...

У ніч на 28.08 Хмарою було здійснено наліт на станцію Цибулеве, де було вбито двох червоноармійців. У ньому брало участь 18 чоловік на конях, у тому числі Голик Мефодь Хомич, котрий назвав себе "Залізняком". Цей наліт ще більше посилив ріст банди і довіру до неї від населення.

Вдень 28.08 до отамана Хмари стали прибувати делегати із сіл Цибулеве, Чорноліски, Чутівки, Богданівки, Веселого Кута, Дмитрівки, Чичевки, Юхимової, Залом і Плоского з проханням прийняти їх людей під єдине командування... Так відбулося об'єднання людей, котрі не бачили поперед себе нічого, крім майбутнього, що ховалося за двома приємними для них словами "САМОСТІЙНА УКРАЇНА". Ці два слова електризували масу, яка, зібравшись, забула про класову несумісність і боротьбу. Живилась лише ненавистю й бажанням найжорстокішої помсти щодо більшовиків, комуністів... Ця жорстока помста іскрилася в серці кожного і охолоджувалась лише тоді, коли по землі лилася кров з уже неживого тіла такого ж бідняка, але який назвав себе більшовиком.

VI.

З 29.08 на 30.08 до Хмари з Михайлівки увійшла перша група, що складалася з таких осіб: Гончаренко Павло Кононович, Стежка Парфен, Коновалов Степан Гнатович, Сулига Василь Семенович, Носенко Федір та Сергій Тихоновичі. По дорозі в Цибулевому Носенко Федір зайшов додому до Чинчевого Гната. Той зібрав з десятків молоді з різними гвинтівками. Вийшли на поле у напрямку до Чути. За селом приєдналося ще зо два десятки і всі попрошували до лісу.

Був уже ранок, коли прийшли на обумовлене місце до будинку Могилая Явтуха. Тут розташувалися відпочити й до Хмари направили двох гінців. Близько дев'ятої ранку приїхали на конях Сіденко Сильвестр, Хмара й Дядюра Ул'ян. З дому Могилая вийшов Холявко Василь Михайлович, котрого Сіденко відрекомендував: "Це наш батько. А тому ми повинні його шанувати й слухати". (Тут і скрізь далі пряма мова в оригіналі подається українською. – **Ф. Ш.**)

Холявко привітав прибулих короткою промовою, закликавши згуртуватися в тісний кулак, щоб роздушити нашого спільного ворога – велико-роса, який приїхав, щоб закабалити нас, українців. Водночас закликав не шкодувати ворогів, закінчивши промову: "Хай живе вільна наша мати – самостійна Україна". Холявко – майстер говорити. Так наелектризував масу, що присутні згодні були різати всіх, хто потрапить під руку.⁵

Загін Хмари збільшувався з дня на день. До кінця серпня вже налічувалось до 450 душ, озброєних гвинтівками, обрізами, бомбами,

при двох "Максимах" на тачанках. Банду цю назвали "Першим Чорнольським полком". Розбили на роти.

Організували технічну сотню, метою якої було руйнування залізниці й будь-яких споруд, що мали стратегічне значення. Командиром її був Голик-Залізник⁶, а взводними – Носенко Федір і Стежка Парфентій, який назвав себе "Вовчок".

Було створено п'ять рот піхоти, котрими командував Сіденко Сильвестр і кінна сотня з 58 душ під командуванням Хмари. Кулеметна сотня числилась при кінній і теж очолювалась Хмарою.

Здійснивши такий розподіл, вночі виступили до ст.Цибулеве. У розвідку пішли Носенко Сергій і Бабій Михайло. Технічна сотня, виявивши себе, була відбита від залізничного мосту і змушена була відступити. А ті, що пішли на станцію, захопили телеграфні й телефонні апарати, пограбували поїзд, що стояв біля рампи...

Після повернення до Цвітної з Михайлівки прибула нова партія на чолі з Медведевим Андрієм Семеновичем у кількості 60 чоловік, але серед них я впізнав лише кількох, а саме: Грищенка Кирила, Добровольського Арсена, Гонтаря Федора, Ступу Федора, Пісного Іларіона, Калиниченка Якова, Юрченка Данила. Решта були незнайомі й такими залишились. З ними ж прибув Компанієць Дмитро Петрович, котрий відразу ж приступив до обов'язків начштабу. А з села Цибулеве прибув цілий загін у кількості 100 чоловік під керівництвом Бондаренка Павла, який назвав себе Кібцем⁷.

Всі були добре озброєні, мали багато бомб та інших вибухових речовин.

VII.

У той час в Холодному Яру виник новий загін під отаманством *Деркача*, офіцера із села Мельників. До його складу влилася й банда Кваші. Об'єднавшись, вони оперували по Кам'янському, Чигиринському і навіть Черкаському районах. Там чомусь опинився з Єлизаветградки Харківський Михайло.

Як Деркач, так само й Хмара, не думали об'єднуватися... Метою їх було визволення України – і проголошення її "САМОСТІЙНОЮ".

VIII.

Отримавши поповнення з різних сіл і хуторів, загін Хмари виступив з села Цвітна і, пройшовши Красносілля, наблизився до залізниці на 267 кілометр. Технічна сотня приступила до розбирання лінії, пошкодження телеграфного зв'язку, а піхота зробила засідку в посадці, піджидajući

підходу бронепοїзда зі станції Фундукліївка. Взвод під керівництвом Носенка Федора розбирав лінію, а Стежки-Вовчка – знищував шаблями дроти й розбивав ізолятори, а також підпилював телеграфні стовпи... Бронепοїзд першим відкрив стрілянину з кулемета... Але одночасно хмаринці, які засіли в посадці на високому насипу, відкрили також рушничну стрілянину по бронепοїзду, звідки відразу ж впав один убитий, і панцерник почав відступати до станції Фундукліївки, лишивши убитого, котрий виявився (за документами) машиністом.

З 267 кілометра хмаринці мали намір рухатися до ст.Цибулеве. Але звідти почав пострілювати бронепοїзд, через що довелося відступати до Красносілля. Всю дорогу бронепοїзд, що прибув зі Знам'янки, обстрілював відступаючих. У Красносіллі для банди було приготовлено добру підмогу й обід, після якого вона виступила в Чуту...

У той час, коли Хмара пробував свою силу поблизу ст.Хирівка, тил у нього забезпечувався надійно, бо у бік Фундукліївки лінію закрили пущеним під укiс поїздом, що перегородив дорогу⁸.

З Красносілля перейшли ліс і Веселий Кут, зупинилися – по частинах – в Чичевці та Цибулевому. Розпочинався наступ. Було захоплено тачанку з трійкою коней і двох чи трьох чоловік, що знаходились у ній. Але що з ними було зроблено, – для мене так і лишилося невідомим. Їх, здається, обеззброїли, роздягли й відпустили живими. Цього дня в селі Цибулевому для банди приготували обід на майдані коло другої церкви.

IX.

До самого приходу на станцію Знам'янка в кожному селі й хуторі населення зустрічало хмаринців доволі радісно. Крім підтримки продукцією й фуражем населення поповнювало загін все новими силами. Так що на день цього приходу Хмара мав у своїх лавах до двох тисяч чоловік. Хоча третина з них не мала зброї... Попри те, ця значна сила приковувала погляди заможного населення, а водночас і підіймала дух обох сторін, даючи оманливу надію на перемогу "гайдамаків" (як їх називали) над ненависними комуністами. Метою виступу на ст.Знам'янка було здобуття зброї, якої не вистачало, й оснащення боєприпасами...

...Тільки но Хмара вступив до Знам'янки з боку села Дмитрівки, як відразу ж було поранено одного з бандитів. Справа, що так добре була налагоджена (до цього часу навіть не було пораних), зазнала "аварії". Лише коротка промова Холявка підняла настрій деморалізованих, котрі розійшлися готуватися до переможного бою. Але не мину-

ло й години, як почався відступ зі Знам'янки на Жуківку, а звідти – на Плоске і через ліс – у Гутницьку...

Х.

Гутницька прийняла на свої вулиці й у навколишній ліс стільки підвод, людей та худоби, що до центру села важко було добратися, не доклавши зусиль. Підводи і біженці розтяглися кілометрів на двадцять.

Прибувши до Гутницької й не встигнувши відпочити й поїсти, Хмара повинен був знову вступити в бій з наступаючими з боку Красносілля курсантами Зіновевської кавшколи. Було піймано двох курсантів на конях, котрих по дорозі в Гутницьку роздягли. Штаб прийняв рішення – розстріляти (...) Хмаринці не могли встояти проти сил курсантів і, залишивши Цвітну, відступили до лісу. У Цвітній спалахнули пожежі. У цьому бою Хмара втратив двох чоловік⁹. Переночувавши в лісі, рушив через Ружечеве до Нестерівки. Тут хмаринець, котрий іменував себе Назаром Стодолею і був родом з цього ж таки села, розстріляв комуніста в лузі. Після чого кінна сотня рушила на Чигирин (під вечір повернулася), а піхота зупинилася в лісі проти села Юхимове.

На цій стоянці штабом було відряджено незнайомого для мене хлопця з Красносілля до Степового для переговорів про об'єднання. Йшло перегрупування й озброєння. Доставлено з Черкас перші шість ящиків патронів, три ящики бомб. Але, яким чином це було зроблено, лишилося таємницею штабу й завгоспа Шуліки Миколи з Красносілля. Через тиждень делегат повернувся назад. Віддано розпорядження рушати. Хмара урочисто в'їхав до Михайлівки, а згодом і до Єлизаветградки, де й відбулося злиття з дивізією Степового, в якій було дві тридцятигарматні батареї, що іменувалися батареєю. Командував нею офіцер Терещенко Максим. Степовий, перейшовши райони сіл Аджамки, Клинівці, Калинівки, Сентового, Федвара, мав у своєму складі виключно людей з названих сіл. А ось коли вступила до Єлизаветградки, то остання напередодні віддала всю молодь Хмарі¹⁰.

Після нового об'єднання Хмара дав розпорядження виступити в село Цибулеве... Минула ніч і закипів бій: від Цибулевого, вздовж залізниці до самої станції Хирівка. Одночасно розбирали залізницю до посту на 278 версті.

Село Цибулеве, як жодне з сіл, допомагало банді. Про це можна судити хоча б по тому, що для банди – без будь-якого попередження на те – варилися обіди й їжу розносили по фронту аж до ст. Хирівка. Крім обіду, розносились відрами мед, пшеничний хліб, пироги й вода. Після денного бою банда зробила перегрупування й відпочинок у Нерубаївському лісі.

XI.

Відпочивши в лісі, Степовий і Хмара вступили спільно до села Федвар, звідки круто повернули на північ, вийшли з лісу й вступили у село Бовтишку. Після невеличкого привалу пішли далі на Бандурове, а потім – на Баландине. Загін Хмари зупинився там, а Степового – в Красносіллі, виставивши навколо названих сіл караули. День і ніч минули спокійно. Та наступного дня з боку сіл Телюпине й Бандурове з'явилися кінні роз'їзди Червоної Армії... Зав'язалась части перестрілка. А потім кінний загін Хмари вийшов у чисте поле, але не для бою, а щоб прикрити піхоту, що відходила. Відступ був швидкий¹¹. Після заходу сонця опинилися в Миколаївці.

Маленьке село не могло вмістити банди, а водночас і нагодувати її. Тому саме тут, вперше було прийнято заходи насильно відбирати хліб у населення.

Невдалий рейд після об'єднання Чорноліського полку виявив невдоволення Хмари повстанці вояк дивізії Степового, він назвав їх боягузами. Почалися вимоги знову відділитися для самостійних дій. Що й втілювалося в життя зранку. Отже, Хмара після одного невдалого походу знову став діяти самостійно. Виділивши свої сили і залишивши дивізію, вдень перейшов через село Нерубаївку, залізницю, в район села Соснівки, Верещаків і вступив у село Цвітну, де лишився на ніч, яку провели доволі неспокійно.

По дорозі на Нестерівку зупинилися. Холявко виступив з довгою промовою, в якій закликав мужньо, не шкодуючи життя, боротися за "неньку Україну" і закінчив її тим, що людей без зброї варто розпустити. Хай, мовляв, дома серед населення її знайдуть і вже озброєні повертаються назад для спільної боротьби з більшовиками... "Знайте, – закликав він, – що смерть того чи іншого козака на полі в бою за визволення стане основою нашої історії... Це повинно бути гордістю для вас, козацтво!".

Після цієї промови частина озброєних виключно довгими палицями з загостреним кінцем, що іменувалися *шпилевими*, була розпущена. Частина дивізії Степового, а з нею й командир батареї Терещенко Максим, влилися до Хмари...

(...) Хмара лишився на місці. Перша кінна армія т.Будьонного рухалась на Врангелівський фронт. Побачивши, що будьонівці не думають йти до лісу, 14/Х частина кінних хмаринців, набравшись хоробрості, осмілилась обстріляти будьонівську частину, що проходила на Дмитрівку через Веселий Кут... З Веселого Кута незнайомий громадянин привів двох будьонівців, котрі добровільно перейшли до Хмари. Хто вони, ніхто не знав, але вони називали себе офіцерами з Кубані.

Одному ім'я Тимофій, іншому – Прохор. Будьонівська армія пройшла. А Хмара здійснив наліт на Водяне, звідки привезли кілька сотень нових кропив'яних мішків. Незабаром відбувся поділ на дві частини. Одні лишилися при Хмарі, інших очолив Бондаренко Павло з Цибулевого, якого прозвали *Кібчиком*.

Хмара вже бездіяв, а Бондаренко здійснив ще кілька нальотів. На зиму збиралися йти під дах. Але звідкись прибув новий отаман, капітан Врангелівської армії з 17-ма до зубів озброєними людьми, котрі знову об'єднали роздроблений загін, до них приєднався й отаман Завгородній¹².

XII.

Об'єднання дало добре озброєння бійців до 300 чоловік при 14 кулеметах різних систем. Командиром обрали Баранова, Хмару – помічником, брати Сіденкові й Терещенки репрезентували штаб, а Шуліка Микола залишився завгоспом. Новий загін капітана Баранова вирушив з Гутницької, тримаючи напрямок до Румунського кордону. Приїхавши в село Пастирське, зупинилися на відпочинок. Але тут їм довелося дати бій Червоній Армії і виходити з оточення. У цьому бою втратили кількох чоловік убитими, в тому числі й отамана Бондаренка-Кібця. Але його не залишили, а везли з собою два дні, доки в одному з сіл тіло не поховали за козацьким звичаєм. Але не в степу, а поблизу церкви¹³.

Поховавши отамана, рушили далі на захід, вступаючи в бій з червоними загонами... Таким чином дісталися до річки Синюхи. (Все це пишу за розповідями учасників походу.) Але звідти змушені були повернути голоблі назад... Вечором 16/XII-20 року, виснажені і швидким відступом, вступили в Гутницьку на ніч і відпочинок.

Настав сірий зимовий ранок. Сурмач програв збір. Всі зїхалися до місця, де знаходився штаб. Баранов виступив з промовою, описав найважливішими фарбами їх становище і, насамкінець, заявив, що немає сенсу залишатися до весни великою групою, а потрібно розділитися на менші і зиму пережити, як хто зуміє. Але з настанням весни знову необхідно зібратися для рішучої і остаточної перемоги або загибелі. Вся банда проспівала "Хоч пан, хоч пропав". Баранов зі своїми людьми, котрих зберіг повністю, виїхали у напрямку Цибулевого через Чуту. Хмара з Сіденками, Шулікою Миколою, Терещенком, Дядюрою Ул'яном і Ступою Антоном з села Єлизаветградки виїхали в Цвітну. Завгородній же взяв з собою найбойовитіших і виїхав у напрямку села Кошари. До його загону ввійшли: два кубанці, два махновці, Грищенко, Добровольський, Пісний, Тарасенко Дорош, Стасенко Петро, Бондаренко Архип і якийсь офіцер Хвиля. Гутянські лишилися вдома, а цвітянські теж поїхали додому. Так 17/XII-20 року банда розформувалася на зиму.

XIII.

Група цвітнянських хмаринців, приготувавши собі землянку, безпечно проживала, виходячи в село лише на той випадок, якщо не вистачало провізії. Хмара ж, брати Сіденки, а також Шуліка Микола з Терещенком перебували в селі. Терещенко й Шуліка зимою навчали Хмару грамоті, письму й математиці (був чоловік майже неписьменний) для того, щоб міг підписувати накази по полку. Неписьменність ставила штаб і самого отамана в незручне становище.

Група гутнянських бандитів була не одна. Сюди стікалися люди з різних сіл тому, що було тут найкраще переховуватись: всюди добре знайомі місця і найменше можна було сподіватися турботи з боку червоних загонів. Дехто з настанням весни хотів виїхати з України і турбувався про те, щоб добути якісь документи. Інші хотіли віддати себе в руки правосуддя.... А більша частина продовжувала лишатися разом у Чуті на так званому "майдані", щоб весною продовжити боротьбу.

Дуже вирізнялася з-поміж інших група Завгороднього. Кількість його сягала 267 чоловік і більше. Всі на добрих конях і добре озброєні. Роз'їжджаючи з села в село, перехоплювали пошту, вихоплювали з сіл тих, хто на їх думку, був комуністом, або горою стояв за "советы". Загін Завгороднього мав два прапори. Один національно-український, а інший – червоний. Завдяки червоному прапору Завгородній тривалий час роз'їжджав без переслідування з боку червоних загонів, міг легко збирати будь-які відомості.

...У перших числах березня штаб, тобто Сіденки й Хмара, передали, щоб від Гутницької всі переходили до Цвітної. Всі, хто відчував себе в доброму здоров'ї, пішли до призначеного місця. Там було чимало хмаринців, у тому числі й загін Завгороднього. Всіх ознайомили з тим, що треба провести вибори делегатів на з'їзд, який мав відбутися в Холодному Яру, куди повинен прибути представник з Петлюрівського штабу. На цей з'їзд з Чути потрапили: Сіденко Макар, Хмара Пилип, Гришко Нестор; з Суботова – Терещенко Максим (ці від офіцерства й штабу), а я та ще чоловік з Цвітної (прізвище його забув) пішли теж вивчати Холодний Яр і були присутніми на з'їзді.

XIV.

На з'їзд у Холодний Яр прибуло до 30 чоловік отаманів і рядових бандитів. Більшість із них лишалися для мене невідомими. Там були такі особи:

1. Бондарук Микола (голова);

2. Водяний (з Черкащини);
3. Чучупака;
4. Деркач;
5. Чорний-Ворон;
6. Хмара Пилип;
7. Сіденко Макар;
8. Гришко Нестор;
9. Терещенко Максим;
10. Хвиля (офіцер)...¹⁴

З'їзд урочисто відкрився при розгорнутому шовковому прапорі національному, на якому також шовком було вишито герб УНР (Української Народної Республіки – **Ф.Ш.**) і написано: "Хай живе вільна самостійна Україна!" З короткою урочистою промовою виступив отаман Водяний. Проспівали гімн "Ще не вмерла Україна". Потім знову виступив Водяний, особливу увагу зосередивши на політиці Москви стосовно України... Говорив, що слід згуртуватися і з приходом весни підняти масове повстання проти тих, хто йде за інтереси Москви, хто прагне закабалити український народ. Після нього виступив Бондарук Микола, як представник петлюрівського штабу, оголосивши свої повноваження й документи. Наголосив, що йому доручено не підіймати масового повстання, а згуртувати людей і розпочати найжорстокіший масовий терор проти комуністів. Водяний зіскочив і закричав: "Панове, шпигун!" і, вихопивши револьвер, почав викликати Бондарука на герць (дуель). Всі делегати вихопили револьвери і не знали, що робити: чи стріляти у Водяного, чи в Бондарука – представника Петлюри, на котрого так багато надій покладали. З трудом вдалося заспокоїти Водяного, котрий, однак, не з'їзді не побажав залишатися і поїхав, кинувши: "Попереджаю вас, панове, що це не є представник від нашого уряду, а є шпигун від уряду Москви, який доведе і вас, отаманів, і вірне вам українське козацтво до повної загибелі". Декому він закинув у серце сумнів. Знову взялися за перевірку повноважень і документів. Але пережита в небезпеках зима і тепле майбутнє знову повернули туманні надії й довіру до Бондарука, як представника УНР.. Після Бондарука виступив Гришко Нестор, котрий у своїй промові намалював доволі яскравими фарбами життя українського народу за царату, а також торкнувся майбуття українського народу, котрий, мовляв, сліпо йде на гачок політики Москви і опиниться ще в гіршій неволі й рабстві, ніж це було раніше. І коли зараз не звільнитися ПОВНІСТЮ від ярма Москви, то опісля вже нічого буде й думати.

Виступили й інші, і з'їзд лишився з'їздом, а кожний з представників (за винятком Макара Сіденка) лишилися при власних думках, але все ж ухвалили: організувати всіх людей в один загін і негайно вирушити в рейд для терору.

Одночасно зі з'їздом у Холодному Яру в Чуті на великому майдані за два з половиною кілометри від Гутницької, між ярами Орловим і Капустяною, знаходився загін Завгороднього з 22 чоловік кінноти й до 22 – піхоти, котрі ждали рішень з'їзду. На цьому ж майдані було розпущено червоний прапор Завгороднього. Не знаю, який саме червоний загін пішов у ліс до цього місця, але ще не встиг він підійти, як командир цього загону був убитий з маузера Стасенком Петром з Єлизаветградки. Червоні в паніці кинулися тікати. За словами очевидців у цьому бою загинуло до 73 червоноармійців. Наступного дня той же червоний загін, об'єднавшись з іншими, знову рушив до лісу, проте вже з боку Ружечеві, але й тут вони змушені були відступити. Завгородній же у цих двох боях не втратив жодного, що підняло дух не лише їх самих, але й населення, котре сподівалося завдяки їм позбутися комуністів. Після другого бою загін Завгороднього й піхота, крім хворих, переїхали у район Цвітної, очікуючи представників, відправлених на з'їзд, та його рішень.

Повертаючись з Гришком з Холодного Яру, я почув від нього таке зауваження: "Водяний правий. Ми потрапили під вплив комуністашпигуна і нам усім загрожує загибель". Ми пообіцяли одне одному, що ніколи й ні з ким ділитися цією думкою не будемо, але при першій нагоді спробуємо вийти з банди.

Делегати, прибувши зі з'їзду, відразу ж заходилися формувати новий склад загону, командиром котрого обрали Хмару. Помічником – Завгороднього. Завгоспом – Шуліку Миколу. А до штабу війшли Терещенко Максим, Сіденко Макар і Сіденко Оліян. Сам Бондарук залишився як політичний керівник (політрук) при банді. Вирішено було посадити всю піхоту на коней для швидкого пересування. Послано людей на пошук червоних загонів. Виявилось, що в Матвіївці знаходяться вершники в кількості 50 шабель. Туди й ухвалили рушати вночі.

XV.

Була ясна березнева ніч. Виступали тільки ті, що на конях. Їх набралось до 35 чоловік. Переїхавши Верещак, в'їхали до села Любомирки і зупинилися підночувати з тим розрахунком, щоб на світанку напасти на Матвіївку. Все було зроблено згідно з розпорядженнями отаманів.

Був сірий туманний ранок, хмаринці пробирались до Матвіївки, віддавши коней коневодам. Ніхто точно не знав кількості загону, що

знаходився в селі, а тому кожний ішов з переконанням, що вони не лише добудуть коней, але й одяг...

Минула година в напруженні і таємничо-глибокій тиші. Постріл, другий, третій, а потім і частий вогонь, глухий і нерівномірний. Вдалося зняти заставу, що знаходилась на цвинтарі. Ввійшли у село. Червоноармійці міцно спали. Хмаринці взялися сідлати коней і виводити їх на вулицю. Вартовий біля кулемета, помітивши чужих людей, зробив три постріли. Після чого червоноармійці, хто як спав, почали вибігати з хат на вулицю. Хмаринці полювали на них, пристрілюючи білі фігури, що метушились на вулиці... Всього було забрано 27 коней (у більшості випадків осідланих) і залишено позаду себе півдесятка вбитих червоноармійців.

З добутими кінями хмаринці урочисто повернулися на місце стоянки... Того ж дня в різних місцях було добуто коней стільки, що відразу кінний загін з 35 віріс до 120 шабель при двох "Максимах", одному "Кольті" й двох "Люсах".

Хмара відзначав нову перемогу...

XVI.

...Вдалі бої під селами Гутницька та Ружечева, а також біля села Матвіївки, й здобуття коней підвесилили співчуваючих серед населення, котре мало не боготворило отамана Хмару й передавало з вуст у вуста казково-легендарні розповіді про нього. Щоденно то з одного, то з іншого боку приїжджали нові люди: на конях, озброєні з ніг до голови, котрі вливалися до лав отамана Хмари. Населення, особливо підлісних сіл, самі, добровільно, без жодного нагадування з боку бандитів, привозило до лісу продовольство й фураж. Крім того, вже не потрібно було посилати власних людей для розвідки про розташування червоних загонів, й без того щоденно з навколишніх сіл передавались в штаб сотні різних повідомлень не лише про розташування червоних загонів, але й про те, де саме й що заготовлено з продовольства й фуражу для останніх. Хмара, отримуючи такого роду повідомлення, відразу ж посилав туди своїх людей й ті забирали все, заготовлене для червоних, собі до лісу. Рідкісні випадки обходились у схожих ситуаціях без жертв... Найбільше й найкраще за інших працювали в плані передачі всілякого роду інформації Могилей Явтух, Матвеев Семен (с.Гутницька) та якась жінка з Криворіжжя, розстріляна в Чигирині в 1921 році у вересні місяці, куди була відправлена штабом для розвідки.

Загін Хмари чисельно зростав, сподіваючись на нові перемоги. Весняне бездоріжжя з кожним днем втрачало свої позиції. Наступали ясні весняні теплі дні й місячні ночі...

XVII.

7/IV-21 року отаман Хмара з піснями урочисто виїхав з лісових нетрів і, переїхавши в село Цвітну, вирушив на Бурякову, а звідти, лісом, через Вовчий Хутір, минаючи село Матвіївку, переправився через ліс і зупинився в селі Полуднівка на ніч. Було 150 кінних і 500 чоловік озброєної піхоти, що їхали на підводах, взятих у селах. При кінному загоні було два "Максими", два "Люйси", "Кольт" залишили через несправність. Ніч минула спокійно. О п'ятій ранку виїхали на Медведівку.

Стояв ясний та чистий ранок. У містечку кликали до літургії, дзвонили в Миколаївському монастирі, коли Хмара вихором влетів на майдан. Ніхто не сподівався на прихід банди. Міліція преспокієно спала. Виставили проти будинку міліції кулемети, запропонували здатися на милість отамана Хмари.

Частина без бою склала зброю до ніг отамана, а решта, у тому числі й діловод, відстрілювалася, а потім кинулися втікати до річки Тясмин. Дехто сховався в густому очереті, інші, в тому числі й діловод, пострибали до підвалу. Вони були помічені бандитами, точніше, людьми, котрі показали на них. До підвалу під'їхав Ніздря Тиміш, В'юник Григорій, Мочар Михайло й двоє махновців, котрі запропонували їм вилізти: в іншому разі буде кинуто бомбу. З підвалу вилізли всі. Їх, оточивши, привели до отамана Хмари. Було віддано наказ побити полонених, а потім міліціонерів відпустили. Двоє з них погодилися йти з бандою. Їх навіть не били. Діловода побили і, зв'язавши руки кабелем від телефона, прив'язали до тачанки з кулеметом... На одному з шкіряних заводів було забрано всю шкіру, готову до вжитку. Нею була завантажена одна підвода. Тут же захопили, якщо не помиляюсь, голову волосного виконкому, але що з ним зробили, мені не відомо...

Хмара виїхав у село Мельники... Зупинилися на відпочинок і обід... Далі рухались повз Мотронівський монастир, через ліс, дорогою на Бобринську. Ходили чутки, що там стояв загін червоної кінноти в 250 шабель. Але хмаринці так розхоробрилися, що сміливо йшли на нерівну силу, бажаючи вступити в бій, щоб і решту піхоти посадити на коней.

Було вже темно, коли в'їхали в село Грушівку поблизу залізниці й Холодного Яру. Кіннота виїхала на станцію Райгород з метою, якщо там будуть паровози, пустити їх по колії в Бобринську, щоб заблокува-

ти прохід поїздів, а піхота зупинилася спочити. До півночі повернувся Хмара з людьми й віддано наказав виступити в дорогу на містечко Смілу. Але, проїхавши небагато в цьому напрямку, круто повернули назад...

Коли в Яблунівці почули значний шум і гавкіт собак, надійшло нове розпорядження: їхати якомога тихіше. Слово "тихіше" виконувалося на 100%. Підводи й кіннота рухалися без жодного шуму. Проминувши село Яблунівку, хмаринці знову розхоробрилися й до села Телепин в'їхали доволі бадьоро й весело. Але яким же було розчарування, коли вони дізналися, що в селі стоїть червоний загін піхоти. Отамани Хмара й Завгородній вирішили вдатися до хитрощів. Для цього нагодилися Стасенко Петро й Грищенко Кирило з села Єлизаветградки. Вони поїхали до штаб-квартири червоних. Не знаю, яким чином, але зуміли зареєструватися як червоний загін й банду було розставлено по квартирах, причому для кінноти Хмари було виділено кращі квартири.

Командири ж червоного загону пиячили зі Стасенком Петром і Грищенком Кирилом до самого світанку. А вранці хмаринці, отримавши фураж і продовольство, виїхали з села Телюпине в село Пастирське. Загін Завгороднього тоді побував навіть у Златополі...

...Червоні йшли по п'ятах до села Кримки, потім у бік Розумівки, обстрілюючи їх з кулеметів та рушничним вогнем... Не встигнувши вступити в Бовтишку, Хмара з усім кінним змушений був вступити в бій проти Федварівської міліції, котра під натиском бандитів відступила до села Федвар. Вискочивши з лісу й ганяючись за міліцією, Хмара, Голик (Залізник) і махновці спішилися і, пустивши коней, обстрілювали міліцію... Настала ніч. Хмаринці відійшли до Бовтишки.

Квітнева ніч швидко лягла на землю. Виснажені хмаринці чекали на відпочинок, але сон не йшов. Багатьох хвилювало питання: хто ж такий Бондарук, що назвався представником УНР? Хто він і яка його мета, з якою метою в Пастирському було вчинено розстріл учителя з тринадцятирічним сином, проти чого виступило все населення й банда? Ці питання хвилювали мало не половину хмаринців. Кожний сам собі розгадував питання про Бондарука й приходив до одного висновку: Бондарук – не хто інший, як шпигун від Радянського уряду з підробними документами. Голик-Залізник, Шуліка Микола, Ткаченко Петро й Грищенко Микола вирішили відділитися від банди і прибути в місто Черкаси зі зброєю й кіннями, щоб здатися до рук правосуддя. Після наради знайшли підводи, на яких і виїхали...

Так відбувся розкол. Решта бандитів із Завгороднім та Бондаруком змушені були весь наступний день відступати з боєм до Цвітної, тобто Мотронівського лісу, де можна було не лише відпочити, але й заховатися від червоних...

Вступивши в село Гутницьку, бандитами за таємним наказом Бондарука, кулею було поранено в груди навиліт Стасенка Петра, котрий помер через дві години й був похований за козацьким звичаєм на хуторі Бурякове. Убивство Стасенка знову наштотувало на думку про те, хто ж такий насправді Бондарук. Кількість беззбройних, котрі очікували амністії, зростала з кожним днем, а кількість тих, хто продовжував роз'їжджати, зменшилась.

XVIII.

Убивство Стасенка Петра наклало свій відбиток на загін отамана Завгороднього. Він не лише кількісно, але й якісно ослаб, до того ж і в червні загони з кожним днем стягували кільце... Але Завгородній продовжував оперувати, сподіваючись на краще...

Більшість перехворіла морально. І ця більшість присяглася мститися за смерть Стасенка до останніх хвилин свого життя. В суботу, напередодні Великодня, червоні покинули Цвітну, а вночі туди в'їхав загін Завгороднього, сподіваючись хоча б добу провести по-людському... Ще не зайнялася зоря, як в Цвітну знову повернувся червоний загін. Ще місяць тому населення, побачивши роз'їзд, відразу б повідомило банду, а тепер було не те. Червоний загін в'їхав преспокійно й рухався повільно до центру, саме туди, де були розташовані бандити... Поснула й варта, сподіваючись на те, що населення повідомить на випадок тривоги... Перші постріли не було почуто, і лише тріскотня з "Максимів" розбудила бандитів, котрі з трудом зрозуміли, у чому справа. Центр Цвітної освітився від вибухів бомб і пострілів.

Бій для Завгороднього був повною невдачею... Він втратив п'ятьох убитими, шістьох – пораненими, в тому числі у праву ногу було поранено й самого отамана. Відступивши з Цвітної, бандити відразу навіть боялись переїхати з Мотронівського лісу до Чути, де було спокійніше, де знаходився лазарет.

Зробили це лише наступного дня, зібравшись докупі. Завгороднього помістили до лазарету (знаходився в густому лісі між балками Орловою й Заводною). Тут же лишався й Бондарук... Банду остаточно паралізувало. Бондарук сам нічого не міг зробити, а тому змушений був послати людей на пошуки Хмари, Голика-Залізняка, Терещенка, братів Сіденкових Сильвестра та Макара.

Посланці повернулися, а за ними слідом – і всі вищезгадані особи. Дізнавшись про те, що Хмара живий, соратники ніби воскресли, але ніхто не був упевнений, що Хмара й надалі захоче лишатися з ними.

XIX.

Зустріли Хмару доволі радісно. Та й він радів з того, що не самотній, як гадав до цього. Бондарук попросив у нього вибачення і запросив на нараду. На ній були присутні: Бондарук, Хмара, Терещенко, Сіденко Макар, Гришко Кирило, Бондаренко Архип, Голик-Залізник і В'язовський Іван. Не дивлячись на велику недовіру до Бондарука, ніхто з присутніх не наважився підняти цього питання, а ніби нічого й не трапилось, обговорювали склад нового штабу. До нього обрали Терещенка, Сіденка Макара і третього, якого я не знаю. Хмару обрали командиром, вітали його й виявили масову довіру як отаману, за котрим вони повинні йти в вогонь і в воду. Штабу доручили в тиждневий термін зібрати всіх бандитів... Але на заклик повернутися відгукнулося небагато – чекали амністії...

Чута була найкращою схованкою для укриття від червоних загонів. Формуючись, банда чистила зброю, знайомилася з десь добутими бомбами... Штаб заглянув і до лазарету, де лежали хворі на тиф і поранені. Рана Завгороднього вимагала операції (загнилася). Для цього потрібен був лікар, котрого взявся доставити з Єлизаветградки Кравець Федот. Перевдягнувшись у жіночий одяг і загримувавшись, він відправився на гутнянській підводі з їздовим – справжньою жінкою. Побував у Єлизаветградківській лікарні й годин через 5-6 повернувся з лікарем на прізвище Буксир, котрий не лише зробив операцію Завгородньому, але й оглянув весь лазарет. На тій же підводі його відвезли назад...

З великим трудом штабу вдалося стягти людей. Це був кінний, добре озброєний загін при двох "Максимах", трьох "Люйсах" та двох бомбометах з достатньою кількістю снарядів до них. Крім кінного загону, було 20 чоловік піхоти, котра розміщувалась на легких возах і тачанках, де вміщалося три чоловіки й частина спорядження, боєприпасів, фураж і продовольство. Весь загін доходив кількістю до 130 чоловік, котрі нетерпляче очікували виїзду.

XX.

Довгожданий день настав. Як ніколи, Хмара гордо покидав Чуту... Тепер, з новим виїздом збиралися помститися кожному, хто був проти них, хто б він не був: чи командир червоного загону, чи рядовий червоноармієць, чи просто селянин, на котрого хтось показав, ніби той допомагав червоним. Спрага помсти світилась з очей, просвічувалась через одяг і з серця Хмари, котрий виїжджав в останній рейд. Хвацько проскакали Чутую, минувши хутір Ірклея. Мигтіли хати Цвітної, мигтіли вікна, садочки, верби й все, що лишалося позаду, ніби відлунувало

отаману: прощай-прощай! Зникли останні хати цвітнянських хуторів і Мотронівський ліс сховав під своїм зеленим вбранням людей...

Зауважу, що бандою в Цвітній було здійснено перше вбивство бідняка, який не знав, хто їде, і висловився "пролетіли, як банда". Вбили за необережне слово.

...За три кілометри від станції Білозір'я є так звана Вовча гать. Це насип з гною через болото, зроблений поміщиком для проїзду на своє поле за болотом. Обабіч болота – ліси. Під'їхавши до гаті, Хмара вислав розвідку, котра повернулася з повідомленням, що шлях вільний. По гаті можна їхати лише двом вершникам, а також підводі. Але роз'їхатися на ній неможливо. Попереду їхав роз'їзд, що тільки-но повернувся. А за ним – по два – поїхали хмаринці. У шостій парі їхали Хмара й Голик-Залізник, а за ними – тачанка з "Максимом", при якому був кулеметник з села Диківки Федька. При кулеметі він був три роки дійсної військової служби, всю імперіалістичну війну і в Хмари. Не встигли доїхати до середини гаті, як на протилежному боці пролунало три постріли, а потім кулеметна стрільба, котра одначе не вразила їдучих. Загін спішився, винятком Хмари, під котрим убило третього коня. Коней було відпущено, а самі хмаринці вступили в бій з червоноармійцями, які кинулися по гаті назустріч. Хмаринці, відстрілюючись, відступали. Не відступав лише кулеметник Федька, при кулеметі котрого було дев'ять стрічок з патронами. Він відбивав напад до останнього патрона, а потім, склав руки над кулеметом і в такому положенні був порубаний червоноармійцями. Новий натиск хмаринців відбив кулемет і змусив червоноармійців (після двогодинного бою) відступити. Але наздогнати їх не було змоги, бо коней відпустили без коневодів і ті розбіглися... Зібрали лише третину і почали відступ до рідної Чути. Він був тяжким...

Вже видно Чуту. Вже вона манить їх під своє зелене шатро. Вже шелестом навіває сон... Хутір Ірклея і міст колишнього пана Сорочана. А за мостом на гірці – Чута. Хмаринці спустилися з гори від села Цвітної і, побачивши Чуту, навіть не вислали роз'їзду. Кінний червоний загін чекав у засідці в саду пана Сорочана. Лиш тільки хмаринці підійшли до саду, як червоноармійці кинулися на них. Але було запізно. Половина вже встигла прорвати, подавшись на Ружечеву. Бій був жорсткий. Вбиті й поранені з обох боків... У Чуті вже знали й про поразку на Вовчій гаті, знали й про зникнення Хмари... Всю провину покладали на штаб... Терещенка порубали шаблями...

Хмара не повернувся. Будучи отаманом, він мав багато документів... Він довго переховувався в районі Вовчих хуторів, а потім, ко-

ли розпочалася амністія, виїхав до Києва. Там, в одному з військових шпиталів йому, як червоному командирові, було зроблено операцію (під лівою щелепою опухли залози або жовна) й вилікувано. Одужавши, Хмара отримав відпустку для поправки здоров'я і виїхав нібито на батьківщину. А насправді – на Волинь – місце проживання червоного офіцера, документи якого використав. Звідти вдало перейшов кордон і опинився в Польщі. Дані такого роду я отримав у 1925 році від Бондаренка Архипа¹⁵. Це ж підтвердили Пісний Лларіон з Єлизаветградки та Коцур з Орлової Балки Знам'янського району.

XXI.

Настав серпень 1921 року, а з ним і амністія. Хмаринці, які бажали вийти по амністії, не знали, як їм діяти. Та одного дня на ім'я Філіпенка Данила було передано листа від громадянина села Красносілля Михайлова... Його читали. Він розбирався мало не по літерах. У листі товариш Михайлов переконував, що партія й уряд пробачають всім і поручався, що нікого з тих, хто вийшов на амністію, не будуть чіпати. Філіпенко написав відповідь... Того ж дня отримали другого листа, в якому Михайлов пропонував розпочати переговори, призначивши місце в байраці, приблизно на відстані кілометра від Чути... Але переговори самі по собі не дали позитивних результатів... До мого повернення жодна людина не вийшла з лісу, всі чекали на моє повернення. Того ж дня з лісу вийшло 38 чоловік і розійшлися по своїх селах. Через кілька днів знову відбулися переговори. Прибулий червоний командир переконував, що всі залишаться живими. Якщо хто буде йти в село вночі чи вдень – нікого не чіпатимуть. Мало не всі збиралися вийти з лісу. Але вже ввечері, після переговорів, Кравець Федот з Єлизаветградки пішов до Гутницької по воду і був убитий курсантами кавшколи, які стояли на околиці. Вбивство Кравця розчарувало бандитів і більшість з них вирішила померти зі зброєю в руках у бою. Бондарук же в першу ніч зник у невідомому напрямку...

XXII.

Бондаренко Архип і люди, які залишилися під його керівництвом, виждавши, доки вилікується Завгородній, підхопили його і почали роз'їжджати іноді навіть дуже далеко від Гутницької, котра й після серпневої амністії продовжувала лишатись резиденцією отаманів... З ними роз'їжджав і Голик-Залізник, але він був уже в ролі рядового. У жовтні 1921 року Завгородній, Голик і Бондаренко пересварились між собою і загін знову поділився...

Загін Бондаренка Архипа називав себе суто політичним. Самостійна Україна знову випірнула й жовтоблакитний прапор з гербом УНР замайорів поруч з отаманом в руках Хорунжого (уродженець села Дмитрівки).

Сам Бондаренко являв собою типового отамана. Його високий зріст, міцна груба статура й гострий проникливий погляд змушував тремтіти не лише тих, кого він вважав ворогами, але й своїх "козаків", котрі вчинили якусь провину не тільки перед отаманом, але й взагалі перед козацтвом, як у них висловлювались. Особливо суворий був Бондаренко стосовно людей, які займалися грабунком. Заставши на місці злочину, він стріляв у них сам з маузера без суда й слідства, чим відновив у своєму загоні чесність і дисципліну. Бандитів, котрих тягнуло до грабунку (їх прозвали "дайошами"), стратили окремою купкою: кого не вбив сам Бондаренко, добило місцеве населення, виведене з терпіння...

Я пригадую його коротку промову після повернення з останнього рейду. Це було під вечір в Гутницькій 15/XI-21 року на вулиці, біля дому Крячка Явтуха. Бондаренко зібрав усіх своїх людей (до 20 чоловік) і сказав: "Хто хоче жить на землях поневоленої неньки України й коритися кацапам, хто боїться смерті, той може залишити нас і йти на милість ворога. А хто хоче умерти вільним, зі зброєю в руках, в широкому степу України, той залишиться з нами. Знайте, що наша смерть за визволення й наші невідомі могили будуть основою для нової мети буйної, вільної самостійної України". Усі присутні дали клятву померти разом з отаманом. Бондаренко наказав зупинитися на ніч у Гутницькій, а із зорею виїхати в Умань (в тексті – "Гумань" – **Ф.Ш.**). Ледве закотилося сонце, я вирушив з Гутницької на Михайлівку з ношею в 20 кілограмів паперів і книг.

Гутницька потонула в тумані, крізь який просвічувався дрібний дощик. Степова рівнина від села поринула в сон, а ліс тривожно шумів своїм голим верховіттям: чи то стискався від незворотності тепла, чи то радіючи тому, що вже його покоління майбутньою весною не буде допомагати "самостійникам".

...Якось беззвучно гавкали собаки. Десь далеко в лісі, в бік хутора Іркля закричав пугач, десь засміявся сич і заплакала сова. Опівночі бандити заспокоїлись і поснули. Все село спало глибоким сном... Червоний загін тісним щільним кільцем оточив Гутницьку так тихо, що важко було вирізнити шум кінноти з природного шуму лісу. Ледве затремтів світанок, як червоноармійці почали виводити бандитських коней... Отаману ввижалось, що він на

вороному коні сказано мчить по широкому полю "неньки України" і за ним все його козацтво. Поле прорізає глибоке урвище. Він намагається повіддя, щоб зупинити коня, але вже пізно – скажений кінь нестримний. Отаман разом з конем летить у прірву, а за ним – його козаки. "Стій", – кричить отаман, падаючи до провалля... Бондаренко прокинувся... Бій тривав недовго. Бандити частково були побиті й поранені. Сам Бондаренко поранений у ногу, але його сховали.

Згодом, разом з уцілілими, отаман, викинувши землянку в лісі, залишатиметься у ній до весни. Але й це місце виявлять і заберуть всіх у полон. У селі Веселий Кут їх судив ревтрибунал і всім їм винесли вищу міру соціального захисту – розстріл. Саме тут, на полі, біля Веселого Кута, вони й розстріляні: Бондаренко, Чорний Сергій, Філіпенко Степан, Свердель та кілька чоловік чужих, котрих я не знаю... Так було розгромлено банду отамана Бондаренка...

XXIII.

Бандити, що лишилися живими, довго тинялися лісом одиницями. У середині січня 1923 року їм знову вдалося зібратися разом. Але вже не в Чуті, як раніше, а в Чорному лісі. Тут у них були збори, на яких "вирішили" (один з українців, що нерідко трапляється в тексті. – **Ф.Ш.**) переховуватися до весни поодиночки. Перша пропозиція – "поодиночки" – була небезпечною. Населення, яке підтримувало бандитів, і з радістю чекало їх приїзду, після розстрілу Бондаренка остаточно відмовилось приймати його "осиротілих гайдамаків"... Вирішили поділитися на три групи. До першої війшли: Грищенко Кирило, Сіроклін Овсій, Момса й кубанці-офіцери Прошко й Тимошка, а згодом приєднався й один матрос, родом з Веселого Кута. Всі перелічені мали добрих коней і озброєні до зубів. Друга група включала: Трехманенка, Коцура, Пісного й ще одного, котрого я не знав. Більшу частину зими перша група проживала в Єлизаветградці та Трепівці. Друга – то у Веселому Куті, Чорнолісці, Цибулевому, то в Єлизаветградці. Як перша, так і друга група не підтримували зв'язку ні між собою, ні з групою Завгороднього й Голика-Залізняка, які переховувались десь поблизу села Кошари у Графському лісі.

Це були люди, котрі не могли примиритися із законами радвлади і мріяли лише про власні закони, тобто закони УНР. Проживаючи самостійно, всі три групи самостійно й загинули. Група Завгороднього й Голика вірила до кінця Бондаруку як представнику "уряду УНР" і сподівалась на появу іншого такого ж представника,

який прийде, щоб врятувати отаманів та їх людей. І такий представник з'явився¹⁶.

Вони довірилися йому, як і Бондаруку, й "вырушили" з ним на "з'їзд", де їх і переарештовували. Отаманів судили в Києві. І всіх – до розстрілу. Вирок було виконано¹⁷.

СПИСОК
учасників банди Хмари
с. Михайлівка

1. Голик Мефодь Фокович
2. Гончаренко Павло Кононович
3. Гончаренко Роман Кононович
4. Буша Пилип Іванович
5. Буша Яків Дем'янович
6. Олексієнко Іван Іванович
7. Олексієнко Мина Микитович
8. Олексієнко Семен Якимович
9. Олексієнко Йосип Олексійович
10. Щербина Василь Максимович
11. Стежка Парфен Силович
12. Стежка Степан Костянтинович
13. Сокурєнко Семен Йосипович
14. Зосимов Іван Денисович
15. Горищенко Іван Терентійович
16. Сулига Василь Семенович
17. Носенко Федір Тихонович
18. Носенко Сергій Тихонович
19. Тарасенко Дорош Дмитрович
20. Коновалов Стефан Гнатович
21. Гружій Степан
22. Бабій Михайло
23. Цямрук Іван Максимович
24. Григор Іван Тарасович
25. Стеля Іван Максимович

- с. Єлизаветградка**
1. Ступа Григорій Григорович

2. Ступа Василь Іванович
3. Ступа Федось
4. Ступа Іван
5. Медведєв Нестор Семенович
6. Медведєв Андрій Семенович
7. Медведєв Леон Семенович
8. Компанієць Дмитро Петрович
9. Боевець Оксент Михайлович
9. Голик Семен Іванович
10. Васловський Василь
11. Гуржій Василь Іванович
12. Стасенко Петро
13. Пісний Ларіон
14. Гонтар Федір
15. Грищенко Кирило
16. Добровольський Олексій
17. Момса
18. Сіроклин Максим
19. Сіроклин Іван
20. Хірковський Михайло
21. Ребедайло Явдоким
22. Остапенко Петро
23. Калиниченко Яків
24. Калиниченко Сава
25. Кравець Федот

с.Гутницьке

1. Мочар Михайло Мартинович
2. Бочка Іван
3. Чорний Сергій
4. Філіпенко Данило
5. Філіпенко Стефан
6. В'язовський Іван
7. В'язовський Василь
8. В'юник Григорій Іванович
9. Неїжкаша Лазар
10. Ніздря Тиміш

11. В'язовський Гаврило Іванович
12. Касищев Петро
13. Волошин Яків
14. Шуліка Іван Павлович
15. Шевченко Петро
16. Філіпенко Антон
17. Могилей Явтух

с.Красносілля

1. Шуліка Микола
2. Свердель Данило
3. Олизько Костянтин

с.Цибулеве

1. Холявко Василь Михайлович
2. Чинчевий Гнат
3. Крайіванов Роман
4. Бондаренко Павло
5. Бондаренко Архип
6. Трехманенко

с.Чутівка

1. Гордовий Терентій
2. Сіденко Макар
3. Сіденко Сильвестр
4. Дядюра Улян
5. Дядюра Антон

с.Мельники

1. Чучупака Семен
2. Деркач

с.Суботів

1. Гришко Нестор Пилипович

м.Сміла

1. Водяний

с. Кучерівка

1. Парієнко Денис

**ПОЯСНЕННЯ
до історії банди "ХМАРА"**

Банда "Хмара", котра налічувала близько 2000 бандитів (кавалерія, піхота, артилерія й кулеметні команди) оперувала в районах: Знам'янському, Чигиринському, Глинському, Олександрівському, Кам'янському, Медведівському і в селах, розташованих в регіоні Холодного Яру: Івангород, Рубаний Міст, Мельники, Медведівка, Великі Верещаки, Нові Верещаки, Юхимове й Крим.

На сьогодні облік колишніх бандитів "Хмара" по Знам'янському району складає 304 чоловік...

Вказані учасники банди "Хмара" на сьогодні розподіляються так:

Убиті або померли (в тексті – "побиты-умерши" – **Ф.Ш.**)

Стежка Степан Костянтинович, Коновалов Степан Гнатович, Гуржій Сергій, Ступа Григорій Григорович, Компанієць Дмитро Петрович, Боевець Оксент Михайлович, Голик Семен Іванович, Масловський Василь, Гуржій Василь Іванович, Стасенко Петро, Пісний Ларіон, Гончар Федір, Добровольський Олекса, Момса, Сіроклин Максим, Сіроклин Іван, Кравець Федот, Мочар Михайло Мартинівич, Бочка Іван, Чорний Сергій, Філіпенко Данило, Філіпенко Стефан, В'язовський Іван, Волошин Яків, Могилай Явтух, Шуліка Микола, Свердель Данило, Лизко Костянтин, Холявко Василь Михайлович, Бонаренко Архип, Трехманенко Архип, Дядюра Ул'ян.

Вислані за межі УРСР

Буша Пилип Іванович, Олексієнко Іван Микитович, Олексієнко Мина Микитович, Зосимов Іван Денисович, Горищенко Іван Терентійович, Ступа Василь Іванович, Сіденко Макар, Сіденко Сильвестр, Гришко Нестор Пилипович.

Емігрували до Польщі

Хмара Пилип, Водяний.

Проходять по справах

Стежка Парфен Сілович, Носенко Федір Тихонович, Носенко Сергій Тихонович, Тарасенко Дорош Дмитрович, Бабій Михайло,

Медведев Андрій Семенович, Харковський Михайло, В'язовський Василь, В'юник Григорій Іванович, Неїжкаша Лазар, Ніздря Тиміш, В'язовський Гаврило Іванович, Касищев Петро, Шевченко Петро, Чинчевий Гнат, Гордовий Терентій, Задоя Мартин, Камерда Яким, Дядюра Антон, Парієнко Денис.

Решта учасників банди "Хмара", котрі проходять по "історії", нами ще встановлюються.

*Начальник Знам'янського райвідділення ДПУ Степура
Уповноважений Райх*

**Підготував до друку й переклав з російської
Федір ШЕПЕЛЬ
(прес-група УСБУ в Кіровоградській області)**

ПРИМІТКИ

1. Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (м.Новоархангельськ, 1886). Генерал-хорунжий армії УНР. Арештований 19.07.1922 в Одесі. На початку 1926 року загинув у тюрмі. (Р.Коваль "Отамани гайдамацького краю").

2. Кваша Василь. Денікінець, далі червоний. На час Знам'янського повстання – самостійник. Діяв у районі Бандурівки, Тимошівки, Красносілки, Ставидел. Загинув під Златополем (Р.Коваль "Героїзм і трагедія Холодного Яру").

3. Хмара Пилип Панасович (с.Цвітна, 1891). Ріс сиротою, утримуючи менших братів та сестер. Із себе невисокий, кремезний силач. Повний Георгіївський кавалер та унтер-офіцер (Р.Коваль, "Отамани...")

4. М.Дорошенко описує дуже схожу і за сценарієм, і за місцем виконання акцію повстанців. Лише за датою (19.08 тут та 24-30.07 у Дорошенка) вони розходяться. Це може бути одна і та ж операція або дві різні (М.Дорошенко "Стежками Холодноярськими").

5. Ці збори у Цвітній згадуються і в інших джерелах.

Холявко Василь Андрійович, уродженець с.Цибулевого. Служив у Петербурзі нібито при царському дворі. Освічений. Представник до Центральної Ради (М.Дорошенко "Стежками Холодноярськими").

6. Голик-Залізняк Мефодь Фокович (с.Єлизаветградка, 1897). Загинув при повстанні у Лук'янівській тюрмі 9.02.1923 (Р.Коваль "Отамани...").

7. Бондаренко-Кібець Микола Степанович (с.Богданівка, 1896). Загинув 3.12.1921. Мав дружину Євгенію, дочку Олексі Трихманенка, та півторарічного сина Миколу, закатованих більшовиками на початку

листопада 1921 року. За місяць, на який пережив Кібець рідних, він помстився за них. Захопив у Знам'янці та обеззброїв Владімірський ескадрон, розстріляв безпосередніх катів: комісара Галембу та трьох китайців. Сам був невисокий, меткий, чорнявий, з гачкуватим носом. (Р.Коваль, "Отамани...").

8. Війна на рейках мала широкий розмах. У вирокі Київського губернського трибуналу від 2.02.1923 року групі Хмари-Завгороднього-Голика-Залізняка інкримінувалися: "остановка и ограбление поезда под Фундуклеевкой в апреле 1922 г., остановка и ограбление поезда в том же месте в мае 1922 г., остановка и ограбление поезда между станциями Треповка и Хировка в мае 1922 г., остановка и ограбление поезда на ст.Фундуклеевка в августе 1922 г." (Архів І.Логвиненка).

Є звістки про напад Кібця на поїзд між Цибулевим і Хирівкою 10.08.1920 року, коли повстанці здобули 92 коней, 5 кулеметів, багато рушниць та набоїв, упокоривши будьонівський ешелон.

У першій декаді 1920 року повстанці захопили і знищили поїзд Знам'янської ЧК, визволивши біля 30 арештованих. Це було біля с.Соснівки (М.Дорошенко. "Степами...")

9. У бою під Цвітною червоні втратили двадцять одного бійця вбитими та 8 полоненими. (М.Дорошенко "Стежками...")

10. Злиття степовиків і хмарівців відбулося у вересні 1920 року. (М.Дорошенко "Стежками...")

11. Саме тут загинув кінний загону Чорного Ворона, так звана "трагедія в лісі Раєвського". (М.Дорошенко "Стежками...")

12. Завгородній Ларіон Захарович (с.Кошарки (Юзефівка), 1897р.), загинув при повстанні в Лук'янівській в'язниці. (Р.Коваль "Отамани...")

13. У бою, коли загинув отаман Кібець-Бондаренко з одного боку, з іншого був убитий перший заступник Будьонного Пархоменко. За описом повстанці рухалися на Капітанівський ліс та Оситняжку манівцями. Нарешті вибралися на шлях, що проходив понад залізницею Бобринська (ім.Шевченка) – Помічна. Тут зустрічний бій і стався. Поховали Кібця в Надлаку (М.Дорошенко "Стежками...")

14. Виникає питання: хто такий Бондарук? Є повідомлення, що віденський центр (Андрій Макаренко, Опанас Андрієвський, Федір Швець) направляв через Румунію поручника Бондарука на Херсонщину для організації повстання. Якщо це так, то нижче згадані підозри Водяного частково обґрунтовані. Бондарук – гінець не від Петлюри, але й не більшовицький агент. (В.Верига "Листопадовий рейд").

15. Автор не міг в 1925 році одержати якісь дані від Бондаренка Архипа, оскільки, як буде відомо далі, він (Бондаренко) розстріляний біля с.Веселий Кут ще в 1922 році.

16. Мова йде про "командира Військ Чорноморської групи генерального штабу полковника Гамалію". Справжнє прізвище – Петро Трохименко. І "група", і "полковник" були придумані ЧК з провокативною метою для обезголовлення повстанського руху. Трохименко та його "начальник штабу" Терещенко-Завірюха – колишні петлюрівці, перевербовані червоними. Партизани знали Трохименка як колишнього члена Центральної Ради і, в її бутність, коменданта Єлисаветграда. Чекісти створили "переписку" між Трохименком і генералом Гулим, щоб, використавши величезний авторитет останнього, ввійти в повну довіру (Р.Коваль. "Отамани...")

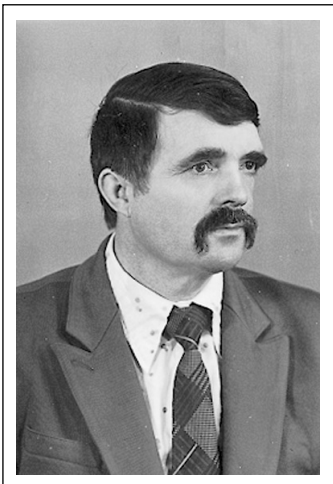
17. Автор або не знає, або свідомо не висвітлює подробиці подій, які відбулися у Лук'янівській в'язниці в Києві 9 лютого 1923 року. Мається на увазі рапорт у вищій інстанції ГПУ:

"В 8 часов 30 минут 9-го февраля с/г красноармейцем внутреннего караула места заключения был подан обычный утренний кипяток в камеру №1, где находилось 14 человек, приговоренных чрезвычайной сессией КГРТ к высшей мере наказания. Вырвав из рук кр-ца кипяток, один арестованный облил им кр-ца, завладел его револьвером, выбежал из камеры. Отступая, кр-ц поднял тревогу. В это время арестованные проникли из камеры в коридор, оттуда в канцелярию Тюрпода, где вооружились находившимися там 5 винтовками и открыли стрельбу из верхнего и нижнего этажа Тюрпода. Завязалась стрельба между караулом, своевременно вызванным, и злоумышленниками...

Убиты следующие арестованные при попытке уйти из Тюрпода:

23) Завгородний Илларион Захарович; 24) Голик-Зализняк Мефодий Фокич; 25) Компаниец Тимофей Архипович; 26) Добровольский Алексей Трофимович... (Р.Коваль "Отамани...")

Примітки Леоніда Багацького

Микола ХОЛОДНИЙ
ВІД «ДІДА ЛУК'ЯНА» –
В ПІЩАНИЙ БРІД

Хіба я винен, що несу
Вже ношений тягар?
Мені б співати про красу,
Про поцілунків жар.

Михайло Осадчий.

Вперше мене занесло на Кіровоградщину у вересні 1961-го jako студента-першокурсника Київського університету ім Т.Г.Шевченка. Притарбанив нас, спудеїв, на збирання кукурудзи і взагалі на виконання все-

можливих осінньо-польових робіт спецпотяг. Це чимось нагадувало транспортування української молоді на каторжні роботи до Німеччини в роки Другої світової війни, хоча я, наприклад, не знаю, чим відрізнялися польові роботи на теренах німецьких і в кіровоградських степах. На жаль, а можливо, й на щастя, не побував у ролі остарбайтера, але в статусі вестарбайтера – довелося.

Так привезли нас до Кіровограда. Одне це слово у мене завжди викликало негативну реакцію, бо знаю Кірова як сталінського опричника і ловеласа.

Мов худобу, запихали нас "вербувальники" до автобусів.

Особисто я зі своїм філфаком потрапив до села П'ятоіванівка Кіровоградського району. Мабуть, не помиляюся про місцезнаходження села, бо запам'яталися кілометрів за десять від нього Аджамка й Покровське.

Немов робітників-строкарів у добу Миколи Джері, нас розмістили спершу на підлозі Будинку культури, застеливши її соломою. А тепер ми думаємо-гадаємо, звідки це у нас радикуліти, всілякі жіночі болячки тощо?

Мимоволі пригадуєш "Хазяїна" Карпенка-Карого: "День їдеш – чия земля? Калитчина. Другий їдеш – чия земля? Калитчина..." І хтось же ту землю обробляв. І, напевне ж, не пропадав урожай під снігом. Навряд, щоб на збирання кукурудзи ганяли семінаристів.

Ми головню ламали кукурудзу та обчищали її на колгоспному току. Я, окрім того, супроводжував вантажівку з качанами до елеватора в Кіровоград. На зворотному шляху водій доручав мені кермо. Любов до техніки у мене з дитинства. Мій дід ще за царя щоліта пішки ходив до Одеси з Чернігівщини на цегельні, заробив грошенят і придбав парову машину. У роки колективізації, природно, його зарахували до куркулів, викинули усю сім'ю на сніг, і дід мусив купувати у колгоспу власну хату.

У Кіровограді мешкала моя колежанка. Працювала чи не в комітеті комсомолу якогось крупного заводу. З нею я заприятелював під час лікування в Київському військовому госпіталі по вулиці Артема. Госпіталь містився в Покровському монастирі. Було це 1955 року. У березні 1963-го журнал "Дніпро" надрукував мої вірші з передмовою Степана Крижанівського. Кіровоградчанка їх прочитала й обізвалася до мене листом. Я мав її телефона. Поки водій оформляв документи про здану кукурудзу, я скористався телефоном. Вцілив у десятку. Проте зустріч не відбулася, бо потрібно було повертатися на тік.

Їздили ми з водієм і по пшеницю до комбайна. Одного разу комбайнера не застали, пішов на обід. Водій сів за штурвала, а я вів машину поруч з комбайном, чітко дотримуючись інтервалу. Мені це згодилося, коли в 1984 році придбав "Москвича" тридцятирічної давності. Себто мій улюбленець сходив з конвейєра синхронно з моїм автомобілістським аматорством у кіровоградських степах.

По дорозі на елеватор перекидалися з водієм словом-другим. Від нього я довідався, що в Покровському чи то працює в церкві, чи то працював і заgrimів за ґрати священик, котрий вів службу українською мовою. Тоді це вважалося подвійним гріхом перед радвладою.

П'ятіванівка була поділена на сотні. Одне слово, це було старе козацьке село. В якогось учителя літнього віку я придбав книгу на вшанування Бориса Грінченка "Дубове листя".

Був у мене там роман із однокурсницею Леною Ставниченко. Їх перекинули до сусіднього села. Десь кілометрів за шість, не менше. Увечері, після роботи, я попросив шофера підкинути мене туди. Там якраз студентство вечеряло за довжелезним, збитим з дощок столом, на свіжому повітрі. Мене запрошували до трапези, однак я відмовився. Після вечері, а може, й ще раніше, бо Лені вже було не до вечері, я забрав свою пані й повів за село. Стемніло. З метою безпеки і ні за якоюсь іншою, про що нині дуже шкодую, ми забралися на скирту. Цілуємось, я аж тремтів від хвилювання, але, але... Назад, зрозуміло, до-

велоса чимчикувати пішки. Після денних трудів то було не вельми велике задоволення.

Голова колгоспу обіцяв студентів озолотити. Та, як і слід було чекати, обвів усіх нас круг пальця. Двое чи що моїх однокурсників, улюбленців нашого керівника, викладача німецької – Дими, удостоїлося грамот. Тоді такий спосіб компенсації за витрачену людиною енергію був у моді. Щоправда, прощальна вечеря була на славу. Проте, здається, й тут не обійшлося без казусів. Як кажуть, по бороді текло, та в рот не попало.

Дехто зі спритних хлопців, переважно тих, що відслужили в армії, прихопили по мішку картоплі. З дозволу колгоспного керівництва чи так би мовити, демократичним шляхом – не скажу. Гадаю, все-таки з дозволу. Інакше нас би не відправили.

1963-го року моїх однокашників і мене, ясна річ, висадили (тоді було популярним таке поняття як "трудоий десант") в селі Олександрівка Олександрійського району.

Розмістили в якомусь занедбаному приміщенні на нарах, мов зеків. Хто-хто, а я знаю, що таке нари...

У мене під головами лежала Біблія. Я її читав запоем, бо доти не був із нею знайомий. Узяв я її у Вінниці у брата київського літературного критика Петра Колесника з умовою передачі після прочитання Петрові Йосиповичу, що я й зробив.

Отут ми працювали й жили справді, як остарбайтери. Нам не давали вихідних. Тим часом місцеве населення справляло весілля, і нікому до нас не було діла. Нас не возили у Кіровоград до лазні.

Врешті-решт, я не витримав і спровокував однокурсників на страйк, інакше кажучи, на бунт. Миттю примчав новий наш керівник, почав нас присоромлювати, що ми ганьбимо честь університету то-що. І все одно його демагогія на нас не подіяла. Лише кілька знайшлося серед нас штрейкбрехерів. Сьогодні це доктори наук, високі літературні чиновники. Той захистив дисертацію про українську радянську прозу в 9-й п'ятирічці, той допомагав у виключенні товаришів із вузу за вільнодумство, продавав їх КДБ.

В Олександрівці, в клубі, ми організували літературний вечір. Я там читав свої перші формалістичні вправи. Мені той вечір пригадували люди в цивільному на допитах у 1972-му.

Не пригадую вже де – біля П'ятоіванівки чи Олександрівки – ми натрапили на курган і при місячному сяйві його розкопували. Цікаво було, що ж у тому кургані. Докопалися до червоної, жертвової, як визначила наша тодішня ерудиція, долівки й облишили.

Поверталися до Києва, неначе чорнобильські біженці. З клумаками за плечима, у Лапікури за халявою кирзаків стирчала величезна костомаха.

Ледве не забув: наша польова багатотиражка дислокувалася у Кіровоградському педінституті. У ній я надрукував "кукурудзяного" вірша.

Полетіли за вітром наші юні роки і наша хіба що партійним трутням потрібна батрацька праця у кіровоградських степах. Чув днями, буцімто Верховна Рада прийняла закон про продаж землі іноземцям. Ось і знову поповзуть у південноукраїнські степи всілякі Фальцфейни, а ми на них гнутимем спину.

Немає вже сил для спротиву. Нещодавно зустрів Лену Ставниченко. Немов за водою пішла її краса. Та й мої вуса покрито снігом. Сказав жартома:

– Можливо, сплатимо одне одному старі борги? – криво посміхнулася. Колись Паблу Пікассо якась іменита пані замовила портрета. Пікассо його виконав.

– Мати Божа! – вдарила в поли замовниця. – Та він же на мене не схожий...

– Не турбуйтеся, – заспокоїв маестро. – Минуть роки – і ви будете схожі на нього.

Нарешті ми підійшли до Піщаного Броду. Моїй там появі передували такі перипетії. 28 травня 1966 року за прочитання віршів "Монолог Франка" і "Собаки" біля пам'ятника Каменяреві в Києві, в день поетового ювілею, мене відправили в гості до "діда Лук'яна", тобто до Лук'янівської тюрми, де до мене протирали стіни Володимир Винниченко, Йосип Сліпий та багато інших українських патріотів. Після оголошення голодівки мене звільнили і виписали із столиці.

Іще за півроку до "Лук'яна", 6 грудня 1965 року "за політичну незрілість" я був виключений з 5-го курсу КДУ і комсомолу, тому для київських держиморд я став персона ґрата. Отримавши попередження за 24 години покинути межі Києва, подався стерегти колгоспний сад в село Олександрівка (ох, мені ці Олександрівки!), де на мене чекав Валерій Ілля, оригінальний поет, нині член Національної спілки письменників України. Згодом нашу когорту сторожів-літераторів поповнив гнаний вчитель англійської мови з Дніпропетровщини Петро Розумний. На осінь він знайшов вакансію в Піщаному Броді, і по закінченню сезонних робіт я попрямував до нього, бо Київ не чекав на мене з розпростертими обіймами.

Мешкали ми в діда, котрий у роки третьої української революції (вона гарно відображена в романі Валер'яна Підмогильного "Третя революція") возив на тачанці Нестора Махна. З Піщаного Броду походить дружина "батька" Махна Галина Кузьменко, учителька за фахом. Поруч із нашим квартиродавачем мешкав Галинин брат. Ми ходили до нього грати в шахи.

Дід мав "корову на трьох". Хрущов по призьбу пообрізував городи, і одна корова обслуговувала трьох господарів, бо важко було її прогодувати. Тиждень корова жила в одного господаря, тиждень – у другого і так далі. Така соціальна картина другої половини 60-х – доби "розвинутого соціалізму".

Петро Розумний був своєрідним чоловіком. Якось колеги його попередили:

– Не запізниться ж уранці на вибори, щоб наш колектив був на висоті.

– А я ще не знаю, – позіхнув Розумний, – може, піду голосувати, а може, ні.

– Як? – витріщили очі колеги.

– А що то за вибори, якщо нема з чого вибирати?

На День Радянської Армії вчительки подарували Петрові Павловичу загорену у целофан і оперезану шовковою стрічкою книгу. Розумний розгорнув обгортку і прочитав назву книги: "Дезертир". То було якесь зарубіжне видання. Вчитель спокійно прореагував на "подарунок", подякував. А на Жіночий день попросив у мене роман Франсуа Моріака "Зміїний клубок" в обмін на брошуру американського економіста Терещенка про інститут людських відносин. На цей феномен соціалістичний деспотичний лад покладався, немов на панацею. Словом, загорнув Розумний Моріаків роман у той самий целофан, перев'язав тією ж стрічкою, яку він ретельно беріг до жіночих торжеств, і, приємно усміхаючись, підніс жіноцтву Троянського коня під час розпиття кави. Ті з розчуленням розгорнули "презент" і обімлили...

Більше року в школах Петро Павлович не затримувався. Він мав велику, як у Свіфта, дерев'яну діжку і з настанням перших весняних проталин починав складати у неї власну бібліотеку. Це вже означало, що він рихтується в дорогу. Заздалегідь перед цим він розсилав по об'їзду запити про вакансію вчителя англійської.

У 70-х на нього сфабрикували кримінальну справу: знайшли під час обшуку в квартирі на Дніпропетровщині примітивного ножа і

кваліфікували жалюгідне знаряддя для чистіння картоплі як "холодное аружіє". І зашумів чоловік до білих ведмедів.

Наприкінці 80-х Розумний увійшов до республіканського проводу УРП, за його безпосередньої участі здобувалася Україні незалежність.

З самвидавом до нас у Піщаний Брід приїздили з Києва Валерій Ілля, із Дніпропетровська – поет-борець Іван Сокульський. Поверталися назад з моїми "націоналістичними" віршами, написаними в Піщаному Броді. За обома стежили агенти КДБ. Одного разу про присутність "хвоста" в автобусі нишком попередив водій, хоч, як правило, на далеких маршрутах водії були сексотами. Генерал КДБ СРСР Калугін у книзі "Вид с Лубянки" пише, що держбезпека мала свою агентуру буквально в усіх установах і організаціях країни.

Навчаючися у Дніпропетровському університеті, Сокульський від університетського комсомолу організував листа до керівництва КДУ, щоб мене відрядили до ДДУ з лекцією про українську пісню. Я тоді мав під рукою реферат "Про душу в пісні та про пісню в душі", в якому за допомогою езопівської мови викривав нищення комуністичним режимом духовності в Україні. В Піщаному Броді ця річ під моїм войовничим пером переросла в трактат. 1979 року він був виданий Українською друкарнею Ватикану, і мені присудили Почесну премію Ватикану. А 1981 року книгу опублікувало у Балтиморі та Торонто видавництво імені Василя Симоненка "Смолоскип". У 90-х книга продавалася в київській книгарні Спілки письменників "Сяйво", що по вул. Червоноармійській. Зараз там бізнесмени відкривають кафе...

У книзі "Про душу в пісні та про пісню в душі" міститься фрагмент про пародійне свято "Русской зими" в Добровеличківці 1967 року. Я тоді працював у Добровеличківському районному Будинку культури методистом. Апогеєм цього штучно накинута Україні "свята" був відполірований стовп з півлітрою на маківці.

По руках ходила праця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", щоденник Симоненка та його вірші, стаття анонімного автора "Про процес над Погружальським" – палієм Публічної бібліотеки у Києві перед 22 травня 1964 р. – та багато іншого самвидаву, не кажучи про мої вірші...

Одного разу взимку після роботи я повертався пішки із Добровеличківки до Піщаного Броду. Трасу геть замело, і я йшов по пояс у снігу. Піт заливав очі. Зупинявся, щоб перевести дух. На землю впала темрява. Тягло на сон. Згадався "Морозенко" Панаса Мирного. Якби склепив повіки, спав би і досі...

У піщанобрідській фотографії працював чоловік. Накульгував на ногу. Його батьків розкуркулили, а його з братом викинули із хати на сніг. Батька гнали із ним на станцію Помічну, щоб звідти товарняком відправити на заслання. Над яром конвоїр наказав юнакові знімати кожуха. Юнак не виконав наказу і покотився клубком до яру. Це його врятувало. Фотограф показував мені того конвоїра. То був піщанобрідський бомж у гумових калошах, підв'язаних мотуззям. Так доля помстилася над антихристом.

З падінням УНР у Глодосах (село зліва від дороги, як їхати із Добровеличківки на Кіровоград) працював сторожем на баштані якийсь професор. У роки брежнєвщини фах сторожа освоювали, зрозуміло, не з власної ініціативи, улюбленець студентів КДУ, доцент факультету журналістики Матвій Шестопал, у Ходорові на Львівщині – мистецтвознавець, а тепер народний депутат України Богдан Горинь, мої колеги Віктор Кордун, Микола Воробйов та багато-багато інших інакодумців.

Заввідділом культури у Добровеличківці був Дмитро Проскоченко – людина чесна, вихованець дитбудинку. З ним я, не боячися, ділився самвидавом.

Десь у березні я почув, що до Київського університету прибуває з концертом вокальний ансамбль Дрогобицького педінституту "Пролісок". Концерт передбачався на неділю. Я на вихідні поїхав на цей дорогий для мене концерт, бо мене тоді дуже – і не тільки тоді – турбувала доля української національної естради. Концерт дав мені крила! З хлопцями ми провели дівчат-дрогобиччанок на залізничний вокзал. Я не пропустив нагоди прямо-таки на вокзалі прочитати гостям з Галичини кілька своїх патріотичних віршів, а дівчата на пероні подарували мені живі проліски. Мою бунтарську душу ще й досі зігрівають ці проліски. Дарма, що сплигло понад троє десятиріч.

Та Диявол завжди підстерігає нас там, де на нього не сподіваємося: не встиг я повернутися до Добровеличківки, ні на йоту не порушивши трудової дисципліни, як уже був готовий наказ про моє звільнення.

– Нічого не можу вдіяти, вибачте, – розвів руками збентежений Проскоченко.

Це була доброї вдачі людина. Не одного разу він ділився зі мною останнім шматком хліба. Прилаштував мене на квартиру до свого приятеля – працівника місцевого банку.

Добрі спогади залишилися в мене про працівника районної редакції, якщо не помиляюся, Женю Бондаря. Він заочно навчався в

Одеському університеті. З великим ризиком для себе надав мені притулок у своєму тісному помешканні.

Кочував я й по квартирах секретаря райкому комсомолу, мого однокашника по КДУ, до речі, випускника російського факультету, – Михайла Красковського і його сусіда, інструктора райкому партії. Його ми звали просто – Вася.

Вдячний і звичайній кіоскерці Галині Гірман. На допиті 1972 року вона не проронила на мене жодного поганого слова. На противагу, наприклад, директору козинецької школи з Київщини, Червансько-го. Той під час допиту заявив:

– Я не читал яво стихов, но помню, что ані і мелі антінанчнано садержаніє.

Антінанчнано – це все-таки не антирадянське. Спасибі й на тому!

Було б великою несправедливістю не згадати добрим словом учасника національних змагань ОУН-УПА, що мешкав у селі праворуч від Добровеличківки, з південно-західного боку. Від райцентру кілометрів за п'ять, як їхати на Піщаний Брід. Йому не дозволялося жити на Західній Україні. Він перебував, по суті, під хатнім арештом. За ним постійно стежило недремне око. Людина раз-по-раз зазнавала терору, необґрунтованих звинувачень. Під час чергових моральних катувань у поміччанській буцегарні, було це на Великдень, чоловік не витримав і повісився на паскові.

– Ми взяли під опіку його дітей, – сказав мені тоді Красовський. З моєї точки зору, не складає великої проблеми відшукати дітей, а чи й дружину, якщо вона жива, встановити на могилі національного героя пам'ятник. Якщо почнеться збір коштів, я готовий відгукнутися першим.

З гучномовців лунало мажорне "Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек", – проте життя було нестерпне. На півдорозі від нашого з Розумним помешкання і Кузьменковим постійно чергував гебістський УАЗик. Біля автостанції у Добровеличці до Розумного одного разу у моїй присутності підійшов якийсь високий на зріст тип у чорній уніформі і зажадав пред'явити документи. Розумний дав йому відкоша.

Цього суб'єкта у чорному я помітив у міській їдальні у Вільшанці. Він сидів віддалік від мене і не спускав з мене очей. Я тоді лиш якийсь тиждень як влаштувався на посаду заввідділом до щойно створеної вільшанської райгазети. Через день після небажаної зустрічі з "Шерлок Холмсом" переляканий редактор Тимофій Каг-ляк, доти він працював агрономом десь на селі і зарекомендував

себе як сількор, запропонував мені подати заяву на звільнення. При цьому тремтячими губами він мене запевняв, що видасть мені зарплату за місяць наперед, аби тільки я виконав його благаання. Я відчув, що тут проти вітру не попісяєш, і знову блукав по Добровеличківці в пошуках роботи.

Невеличкий стоп-кадр. Не минуло й місяця, як із редакції заgrimів поет Петро Куценко. Ми з ним квартирували у якоїсь вдови. Петра звинуватили в аморальній поведінці, бо він буцімто носив волосся на сантиметр довше, ніж у Маркса. А навесні потурили у шию і самого Кагляка. Він, розповідали, набрав у коляску МТ картоплі на колгоспному полі. Секретар райкому його викликав і сказав:

– Не вмієш брати машинами, то забирайся геть!

Не знаю, наскільки все це відповідає дійсності але, що Кагляк був постаттю трагікомічною, то це відчувалося з першої з ним зустрічі.

Вдавався я до спроби влаштуватися на роботу й до добровеличківської райгазети, коли там з'явилося місце. Редактор мені запропонував, що потрібно звернутися за згодою до другого чи третього секретаря райкому. Я звернувся. Той уважно мене вислухав і... влаштував до редакції рідну доньку.

Брали мене сторожем на стадіон. Та тільки я вийшов на сторожування, як директор стадіону зажадав, щоб я забрав заяву. Очевидно, й тут спрацювали недобрі флюїди.

І ось Всевишній змилостивився наді мною, і на стовпі я прочитав оголошення, що середній школі потрібен на підсобне господарство робітник. Я метеором полетів до школи. Побачив на дверях директорського кабінету табличку з написом: "НОГА", – й ініціали. Заходжу до кабінету:

– Добридень, товаришу Нога!

– Не Нога, а НОга, – трохи знервовано відповів директор. – Що ви хотіли?

Я вибачився і пояснив, що мене до нього привело. НОгу, чи Ногу, мабуть, все-таки шкільні господарчі справи турбували більше, ніж власне прізвище, і він віддав наказ про зарахування мене на роботу.

Підсобне господарство знаходиться на мальовничій південній околиці міста. Мені спочатку завгосподарством доручив варити у величезному казані свиням кашу. Побачивши, як незграбно це у мене виходить, він сам заступив на вахту біля казана, а мене прикріпив до корів. Я мав їх пасти. Корів було десь три чи чотири. Я

старанно цього разу виконував свої обов'язки, тому мені доручали й прополку капусти. Як біля корів, загнавши їх до лісу або в балку, так і на капусті я умудрявся складати в голові й на папері крамольні вірші, використовуючи досвід родоначальника захлавної поезії – батька Тараса.

Зростала біля худоби і моя політична зрілість: я дав до ЦК ЛКСМУ телеграму, що задоволений життям, і підписався – свинар такий-то. Там зчинився переполох. Біля райкому з'явилася підозріла чорна "Волга" з кіровоградськими номерами, Красковський сказав, щоб я прийшов з фотографіями.

– Розглядатиметься питання про твоє прийняття до комсомолу, – додав він. Так уп'яте в житті, за місяць до закінчення комсомольського віку, мене було прийнято до комсомолу. А це означало, що поновлення на навчанні можна вважати вирішеним.

Та не квапмося поперед батька в пекло. Красковському не дозволили віддрукувати на мене характеристику на машинці РК КПУ. Комсомол своєї не мав. Красковський підписався на чистому аркуші паперу, і я рвонув до Києва. Зайшов у редакції журналу "Вітчизна" до Решетилова і надрукував на машинці погоджений із Мишею текст характеристики. У кабінеті сидів незнайомий мені рудий товстун, що з цікавістю спостерігав за моїм заняттям. По наївності я бовкнув йому, що мене змусило сісти за машинку. Характеристика призначалася для Одеського університету, де я попередньо домовився про перевід в разі поновлення в КДУ. В ОДУ мене підтримував заступник декана філфаку Володимир Дроздовський, інша професура. Керівник моєї дипломної роботи професор Михайло Левченко після викликів 1972 року до КДБ по моїй справі загине під колесами авто біля свого будинку. Добровеличківського юнака Мікадзе, який дав мені рекомендацію на вступ до комсомолу, виженуть із одеського морського училища.

Отже, в КДУ я таки поновився! І посприяв цьому Василь Козаченко, пухом йому земля. Він балотувався до Верховної Ради по Добровеличківському округу, і я підготував текст виступу його довіреній особі, голові райспоживспілки Мазинському. А Розумний, до того ж, під час зустрічі Козаченка з виборцями в районному кіно-театрі подав йому записку: "Який законопроект ви внесете на випадок вашого обрання?" Внесення законопроектів народними обранцями в той час було мислиме лише у буржуазних парламентах. Уже у фойє Козаченко, оточений районними клерками, помітив мене й потиснув руку, а за мною – й Розумному, доброзичливо кинувши репліку:

– І тут є наші.

Василь Павлович тоді очолював у Спілці письменників партком. Я звернувся до нього з проханням про поновлення в КДУ. Він пообіцяв поговорити з міністром вищої освіти Дяденковим – і гордіїв вузол було розрубано. В КДУ мені запропонували каятися. У мене це викликало іронічну посмішку. Я відчував себе на білому коні. Через добу-другу в ректора КДУ лежав лист Дяденкова із вказівкою про моє поновлення. Мій шлях проліг до Одеси.

Тим часом Красковському бійці невидимого фронту звеліли мчати до Одеси й давати пояснення, чи не фіктивну я подав характеристику. Той рудий пес у журналі "Вітчизна" мене заклав.

У липні 1968 року, за місяць до окупації Чехословаччини військами Варшавського пакту, з поетом Олексою Різниковим, що фігурує в "Літературному словнику Кіровоградщини", ми отримали дипломи. Наказ про виключення з КДУ скасовано 1993 року!

Нехай читач не подумає, що на Добровеличківщині мене переслідували весь час неприємності і не було жодної приємної хвилини. Їздив до обласної молодіжки, де зазнайомився з Володею Базилевським. У Долинській виборів перший спортивний розряд у грі з шашок. З Одеси по МБА ми з Розумним замовили том Михайля Семенка і дістали від Семенкового кверофутуризму надзвичайну естетичну насолоду. Окремі Семенкові вірші Петро наспівував під гітару. Спогади про Махна дали мені імпульс для створення симфонії "Махно". Вона надрукована в липневому числі журналу "Кур'єр Кривбасу" 1999 року і висувалася на здобуття Шевченківської премії. Цікавими були й спогади добровеличківців про скандальний приїзд з Москви працівника інституту марксизму-ленінізму, сина Дем'яна Бедного Свет Придворова. Кардинальний вплив на формування мого художнього кредо мали поширювані в самвидаві поезії Євгена Маланюка.

16 грудня 1989 року добровеличківська районка "Сільське життя" присвятила мені спецвипуск. Біля РБК ростуть дерева, посаджені й моїми руками...

м. Остер на Чернігівщині

Леонід КУЦЕНКО

"І ЗНОВУ ВІН... ДВІРЕЦЬ ВІДЕНСЬКИЙ..."

(ВАРШАВА ЄВГЕНА МАЛАНЮКА)

Так сталося, що мої мандрівки слідами Євгена Маланюка у світах завершувалися державою, яка першою прийняла нашого видатного співвітчизника. Але це ніяк не залежало від мене. Моє наукове відрядження до Польщі стало можливим за надання стипендії Фондом заохочення польської науки та Касою ім. Юзефа Мянвського. Користаюся нагодою скласти їм подяку.

Мені, як свого часу Євгенові Маланюку, довелося їхати знайомитися із поетовою Варшавою у листопаді. Зрозуміло, що мета і настрій наших, розведених у часі на вісімдесят років, мандрівок були зовсім різними. Я тішився звершенню довгоочікуваної поїздки до Варшави Євгена Маланюка, Юрія Липи, Олени Теліги, Наталії Лівницької-Холодної... Мене супроводжували останні дні золоті осені, що якимось дивом захопили початок листопада. І ця погідність якнайкраще узгоджувалася з передчуттями моїх зустрічей з містом, безцінними архівними й музейними скарбами.

1. Місто дому й родини поета.

Євген Маланюк покидав Україну як її переможений захисник, зі свідомістю нездійсненої мрії Української державності, втратою Вітчизни, рідних і близьких. Маємо нагоду скористатися спогадами самого поета про фатальний день: "І пригадується найстрашніше. Безнадійно млиний листопадовий день над Збручем. День, коли армія – погідно з якимсь там параграфом "міжнародного" права – віддавала зброю... Було щось несамоовито страшне в тім добровільнім роззброєнні, щось значно гірше від звичайного обеззброєння поконаних і щось близьке до страшної процедури деградації вояка... Хто пережив той день 21 листопада 1920 року, той не міг би за жодну ціну пережити його вдруге". 24 листопада інтернованих етапували до Кракова, а звідтіля частина обеззброєного Українського війська відбула до Варшави. З Віденського вокзалу вчорашніх союзників у боротьбі із більшовиками розподіляли по таборах. Такою запам'яталася поетові перша зустріч із Варшавою. Чи міг він тоді уявити, що згодом із цим містом його в'язатимуть п'ятнадцять років життя?

Три роки таборів у землянках і бараках, за колючим дротом, проте наповнених інтенсивним духовним життям проминули, як зміна назв поетових таборів – Піотркув Трибунальський, Ланцут, Щипйорно, Каліш. Завдяки знайомству із польськими поетами, зрідка випадало

навідатися до Варшави. Аж поки пізньої осені 1923 року не пролягла дорога Є.Маланюка знову ж таки з Віденського вокзалу до Чехословацької республіки. Поета було зараховано до Української Господарської Академії. Прощання з таборовими республіками було легким. Проте не полишала тривога перед незвіданим майбутнім:

І знову він нещадний свідок -
Двірець Віденський – дим і чад.
Яку весну шукать поїду
Під рівний грюкіт коліщат? (1923)

Отримавши диплом інженера-гідротехніка, письменник вимушений був шукати роботи за межами Чехії. Тут доля знову повертає його до Варшави. Вибір був не випадковий. Як писав поет в листі до Ю.Липи, він прагнув до Польщі, "ближе к милому пределу". Сталося так, що його переїзд співпав із розлученням із першою дружиною. Маланюк важко переживав родинну драму, але змушений був їхати до Варшави вже сам і вкотре починати життя з валізи з рукописами. Знову шляхи привели вигнанця на Віденський двірець:

Шість літ, як сон – і згадувать не варт -
Промерехтіли крізь вікно вагону,
І ось гуде не березіль, а март
По площині порожнього перону.
Ніхто не стрів, ніхто не викликав
В уяві спраглий вимріяний образ.
Лиш паротяг недужо клекодав,
Гула Варшава, чорна і недобра. (1929)

В останньому рядкові відлунює не тільки настрої родинної драми поета, його неприкаяність, самотність. Справедливості ради, мусимо зазначити, що за тим означенням, що супроводжувало усі поезії Маланюка, присвячені столиці Польщі, відчутний відголосок і несподівано-го, фатального для армії УНР миру поляків з Росією у 1920 році, і на-шарування історії давнішніх стосунків наших народів, і, зрештою, доля вигнанця:

На запад солнца з костуром прийшовши
І свет вечірній видевшие – осліп.
Тіроль чи Шленск, Морава чи Мазовше -
Черства там праця і гіркий там хліб. (1944)

Утім, згодом письменник з теплою згадував Варшаву, яка дала йому сім'ю, сина, родину.

Волею випадку я розпочав знайомство з Варшавою Євгена Маланюка саме з об'єкта, який мав найбезпосередніше відношення до на-

родження родини Маланюків. Маю традицію у кожному місті спершу обов'язково відвідати церкву. Поставити свічку і, спостерігаючи за полум'ям, згадати всіх дорогих мені людей: і тих, хто поряд, і тих, кого вже покликала небо. У Варшаві обрав для цього православний храм на Празі. Так називається район за Віслою. Крайням, що цікавляться історією Єлисаветградщини, він мусить бути відомим, оскільки саме з цією Прагою пов'язане перейменування нашої Петриківки на Нову Прагу. Не переповідастиму цілком ту історію, нагадаю тільки, що до Петриківки у 1821 році з Варшави, з району Прага був переведений Малоросійський кіннотний полк. Назва Петриківка чимось не догодила вищому командуванню, і на світ з'явилася Нова Прага. А згадав я цю історію не випадково. З російським військовим гарнізоном на Празі пов'язана забудова православного храму Святої Марії Магдалини – тепер це храм автокефальної православної церкви Польщі.

Я ж їхав тільки до православної церкви, і лише у храмі довідався, що ним виявився відомий мені з розповідей поетового сина та архівних документів кафедральний митрополичий собор Святої Марії Магдалини, який Євген Маланюк обрав 21 квітня 1930 року для освячення шлюбу із Богумілою Савицькою. Тут знайшла своє логічне завершення випадкова зустріч двох молодих людей на зібранні товариства "Чеська бесіда" у Варшаві. Майже рік їхніх зустрічей можна простежити за поезіями Є. Маланюка із присвятою пані Богумілі ("B.S."), що друкувалися у тогочасній періодиці – у Львівському "Віснику", календарі "Дніпро" (згодом у збірках поет залишив тільки одну присвяту). Ось враження від перших зустрічей:

На палубі, під зорями, удвох.
Оркестра грає Гріга.
Наше свято!
Вечірня Вісла полум'ям понята,
І глибиною неба зорить Бог.

І бачить все: і радість і тривогу,
І привиди минулого, і біль.
Забудь. Забудь. Різьбить свою дорогу
Наш пароплав в текучім саяві хвиль.
1929. Купальська ніч.

Народжуване почуття викликало радість і загрожувалося тривогою минулого досвіду – розлучення із першою дружиною. А вже у жовтні 1929 року у віршах-присвятах запанував інший настрій, мажорна тональність:

Тиша. Сонячно, радість. Тепло.
Дивно: справжня осіння весна.
В жовтій сукні сій, простій, як пеплум,
Ти по-древньому мудра й ясна.

"Осінню весну" змінила весна календарна. І весна душі поета, пов'язана із згадуваним 21 квітнем, датою яку письменник побожно відзначав усе своє життя. Вже після смерті дружини він писав у листі до сина від 16 квітня 1967 року: "Післязавтра іменини мами (18.04) – помолись, а 21.04. річниця нашого весілля".

А ось мелодія першої післяшлюбної осені із сімейними прогулянками в Лазенківському парку Варшави.

Зрідка ходимо в Лазенки
Жовтень
Лаштунки ампірні розметав.
І вона питає: Чи знайшов ти,
Що шукав: Чи ще зорить мета?
Усміх добрий, іронічний трохи,
І не знаю, як відповісти...
І цілую руки в жилках синіх,
А вона – в похилене чоло.
..Лунко грають простори осінні,
Плеться синь, і став стоїть, як скло. (1930)

Парк Лазенки. Боже, що це за диво-парк, а ще в осінньому маєстаті. Не по-осінньому зелений килим трави, різнобарв'я, щоправда, поскубаного вже осінню убранства дерев. Сонце, синь високого осіннього неба. Над тим усім величний і суворий Бельведер – резиденція правителів держави – возсідає на крутосхилі гори, увіткнувшись у небо прапором держави. Білий будиночок, Палац Лазенковський... І "диригує Шопен листопадом".

Цей рядок Маланюка згадується біля пам'ятника Шопену, він ніби списаний із цього дня. Здається мені, що величний, пам'ятник трохи дисонує своєю монументальністю з гармонійним оркестром природи і хороводом осіннього листя. Пригадався органічний і співзвучний Віденському парку пам'ятник Ф.Лісту в столиці Австрії.

Прямую до пам'ятника Г.Сенкевичу. Супроводжують мене павичі і білочки, приручені відвідувачами парку годуванням із рук. Ловлю себе на спорідненості Лазенок із Уманською Софіівкою... Так само, на відстані сімдесяти літ парком йшли Маланюки... Тепер вже додому, на

Алею Неподлеглості, 159, помешкання 94. Це неподалік парку, якихось двадцять п'ять хвилин ходу.

Будинок допомогла віднайти донька добрих знайомих сім'ї Маланюків Анна Вешковська. Ми ще повернемося до розмови з нею. Тепер поміркуймо разом, що може розповісти звичайний багатоповерховий будинок? Непосвяченому – нічого. Тим часом, він чи не єдиний вцілілий у понищеній нацистами Варшаві, береже пам'ять про український світ польської столиці у міжвоєнний час. У ньому гостили Улас Самчук, Микола Чирський, Юрій Липа, Олена Теліга... Список цей можна продовжувати.

Мушу зізнатися, що не справдилася моя сподіванка на зустріч із людьми, які пам'ятали поета у 30-40-х роках. Другого дня після приїзду до Варшави мене намагався у тому переконати старійшина українського письменства в Польщі Антін Середницький. Не вірилося. Просто забув, що зустрічався з ними чи їх родинами у США. Наприклад, з родиною старшини УНР і дорого знайомого Маланюка Фотія Мелешка, чи з учнем поета із Варшавської православної семінарії, тепер архієпископом із Чикаго Всеволодом. Усі, хто зміг залишити Варшаву в роки війни, залишили її. Хто залишився у Варшаві був висланий у кращому разі на західні землі Польщі, – в іншому випадку на них чекала смерть або Сибір.

Обнадійливо відгукнулася на моє прохання лише старша донька Я.Івашкевича Марися. З великим пієтетом вона згадала пана Євгена як українського поета і особистість великого масштабу. Поет часто був у них у Ставиську. Там мусить бути багато фотографій. Але більше нічого додати не змогла, зіславшись на те, що вона була дівчинкою, а він поважний пан і нічого спільного у них не могло бути. Я намагався сказати, що дівчина 16-20 років – це вже не ніби й не зовсім дівчинка. Але пані Марися відповіла, що вони існували таки у різних світах.

У будинку на Неподлеглості упорядковувалися поетові збірки "Земна Мадонна" (1934), "Перстень Полікрата" (1939), Вибрані твори" (1943), "Влада" (1951). Написалися сотні статей, нарисів, есе, рецензій. Тут народився довгоочікуваний поетом син Богдан.

Ще сяє день, Ще високо блакить,

Далеко ще до вечора, єдина.

Мої обійми сильні і палкі,

І прийде час – ти подаруєш сина. (1931)

Поет був неймовірно гордий з того. Нарешті ним продовжився рід Маланюків. Письменник не проминав це наголосити. Наприклад, завершуючи листа до свого приятеля, польського письменника Юліана

Тувіма, він приписує: "Сердечно дружина і я (з додатком в постаті малого Маланюка – Богдана) дякуємо тобі за поздоровлення. 2.03.1936. Варшава" (архів музею літератури А.Міцкевича). Син згодом розповідалиме авторові про своє чудове дитинство і зразкову родину. А листи, щоденники поета другої еміграції після вимушеної розлуки з родиною, ряснітимуть свідченнями непоправної втрати для письменника – сина і дружини.

З цього будинку інженер Маланюк ходив на працю у міський відділ меліорації при міністерстві реформ рільничих. Згодом, з 1933 по 1939, – рік до Академії Генерального штабу польської армії, де викладав російську мову. А з початком війни знову повернувся до інженерства у водогосподарському відділі Варшавської округи. В останній рік перебування у Варшаві поет викладав математику в Українській Православній Семінарії.

Євген Маланюк планував укорінитися у Варшаві власним обійстям. Родина ще перед війною придбала землю для забудови. Поет посадив свій сад, який встиг гарно підрости. Війна ж перешкодила будівництву, а згодом цілком зруйнувала мрію. Трагічні події у столиці Польщі у переддень Варшавського повстання та у часи повстання змушували жителів тікати з міста. Нацисти наказали після повстання цивільному населенню терміново залишити місто. Та ж доля чекала і родину Маланюків. З найціннішим – сином та документами – вони змушені були тікати до Чехії. Пізніше поет писав в одному із листів: "...У Варшаві ми, властиво, все покинули, як стояло... аж страшно згадати!". У таборах "ДіПі" у Німеччині поет по краплинці збирав свій письменницький архів, просив друзів повернути йому копії надісланих поезій, статей, по можливості книги.

...Євген та Богуміла Маланюки зустрілися ще раз у Варшаві. Сталося це 1960 року, і це була їхня єдина й остання зустріч після фатального для родини 1944 року, коли Євген змушений був виїхати до Німеччини, а вже звідтіля – до США. Знаючи всі перипетії, що передували цьому побаченню, ризикну сказати, що на зустріч саме у Варшаві – місті, де минули п'ятнадцять їхніх щасливих літ, – була воля Неба.

Маланюку відмовили у візі в посольстві ЧССР у США. Точніше, не гарантували безпеки. Польське посольство було демократичнішим. Отож сестра Богуміли Яніна, яка проживала у Варшаві, надіслала за прошення Євгену Маланюку у США та у Прагу – Богумілі. Мріялося про тиху й милу сімейну зустріч двох уже літніх людей. Та не так сталося, як гадалося. Деталі зустрічі уточнює для мене її учасниця Анна Вешковська. Маланюки зупинилися у Яніни Савицької і відразу ж гостя зі США викликали на розмову в офіційну установу. З тієї розмови поет

повернувся наляканий і деморалізований. Йшлося про шантаж, про нав'язування співпраці. Поряд із будинком пані Яни були гаражі посольства США, і письменник зопалу навіть намірявся тікати туди. Зрештою, трохи заспокоїлися. Але за Маланюками постійно стежили, не залишали наодинці ні на хвилину. Тоді й вирішено було переселитися до старої приятельки сім'ї пані Галини Левандовської, матері пані Анни, де на певний час знайшли прихисток.

Переслідування спецслужб добряче поспувало відчуття радості від зустрічі з дружиною та містом молодості. Додала гіркоти відмова від зустрічі секретаря Спілки письменників Ярослава Івашкевича, доброго приятеля Євгена Маланюка міжвоєнних часів. Зрозуміло, що він напевряд чи був вільним у своїх рішеннях. З радістю прийняла поета польська письменниця Марія Домбровська. Та, попри все, зустріч із дружиною та містом молодості таки відбулася.

2. "Щодо Варшави, то з нею зв'язаний міцно..."

Так писав Є.Маланюк поетові Юрію Липі про свою тісну співпрацю з польськими письменниками, місцевими часописами, газетами, видавництвами. Загалом, це феномен, який довгий час залишався для мене незбагненим. У поезіях, особливо у щоденникових записках 30-х років, письменник часто розмірковує над проблемою спорідненості Варшави і Москви щодо їх імперських амбіцій стосовно України протягом довгого історичного часу.

Десь від середини 30-х років поета особливо турбувала ця тема. Змушений нагадати, що саме на той час припадає згортання українських програм, закриття шкіл, православних храмів тощо. Письменник намагається у пошуках причин заглибитися в історію питання. Про це свідчать його нотатники. Наприклад, 23 жовтня 1936 року він записує: "Ніщо не віщувало доброго. Ані артистична агресія Сенкевича, виразно спрямована на полуденний схід, а не на Москву, ані зловіща назва "малопольськи", ані вибір тіла незнамого жовніра з побоевиськ галицьких, ані всі ті, дрібні часом, ознаки психічні, що в сумі, одначе, не залишають жодних сумнівів.

Лише Матейко і Бобжинський (почасти Виспянський), як і Краків взагалі, пробували переорієнтувати агресію ментальності. Даремно. Це є temento для Польщі. В цім, власне, полягає все лихо польсько-українських стосунків, що творять Гордіїв вузол".

І в той час, коли українські письменники-емігранти всіляко намагалися дистанціюватися від польських митців, ізолюватися в своєму українському світі, Євген Маланюк навпаки прагнув якнайактивніше співпрацювати з польськими митцями, видавцями, періодикою. Звернімо увагу: український письменник в роках 1933-1938 має, вва-

жаймо, власну рубрику, присвячену подіям "з теренів СРСР" у "Бюлетені Польсько-Українському". Він один із найпопулярніших авторів квартальника "Всхуд", друкуючи на його сторінках статті найрізноманітнішого спрямування від "Таємниці Гоголя", до "Шота Руставелі і "Витязя в тигровій шкурі". Газета "Мисль Польська" досить часто надає свої сторінки для проблемних статей нашого співвітчизника, які торкаються питань загальноєвропейських. Наприклад, у №10 за 1936 рік друкувалася розлога стаття "Річниця монгольська. 1236-1936". Трибуною для його прози (публіцистики, есеїстики, літературної критики тощо) та поезії (в перекладах) були ще й "Зет", "Ведомосці Літерацькі", "Тигоднік Ілюстровани", "Атенеум", Мархольт", "Камена", "Паментнік Варшавські" та інші видання. Справедливості ради мусимо сказати, що йдеться не про спорадичного дописувача, а про одного із найпопулярніших авторів серед польських письменників. При цьому тема України, її долі, її стосунків з Польщею так чи інакше була присутня в працях та творах Є.Маланюка. І ось тут, у Варшаві, я збагнув отой феномен нашого співвітчизника. Євген Маланюк намагався своєю творчістю, своєю бурхливою діяльністю (а він насправді був однією із найвідоміших особистостей мистецького світу Варшави) переорієнтувати "агресію ментальності" чи ж принаймні наблизити обидві сторони до розв'язання Гордієвого вузла польсько-українських стосунків. Він намагався відкрити українську проблему не тільки своїм співвітчизникам, але й полякам.

Наведу лише один приклад, хоч їх можна множити і множити. 1950 року приятель нашого земляка польський письменник Юзеф Лободовський в інтерв'ю українському місячнику "Нові Дні" (Торонто) на репліку кореспондента про те, що він чув від Маланюка про переклад Лободовським "Лісової пісні", сказав: "Саме Євген Маланюк і ознайомив мене з чим чудовим твором. "Лісову пісню" я справді переклав на польську мову у Варшаві. Це була дуже тяжка, але й дуже радісна праця. В 1939 році "Лісова пісня" мала йти в Національному Театрі у Варшаві. Вибухнула війна. Переклад було загублено". Чи варто коментувати сказане польським митцем?

Тим часом, ми торкнулися теми "Маланюк і польські митці". Вона заслуговує окремого дослідження, але й ми мусимо бодай оглядово на ній зупинитися. Витоки налагодження стосунків з польськими митцями можна простежити ще з України. Новим могутнім поштовхом стала зустріч скамандритів з поетами-таборянами у 20-х роках в Каліші. Ми ж продовжимо почату розмову, пройшовши від Алеї Неподлеглості до вулиці Польної, 40. Це знову таки двадцятихвилинна мандрівка осінньою Варшавою. Фасад будинку увінчує меморіальна дошка, яка повідомляє, що в цьому

будинку з 1917 по 1954 рік жила польська письменниця Марія Домбровська. З його мешканців і гостей розпочнемо знайомство з колом польських приятелів та друзів Євгена Маланюка.

Велетенські двері музею-помешкання на третьому поверсі зустрічають відвідувачів несподіваним першим експонатом. Під скло захована листівочка, написана письменницею фатального жовтня 1944 року. Як і Маланюкам, Марії Домбровській та відомому польському політичному, громадському діячеві та письменнику Станіславу Стемповському, що мешкав у Домбровської, довелося теж все покинути в квартирі і залишити Варшаву. Ось тоді письменниця поспіхом олівцем написала на поштовій картці "послання" до всіх, кого доля приведе до будинку: "Володарка мешкання Марія Домбровська, повістарка польська, просить про пошанування її доробку літературного і речей. 2 жовтня 1944 року". Маланюки більше не повернулися до свого дому, а пані Марія в лютому наступного року зважилася дістатися до свого помешкання. З околиці Варшави, де вона переховувалася, до будинку всього година їзди. Шлях письменниці зайняв півтори доби. Квартира була пограбована, книги розкидані, через вибиті вікна на них ішов сніг.

Я умисне зупиняюся на цій, може, не присутній нашій розмові темі, бо спостеріг у Варшаві, а раніше бачив подібне у Празі, намагання держави, органів місцевого самоврядування, окремих громадян не дати забути своїм співвітчизникам тієї найжахливішої трагедії ХХ століття. На будинках, у сквериках, обабіч шляху можна зустріти невеличкі пам'ятні знаки, які повідомляють, наприклад, про те, що тут нацисти забили 10 варшав'ян. Їх чимало у місті і біля кожного квіти і горять у скляних футляриках свічки. Ці знаки пам'яті не тільки данина минулому, але й своєрідна розмова із живими.

Але вернімося і відкріймо двері гостинного колись, як і тепер, помешкання Марії Домбровської. Тут збиралося добірне товариство польських письменників, митців, акторів. Часто гостював тут і Є.Маланюк. Адже ж мав чудесним співрозмовником не тільки господину, але найперше – старшого свого товариша Станіслава Стемповського. Їх доля звела ще в часи еміграції з України, а після переїзду Маланюка до Варшави вони працювали в одній установі – міністерстві реформ рільничих. В архіві музею зберігся "документ", що засвідчив момент поновлення їхнього знайомства у Варшаві. Це книга Є.Маланюка "Стилет і стилос" з дарчим підписом: "Вельмишановному панові Станіславу Стемповському на спомин про 1920 рік, про дике поле, вагони, канонаду, вітер. Евґ.Маланюк. 1929. 8. XI".

Станіслав Стемповський з прихильністю ставився до України, до українських земель у теренах Польської держави, що вартувало йому

кар'єри. Але саме ці якості цінував у ньому Є.Маланюк, називаючи його батьком української еміграції.

А ось інша присвята, адресована синові С.Стемповського – польському поетові Єжи Стемповському: "Дорогому приятелю Єжи Стемповському, без якого авторові книжки... було б часом – дуже – зле. 13.1.1935 року. Варшава. Е.Маланюк". Тим разом книгу "Земна Мадонна" поет вручав не тільки приятелю, але й своєму кумові. Єжи став хрещеним батьком Маланюкового сина Богдана. Друга світова війна зробила приятелів емігрантами, але вони не загубилися. В Нью-Йорку зберігаються листи Є.Стемповського до Є.Маланюка. А 1965 року Єжи Стемповський прибуває на зустріч з приятелем і своїм хрещеним сином до Парижа. Дізнаємося про це із листа Маланюка до сина: "Якраз сьогодні я одержав листа від твого хрещеного батька (Й.Стемповського) – він буде в Парижі аж до червня, бо хоче Тебе побачити..." (лист від 4.05.1965).

Саме Єжи Стемповський причетний до продовження співпраці Маланюка з польським еміграційним часописом "Культура" (Париж). Отже письменник продовжував розпочате ним чаклування над Гордієвим вузлом стосунків двох слов'янських народів.

...Березіль. Хмари мчаться отарою турків.

Яре сонце і мокрий нордвест...

Але раптом – тортури літератури

І слово – щоденний хрест. (1930)

Це рядки із твору Є.Маланюка "Ars poetica", присвяченого Юліанові Тувіму. Вони познайомилися ще на зустрічі поетів "задротяних республік" та польських митців-скамандритів. Маємо, до речі, документальне свідчення того. Йдеться про новорічне вітання Є.Маланюка: "Прекрасного Юліуша Цезаря-Поезії Польської від імені Української Поезії Еміграції. 1.1.1923. Каліш" (архів Музей літератури А.Міцкевича). У цього невеличкого клаптика паперу (бо ж де у таборах віднайти бодай листівку) є своя історія. Її допомагають розкрити вже інші архіви – із музею Я.Івашкевича. Там зберігається 6-7-8 число таборового літературно-мистецького журналу "Веселка" за 1922 рік з підписом Ю.Тувіму: "Юлінові Тувімові від українських колег. Євген Маланюк. Року Божого 1923. Лютий. Каліш". Внизу приписка: стор.54. А на ній, власне, й знаходимо історію наведеної вище записки-вітання. У рубриці "Хроніка" читаємо повідомлення про "Доклад про українську поезію": "2 грудня 1922 року в поміщенні "Русского Дому" на запрошення "Товариства поетів" прилюдний доклад про українську поезію". Доповідачем був Євген Маланюк. "Докладчик тоді ж, – повідомляє кореспондент, – перебуваючи у Варшаві, за посередництва поета Леонарда

Подгурського-Окулова, мав побачення з найвидатнішим сучасним ліриком Польщі п. Юліаном Тувімом, якого поінформував про сучасну українську поезію і, зокрема, про життя української літературної еміграції".

Відтоді двох поетів єднала щира дружба, у якій було місце і для ми-стецьких радощів, і для перекладів, і для різних категоричних слів неприйняття позицій одне одного. Свідченням останнього може бути дружній лист Є.Маланюка до Ю.Тувіма від 14 березня 1936 року. Обмінявшись родинно-побутовою інформацією, Маланюк стає категоричнішим, коли переходить до дискусії (очевидно, розпочатої листом Тувіма) стосовно "Твого "полівіння"... і мого – мовлено – справіння". Каменем спотикання стало ставлення до Росії радянської. Аргументуючи свою позицію, Маланюк наводить факти останніх розстрілів "феноменального новеліста Косинки", "поета моря Влизька", "єдиного щодо співності лірика Фальківського". А далі тональність і аргументи українського поета набирають металевого тону: "Не думай, що для мене існує хоч якась найменша різниця між Миколою Романовим і Миколою-Ленінім-Ульяновим – "обидва добрі". Від 5 000 000 до 7 000 000 моїх братів і сестер кремлівські сатрапи винищили ("істрібілі" – улюблене слово Достоевського) – тільки в період від осені 1933 до весни 1934 р., від нашої літератури, котра (принаймні щодо поезії) займала певне місце в Європі, – не зосталося сліду... Поете! – не можу вже писати вірші (хіба що "наганом"), і нема на світі такого діалектика, такого спінози, котрий би міг мене у моїх почуттях і переконаннях щодо ма-тушки Москви – переконати чи заколювати..." (архів Музею літератури А.Міцкевича).

Dzień trwa. Wysoko są jeszcze błękity.
Wieczór nierychło nastanie, jedyna.
Mocny mój uścisk, żarki i niesyty;
I przyjdzie chwila, że zrodzisz mi syna.

А це знайома вже нам строфа поезії "Ще сяє день. Ще високо бла-кить" тільки в перекладі польською мовою Чеслава Ястшембець-Козловського. Він у 1936 році у видавництві "Зет" видав книгу перекладів українського поета Є.Маланюка, з яким його єднали роки дружби, "Ел-лада Степова".

Товариські стосунки Є.Маланюка з В.Бончковським, котрий редагував "Бюлетень Польсько-Український", продовжилися після війни багаторічним листуванням з редактором-емігрантом. У поетовому архіві в Нью-Йорку збереглося щедре листування з далекого Лівану. А ще ж Ян Лехонь, Казимир Венжинський, Антонім Слонімський, Юзеф

Чехович, Ярослав Івашкевич. І ще десяток неназваних імен польських митців, з якими Є.Маланюк підтримував дружні стосунки.

Маланюк і польські письменники. Вельми цікава тема варта монографічного дослідження. І відразу ж обмовлюся, що в цій царині давно і продуктивно працює київська дослідниця творчості Є.Маланюка Наталка Лисенко. Вона вже оприлюднила працю про Маланюка та Івашкевича, завершила статтю про Маланюка і Стемповських.

Тим часом, неходжене поле для дослідників Маланюкової прози на сторінках польських видань. Адже прозовий польськомовний доробок письменника у 30-х роках значно щедріший ніж український.

...Знімаю з полиці музею-помешкання Марії Домбровської товстий том щоденників письменниці і читаю, як ось тут, у цій кімнаті, за чашкою чаю два письменники – Є. Маланюк та С.Стемповський – захоплено розмірковують над генієм інженерної думки бобрів, майстрів-будівничих гідротехнічних споруд на річках. Музеї бережуть сліди високих душ.

3. У Стаvisько – до єлисаветградців.

Готуючись до мандрівки у Стаvisько – п'ятдесятилітню обитель Ярослава Івашкевича, – трохи хвилювався. Щойно телефоном домовився зі співробітниками музею про зустріч. Вислухав, як маю дістатися до Варшави-центральної, звідтіля – до середньоміської, а там до і "колейки ВКД". Нею, колейкою, маю їхати до Подкови Лесной, але не східної і не головної, а таки західної. Але не це тривожило. Мав їхати за однією із люблених Маланюком адрес. І це ще не все: їхав до будинку-музею теж єлисаветградця Ярослава Івашкевича. Ні, я не намагаюся перейняти пальму першості на означення малої батьківщини польського письменника. Але у зізнанні самого Я.Івашкевича, що його батьківщина – це Україна, єлисаветградщина внесла свою вагому частку. І йдеться не тільки про відомий факт навчання польського письменника в Єлисаветградській чоловічій гімназії в роках 1904-1909. Власне, і цей факт варто наповнити змістом. Бо за ними, наприклад, перше прилучення до світу музики у школі Густава Нейгауза, перше знайомство з дивом театру, не виключаю, що і перші вірші російською мовою, адже ж почав віршувати ще 1903 року. А ще ж часті приїзди до Єлисаветграда вже з Києва аж до 1918 року, літні заробітки репетиторством у Єлисаветграді й окрузі.

Нарешті, Єлисаветград досить потужно присутній у художній творчості, у спогадах Ярослава Івашкевича. Згадаймо відомий роман "Слава і хула". Ось як про це розповідав сам письменник, відповідаючи на листа одеського краєзнавця А.Володимирського: "...Я жив в Єлисаветграді і навчався в Єлисаветградській гімназії з 1904 по 1909

рік. Єлисаветград був, так би мовити, у сфері впливу Одеси, і там було багато одеських жителів, одеської преси. Був і обмін жителями. Сім'ю Юрія Олеші я знав у Єлисаветграді до її від'їзду. Вся історія Гані Вольської (Ганки Вальської) проходила між Єлисаветградом (не Одесою), Петербургом, Нью-Йорком і Парижем – майже так, як у моїй книзі".

Написана 1963 року повість "Тіні" безумовно вибудована на подіях, спостережених Івашкевичем 1918 року в Єлисаветграді. Місто, в якому відбуваються події у повісті, безіменне, але в розкиданому на берегах Інгулу, охопленому подіями революції і війни провінційному містечку легко вгадується Єлисаветград. Чимало згадок про місто можна знайти на сторінках "Книги моїх спогадів" (1983), унікальний матеріал дає книга "Зустрічі з Шимановським" (1981). Шкода, що не все із виданого в Польщі перекладене у нас.

Загальноновизнаний біографами та дослідниками факт, що Я.Івашкевич неймовірно тужив за світом України, її просторами, степом. "Жалкую, що нема змоги відвідувати колишній Єлисаветград, – із сумом нарікав письменник, – адже там я залишив частку дитячого серця, там починалися мої гімназичні роки"

Тож хвилювала не тільки зустріч із центром Івашкевичового світу, центром польськості, як за життя називали Стависько. Боявся розчаруватися у своїх сподіваннях знайти там сліди Єлисаветграда, Маланюка, Шимановського. І даремно...

Колейка ВКД везла мене в царство осені. Справді, у Варшаві ще тривав листопад. У сквері біля Палацу Культури ще пишалися своїм нарядом канадські клени. А в моєму просторі колейки осінь калейдоскопом пропливала за вікном. Неймовірно люблю саме таку мокру осінь, осінь листопаду, яскраво-зеленої озимини, свіжої ріллі. П'ятдесятихвилинне побачення з мазовецькими полями намагаюся використати, аби поновити у пам'яті історію знайомства та зустрічей Є.Маланюка з Я.Івашкевичем.

Вони побачилися вперше на згадуваній вже зустрічі членів польського літературного об'єднання "Скамандер" та українських митців з таборів інтернованих вояків армії УНР у Каліші-Щипйорно, Кракові. Саме тоді Маланюк здружився з Ю.Тувімом, Л.Подгурським-Окуловим, К.Венжинським, А.Слонімським, Я.Івашкевичем.

Та зустріч і наступні відвідини Маланюком Варшави, зреалізувалися першими перекладами письменника з польської, статтю "У сусіда: профілі польських поетів" (1923). А згодом, оглядаючи на сторінках таборової "Веселки" поезію зі сторінок "Скамандера", поет особливо виділить Я.Івашкевича, Ю.Тувіма, А.Слонімського: "...Певно тримають

руки А.Слоніmsького – стяг "Skamandera" – стяг поезії й майстерності. Йому допомагає, по-перше, – Я.Івашкевич – літератор par excellence. Іноді, як дужий порив вітру, крізь журнал проходить могутня й дика поема Ю.Тувіма, залишаючи на сторінках запах моря і земель, що пахнуть не по-нашому пекучим сонцем".

Не забарився з відгуком на поезію Є.Маланюка й Івашкевич. На сторінках "Скамандера" (1923. – Ч.29-30) він рецензує спільну збірку трьох поетів-вигнанців М.Селегія, М.Осики, Є.Маланюка "Озимина" (Каліш, 1923). Зазначивши стосовно поетичного доробку Маланюка: "Набагато спокійніший, миліший – Євген Маланюк. Зрівноважена задума, сконцентроване осягнення – то його характеристичні риси. Можливо, занадто монотонний у формі, може, забанальний в римі, – однак не раз зумів схвилювати істинно поетичним словом". До речі, варто зауважити, що це була перша рецензія на збірку, і Є.Маланюк не стримався на тому наголосити на сторінках "Веселки", не без умислу зауваживши, що "перша рецензія на "Озимину"... належить перу не українця, а поляка..."

Відїзд Маланюка до Подебрад трохи віддалив поетів. Але десь 1929 року їх знову звела чеська столиця. Очевидно, навздогін тій зустрічі Маланюк надіслав Івашкевичу до Варшави свою поезію "Ще Бог у своєму маєстаті" з присвятою польському поетові. У жодному архіві досі не віднайдений її оригінал. Очевидно, що рукопис, народжений з натхнення, був надісланий Івашкевичу, і був єдиним примірником твору. А ось із перекладом цієї поезії вдалося познайомитися зі сторінок збірки творів Я.Івашкевича "Повернення в Європу" (Варшава, 1931). Прикметно, що поряд польський митець помістив свій твір "Прага", вочевидь, теж надиктований пражською зустріччю, з присвятою Є.Маланюкові. У свою чергу Маланюк після виходу у світ Івашкевичевої книги "Повернення в Європу" скомпонував присвячений польському письменникові ("Землякові Ярославу Івашкевичу") твір "Триптих". До нього увійшли три поезії "Краків", "Прага", "Київ". Поезія "Краків" присвячена місцю першої зустрічі на початку двадцятих; "Прага" – приурочена поновленню перерваного часом спілкування; "Київ" – присвячена місту молодості обох митців. Рукопис "Триптиха" вдалося віднайти в Нью-Йоркському архіві поета. Не відомо лише, чому він не був опублікований саме як триптих (кожна з поезій згодом була включена до різних збірок поета).

Саме на початку моїх спогадів про тридцять років електричка впірнула у сосновий ліс, у якому сховалася Підкова Лесна-східня. Природа вже не дозволила спогадам відібрати мене у неї. Це дивне місто, роз-

кидане будиночками в осінньому лісі, і ліс поволі пропливали перед вікном мого вагону.

Вже на лісовому шляху Подкови Лесной-західної до Стависька подумалося: а добре, що зупинилися мої роздуми саме при початку тридцятих років. Адже ж тоді Є.Маланюк переїхав до Варшави і так само, можливо, вперше торував свою стежку до будинку Івашкевича.

До будинку-музею з вулиці йде лісова стежка. Сам будинок показався за розлогою кроною якогось плодового дерева. Жодного листочка, але сила-силенна рубінових плодів, за якими сховався дім Ярослава та Анни Івашкевичів.

У нього своя історія. Землю подарував письменникові його тесть Лільпоп з нагоди одруження Ярослава та Анни. Він же спорудив маєток, наповнив будинок меблями, живописними полотнами, мисливськими трофеями. Треба визнати, що все те загалом збереглося і буквально вражає відвідувачів відчуттям зупиненого часу, атмосферою, запозиченою з традицій замкового мистецтва. Чоловік він був вельми грошовитий, свідчення тому й особисті трофеї з африканського сафарі. Молоді Івашкевичі перебралися до спорудженого будинку разом із доньками Марією та Терезою 1928 року. Звідтоді понад піввіку письменникового життя пов'язано з цим будинком. Вже згадувалося, що сучасники вважали його символом польськості та польської культури. Дім вистояв у війні й, головне, вижив у післявоєнній Польщі. За довге своє життя Стависько приймало вквіт духової еліти Польщі.

"У Ставиську Івашкевичів завжди були раді гостям, – каже мені незмінний директор музею Оскар Кошутський, – і ми намагаємося зберегти цю традицію". Директор і співробітники справді виявляли готовність допомогти, посприяти в роботі. Розпочали ж із екскурсії музеєм. Ідея його створення належить самому Ярославу Івашкевичу. Незадовго до смерті він заповів будинок і землю для створення музею Анни та Ярослава Івашкевичів. Отож, в музеї збережено сім меморіальних кімнат. Столова, салон-бібліотека, кабінет, спальня, кімната для гостей... Книгозбірня обіймає 25 тисяч книг. Кабінет видається мені важкуватим, незатишним і народжує чимало запитань, зрештою, як і проза майстра. Пригадалася цілком співзвучна з настроєм, народженим кабінетом, думка Марії Домбровської зі щоденника: "...Досконалий письменник, хоч після його прочитання завше залишається дивний і прикрий присмак".

Оскар Кошутський каже, що в останні роки письменник перебрався мешкати до кімнати для гостей, перенісши із собою й невелику українську скриню, привезену ним ще з Києва. Немає змоги вдаватися в деталі, адже мусимо повернутися до лінії Маланюк-Івашкевич. Але як

не зупинитися перед фотографією Я.Івашкевича з друзями-гімназистами Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії. Чи поряд з нею експонується сімейна світлина, зроблена після вистави домашнього театру в родині Івашкевичів теж у Єлисаветі. А ще поряд Івашкевич-гімназист у Єлисаветградському міському саду із сестрами. Я не відходжу від стенду, а пан Оскар обіцяє у фондах показати оригінали ще інших фотографій. Не інтригуватиму читача. До другого приїзду для мене підготували альбом старшої сестри Івашкевича, наповнений фотографіями, зробленими у 1907-1909 роках в родині Шимановських, Івашкевичів, у Єлисаветграді, у Компаніївці (паперова фабрика) тощо. Але й це тільки вершина айсберга. Фототека музею складає близько 100 тисяч позицій.

А ось на стіл лягають фотографії зі знайомим мені почерком. Наквіс на титулі салонного фото: Є.Маланюка напис: "Коханому Землякові пану Ярославу. Євген Маланюк. 18.4.30.". На іншій, дарованій в останні місяці перебування у Варшаві, написано просто: "Ярославу. 10.4.44.". А поряд невеличке фото Є.Маланюк і Я.Івашкевич на вулицях Варшави.

Висловлюю своє захоплення цілим скарбом оригінальних світлин, які були б такими цікавими для кіровоградських музеїв – літературного та Шимановського. Пан Оскар не тільки підтримує думку, але й наполягає на доконечній потребі такої співпраці. Біда у тому, що величезна маса світлин не атрибутовані, а це можна було б зробити спільними зусиллями. Або ще такий приклад, продовжує директор музею. Ми не маємо в екскурсії нічого про Г.Нейгауза, а з ним пов'язана музична освіта Я.Івашкевича і К.Шимановського. Зрештою, домовляємося, що будемо шукати шляхи до співпраці.

Тим часом співробітниця заносить матеріали, пов'язані з Є.Маланюком. І знову прикметна особливість, що характеризує музей як скарбницю духовності. Івашкевичі зібрали унікальні архіви, які можуть прислужитися дослідникам багатьох галузей мистецького життя. Наприклад, Я.Івашкевич зберіг річну добірку журналів "Веселка" за 1922 рік, надіслану йому Маланюком. Прочитаймо напис на одному із часописів: "Вельмишановній Ред. "Skamander" з вдячністю за статтю, присвячену творчості Павла Тичини (стаття Є.Маланюка. – Л.К.) у "Skamandrze" за травень-червень 1922 р. Євген Маланюк за редакцію "Веселки". Знайшовся у архіві і примірник "Озимини" з проханням Є.Маланюка про відгук на видання. Про рецензію Я.Івашкевича мова вже йшла попереду.

Обидва листи, адресовані Івашкевичу, датовані 1930 роком. Перший – листівка Є.Маланюка від 22 лютого, пов'язана із видавничими

проектами. А от другий лист цікавий тим, що Є.Маланюк ділиться із приятелем враженнями від своєї весільної подорожі літаком із Варшави до Брно (нагадаю що це тільки 1930 рік!): "Любий друже! Вітаю Тебе з Морави. Аероплан був ідеальний. Дійсно казка про килим-літак. Жалкуй, що Твою пошлюбну подорож Ти не зробив на аероплані. Цілую Тебе і руку Твоїєї дружини. Міла вітає. Твій Євген. 26.4.30."

Євген Маланюк звітував перед приятелем про чудовий початок його весільної подорожі в Моравію, у Кунштат до матері своєї дружини. Захоплення поета відгукнулося і поетичними рядками "Ми летіли до тебе, Мораво, / П'ять годин, аж до сизого Брна":

Пропливали фрегатами хмари,
І стелилась їх тінь на землі...
Ні, не казка, не мрії, не чари
В цім манометрі, шрубі, крилі, -
Все створив Ти – і світле, і чорне,
Чи билину, чи птах, чи літак... (23.04.1930)

Але повернімося до історії стосунків двох письменників-єлисаветградців. Після важкого для Маланюка 1929 року, позначеного розлученням, пошуками роботи, переїздом до Варшави, зустріч і щира приязнь з Я.Івашкевичем були для нього вельми важливими. Як свідчить обмін віршами-присвятами, почуття дружби були взаємними. У бібліотеці музею зберігаються свідчення того, зафіксовані рукою Є.Маланюка на збірках "Гербарій", "Земля й залізо", "Земна Мадонна", "Перстень Полікрата", "Вибрані поезії". На останній зупинюся, бо вона ніби підсумовувала дружбу двох письменників. Є.Маланюк вже передчував неминучість другого ісходу, вже переживав драму своїх візій стосовно України, що відбилось і в тексті присвяти: "Старому приятелеві Ярославу Івашкевичу на спогад апокаліптичних років. 10.4.44.Е.М."

Через якийсь місяць поет напише "Друге посланіє":

В повітрі мла і смертний одур.
Охляле сонце, як сліпе.
Це спалену твою свободу
І напівмертвого тебе,
Народе мій...

А ще через місяць "Ісход II". Ним почнеться його ісход, спершу в Мораву, де його застане останній лист від друга:

"22.10.1944. Любий Женька!

Хотів би щось певне написати про твою своячку (сестру дружини. – Л.К.) і про родину, але досі нічого не знаю. Ми ще у Ставиську – та чи на-

довго, не знаю. Мали багато гостей, які перейшли через нашу хату, але розїхалися вже потрохи. Гожиця – в Кракові, Анджеєвський, Колішевський – в Закопане. Моя донька одружилася, і обоє в Рабце. З літератури небагато осіб умерло, але втрати відчутні: Кадень, Мілашевський, Іжиковський, молодий Бачинський. Інші тут, в околицях, або в Кракові. Ми почуваємося так: Ганя трохи хворіє і матимемо невдовзі операцію. Хотів би щось знати, що з вами діється. Моя родина право у комплекті, моя сестра Ганна лишень загинула у Варшаві. Таубе живе в Мілашевовку. Обнімаю тебе дуже сердечно і прошу відомостей. Твій Івашкевич".

Варшава ще була генерал-губернаторством, і сувора цензура зумовлювала стиль листа. Івашкевич пише, що через його хату пройшло чимало спільних знайомих, які тікали від фронту на Захід. Хвороба дружини, очевидно, не дала змоги піти і самому письменнику. Донька Івашкевича згадує, що інколи у будинку Івашкевичів жило до шістдесяти втікачів. Щирість же автора листа не потребує коментування. Цей лист було надіслано до Кунштату, в Моравію, на адресу Богуміли Маланюк. Проте він дістався до адресата і бережно ним пронесений через табори ДіПі, митарства по США. Тепер він лежить в архіві поета в УВАН у США.

Ярослав Івашкевич знайшов прихисток поруч дружини та рідні на кладовищі в містечку Брвінові, неподалік Стависька. Він ще за життя заповів покласти на могилі звичайну кам'яну брилу із Стависька, на якій має бути написане тільки прізвище. Ми прийшли до могили щойно після поминального дня. На ній було чимало квітів і ще палали в футляриках свічки.

4. Роздуми біля двох пам'ятників.

(замість післяслова)

Вкотре стою перед величним пам'ятником Адамові Міцкевичу і так само вкотре цитую про себе Маланюкового вірша, народженого, можливо, так само ось тут, біля підніжжя бронзової постаті великого польського поета.

Ти вдивляєшся хмуро й бронзово
Понад поверхи, люди і лиця,
Під тобою розмірно й грозово
Крутить рокіт щоденний столиця.

Там кигичуть вісянські миви,
Хвиля берег піщаний лиже...
– Чорне місто твоє, Міцкевич,
Євразійським мені Парижем.

Жовтень грає глухі перелюди,
 Диригує Шопен листопадом,
 І такі тут спізнілі люди.
 І така легендарна влада. (1932)

Є.Маланюк захоплювався "вартівничим із бронзи Адамом", співцем Речі Посполитої. Захоплювався "легендарною владою" слов'янської держави, яка спромоглася відродити незалежність, вирвавшись із міцних обіймів Росії. Захоплювався генієм поета та ідеолога нації. Ще в таборовій публіцистиці Маланюк рекомендував вивчати досвід великої польської еміграції 1830 року, вважаючи його "найліпшою лектурою" для української політичної еміграції.

Захоплювала поета і особистість творця ІІ Речі Посполитої, маршала Пілсудського. Високий посадовець штабу української армії, старшина Маланюк, був свідком зустрічей Пілсудського й Петлюри як союзників у боротьбі за незалежність своїх держав. Тоді Пілсудський прийшов на Україну із гаслом, запозиченим в учасників польського повстання проти Росії 1830 року – "За вашу і нашу свободу". Згодом поет корив маршала за Ризький мир з Росією, за фактичне залишення України напризволяще. Що вдієш, Пілсудський дбав про Польщу. Так зробив Ленін, віддавши половину України та Білорусії задля інтересів Росії. Щоправда, Пілсудський вже після війни приїде до Каліша-Щипйорна, для його зустрічі будуть вишикувані дивізії і полки інтернованого українського війська. Маршал і керівник держави проситиме вибачення у воїнів та старшин армії УНР за несподівану розв'язку війни з Росією, за недотримання слова.

У статтях Є.Маланюка згодом знайдеться місце для характеристики військової та політичної діяльності маршала. Вже у Нью-Йорку він братиме участь в урочистостях з приводу роковин Пілсудського, залишивши на своїй програмці захоплений відгук про творця Польської держави. Тепер Міцкевич та Пілсудський – поет й ідеолог нації та творець держави – стоять поряд у Старому місті.

Могутня постать маршала у військовому строї стоїть на площі, що й носить ім'я творця ІІ Речі Посполитої, навпроти гробу невідомого солдата, архітектурно закілцьовуючи простір головної площі польської столиці. Маршал стоїть в задумі, склавши руки на зачохлену в піхви шаблю. "Польща над усе", – моє перше враження, яке згодом увиразнюється написом на постаменті: "Демократична Держава Польська хоче і мусить дотримуватися демократичних прав усіх Громадян".

Чомусь відразу ж на першій зустрічі з бронзовим Пілсудським пригадався пам'ятник М.Грушевському у Києві – втомлений професор присів на лаву відпочити, спершись на парасольку... Пам'ятники Пілсудському і Грушевському – майже ровесники, і з'явилися обидва на-

прикінці минулого століття. Здалося мені, що автори тих скульптурних постатей виявилися надзвичайно промовистими, відповівши своїми творами на розв'язку проблем польської та української державностей у 1918 році, ба, навіть провокуючи проєкції у сьогодення... Цим спостереженням, народженням зіставленням своїх вражень, я у жодному разі не ставлю під сумнів політичну діяльність М.Грушевського. Переконаний, що без досвіду української революції 1917-1920 років, не можна було б і мріяти про сьогоднішню незалежність.

Не випадково знову пригадався Є.Маланюк. У циклі "Міста, де ми-нали дні..." його роздуми біля пам'ятника Міцкевичу продовжені роздумами над долею України:

Вона ще снить, рокована країна
Охлялих душ і висохлих сердець.
Ввижається їй велич, міць і слава,
Зітлілі чини, неживі слова,
Їй не відчува, що виснена держава,
Як мстивий привид, тихо проплива.
І дійсність проступає неблаганно
Гербів щербатих, зламаних колон...
Посмертний день кінчиться. Бездихання
Глибока тиша і останній сон. (1933)

Крізь призму слов'янської сусідки – Польщі, що відбулася державою, Маланюк не міг не спрямувати свій погляд в Україну. Доля власного народу йому надто боліла.

Так само думалося й мені побіля пам'ятників Міцкевичу й Пілсудському у 83-тю річницю незалежності Польщі, свідком святкування якої довелося стати. Без помпезності, без піднятої над народом трибуни. Почесні гості відмежовані від учасників свята символічною бархатною стрічкою, перед ними сидять ветерани, двоє – учасники війни за державність 1918-1920 років. Між гостями і могилою невідомого солдата невеликий поміст для керівників держави. На площу виходять поротно представники усіх родів військ, охорони, поліції. Шикуються перед могилою невідомого солдата. Почергово з'являються керівники сучасної Польщі: міністр оборони, маршалок сейму, прем'єр уряду... Сирени повідомляють про приїзд президента. Він приймає парад. Рівно о 12-й піднімається прапор держави і лунає салют. Площа завмирає. Навіть ті, хто далеко за площею, зупиняються в шанобі до прапора нації. Чоловіки оголюють голови. Президент говорить більше про майбутнє. Особливо звертається до молоді, якої на площі багато, закликаючи її активніше братися до справ держави.

Мені передається емоційний настрій зібрання. Я зримо відчуваю цілісність, монолітність цього народу. Поляки мають свою державу і горді за неї. Вони мають свою мову, свою культуру, свою віру. Все це разом складає державу, націю, народ. Все це складає основу феномену стрімкого економічного прориву. Все це фундамент справжньої демократії, яку так блискуче продемонстрували останні вибори до парламенту. Його склад визначив народ, виборець. Виборець Польщі відмовив "Солідарності", творцям сьогодишньої держави, на користь лівим. Але це не призвело до жодних потрясінь. Бо – Польща, над усе, її народ.

Відвідав у День незалежності святкові літургії в костьолах. Перепо-внені. Неймовірно багато молоді. Церква у Польщі могутній чинник творення держави, нації, народу. Мав нагоду й раніше бути на кількох службах, просто посидіти в різних костьолах. Спостерігав за прихожанами. Пригадую юнака і дівчину у віці Ромео і Джульєти. Зайшли тримаючись за ручки. Довго-довго сиділи мовчки, опустили голови. Встали, схилили коліно, взялися за руки і пішли. Пригадав великого поляка З.Бжезинського, який сказав: "Якщо віруючі будь-якої країни хоча б на 20 відсотків підлягають єпископату іншої країни, то такий народ своєї держави не збудує ніколи". Що до цього додати. Нашу статистику. Вона була досить промовистою в переддень приїзду в Україну папи.

Продовжу ці роздуми тим, що найбільше здивувало, навіть шокувало у столиці Польщі. Ні, не костьоли, їх справді багато і будується ще більше, але це для мене звичне. Здивувала величезна кількість книжкових магазинів (ви помітили, що у нас вони "вимерли"). Чи не в кожному будинку, я вже не згадую книжкові розкладки. На них майже виключно польська книга, мистецької вартості видавничої, фантастичної як для нас ціни, але поляки книги купують. Вистоюючи біля тих розкладок чи стелажів, мав змогу переконатися. Ще неймовірніше спостереження – це засилля у Варшаві мистецьких галерей. Таке враження, що все місто тільки й думає, як придбати живописне полотно чи скульптуру. Причому це не тільки в центрі. Ось вона – найпереконливіша ознака здоров'я нації.

На початку тридцятих років Ярослав Івашкевич видав книгу із промовистою назвою "Повернення в Європу". Сьогодні Європейська держава Польща переживає нову хвилю інтеграції у світ. Вони почали у 80-х, випередивши нас на десятиліття. Ми вже мали б наздогнати те відставання. Біда лише в тому, що ми затрималися не в часі, а в духові. Ніби маємо виправдання – неволя у кілька століть, але вже час пробудитися "охлялим душам і висохлим серцям".

**Варшава,
листопад 2001 року.**

Василь МАРКО

СЛОВО, ЩО ПОВЕРТАЄ ІЗ ЗАБУТТЯ

*Григорій Гусейнов. Станційні пасторалі
(Сповідь дитинства). – Кривий Ріг:
ПП "Видавничий дім", 1999. – 264с.*

Розпочну із творчої суперечки з автором.

У попередніх книгах Гр.Гусейнова "Незаймані сніги" (1993), "Чаша ювеліра Карла Фаберже" (1995), художньо-документальних за своєю суттю, звернув увагу на відчутну присутність у них ліричного й автобіографічного начал. У книжці "Станційні пасторалі", яка висуvalась на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка, означені елементи стали провідними, що зафіксовано і в другій назві твору – "Сповідь дитинства". Але ця частина назви принципово неточна: сповіді дитинства у книжці немає, бо власне сповідь передбачає проступок, відчуття провини і каяття. Якоїсь провини (як, скажімо, в оповіданні І.Франка "Мій злочин", а чи на окремих сторінках "Зачарованої Десни" О.Довженка та автобіографічних повістей М.Стельмаха) у повісті Гр.Гусейнова немає, хіба що втечі маленького героя з дому, без дозволу взяті з домашнього сховку матері останні п'ять карбованців на придбання омріяної книжки. Про ці проступки щиро оповідає автор. Та не вони стали відправною точкою до роботи над повістю.

Про початок роботи над твором "Станційні пасторалі" Гр.Гусейнов так говорить в інтерв'ю, надрукованому в газеті "Народне слово" (Кіровоград, 13 липня 2000 року): "Я сів писати. Всього кілька сторінок. Але таким чином я зняв біль. І це звернення до минулого було на зразок ліків". За словами автора, сталося це 1988 року в підмосковному Переделкіні. Тривалий дощ, мряка, нудьга стали поштовхом до написання перших сторінок твору, який згодом стане "Станційними пасторалями". Опираючись на закони психології творчості, впевнено можна твердити, що суть полягає не в дощі і мряці, навіть не у відчутті "чужості" світу, віддаленого від України, а в тій неусвідомленій "нудьзі", яка вимагала розради. І розрада прийшла. Але не ззовні, а зсередини – з пам'яті, яка через слово повернула із забуття картини дитинства, огорнуті чарами літ і осяяні дорослим досвідом. Вони такі яскраві, що здається, ніби ти весь час ідеш поруч із героєм повісті й дивишся на світ його очима.

Відтак логічно постає проблема документальності "Пасторалей". Її торкається Гр.Гусейнов і в самому тексті повісті, і в згаданому інтерв'ю. У повісті читаємо: "А може, все це мені лише наснилося? Й ніколи в світі не існувало ні степової залізничної станції, ні діда Івана Кузьменка (Вані), ні чепурунки тітки Гарбузики... Ніхто вже цього не підтвердить, ані заперечить. Бо і в живих людей тих давно немає, і все переплелось, переплуталось, перемінилося, зібгалось, розрівнялось й розвіялось чимось світлим і хвилюючим у моїй недосконалій пам'яті". Цілком очевидно: про "недосконалу пам'ять" автор трохи лукавить, немовби заграючи з читачем, щоб збудити його інтерес до твору, бо тут же твердить: "Обличчя тих славних людей чітко пам'ятаю, очі, слова, події, характер..."

На запитання, чи багато вигадки в творі, Гр.Гусейнов у цитованому інтерв'ю відповів: "Жодної вигадки. Але не обов'язково це події й пригоди мого життя. Це, перш за все, художній твір. Але зроблений так, щоб читач сприймав його як авторську сповідь". Отже, художня правда "Пасторалей" – то, насамперед, правда переживань автора в процесі творення картин, епізодів, образів персонажів. І ці переживання висловлені так щиро, так безпосередньо, зрештою, так спонтанно, що беззастережно віриш їм від початку й до кінця, хоча розумієш, що все це писалось у різний час і не один рік, а потім монтувалось за законами асоціативно-ретроспективної фабули, коли основна художня вага лягає на численні відбіги в минуле й майбутнє – з позицій реального часу дитинства головного персонажа. Вдячно пише автор про життєві уроки, винесені з контактів із багатьма представниками станційного люду. Власне, ті уроки значною мірою формували характер і кроїли долю ліричного героя.

Події в повісті Гр.Гусейнова йдуть двома планами: родинне коло ліричного героя й картини життя пристанційного селища. Причому автор не строго прив'язує події, людей до дитячого досвіду головного героя: ракурс бачення, рівень оцінок і самооцінок у творі набагато ширші й об'єктивніші за досвід героя-дитини. Автор з якоюсь відчайдушністю говорить про безпросвітню бідність родини, про страдницьку долю матері й, особливо, батька. Жорстокі умови тоталітаризму безпідставно мордували їх, проте не вбили ні вродженої батькової любові до добра, ні інстинктивної життєвої чіпкості матері, завдяки котрим герой-оповідач виріс, став людиною-творцем, вихопився на верховини духу.

Барвисті картини життя пристанційного селища мають у повісті різне естетичне забарвлення. Поруч ідуть веселі й сумні, драматичні й навіть трагічні епізоди й долі. Вільний від ідеологічної зашореності, автор не закриває очей ні на світлі, ні на тіньові сторони дійсності. Але

незмінною залишається його пильна увага до людської особистості, до деталей, які зберегла пам'ять або доточила творча фантазія. У сукупності це надає художньому світові твору переконливості, яка здатна полонити читача.

Роздумую над повістю "Станційні пасторалі", над згаданими на початку нотаток книжками художньої документалістики, над щойно виданими томами праці в трьох книгах "На землі, на рідній..." (легенди та перекази Криворіжжя, документальні й художні твори про цей край), над першими трьома книгами унікальної шеститомної документальної саги "Господні зерна" про створені ентузіастами реальні сади і парки й про Сад духовний, що не дав зникнути нашому народові за найнеймовірніших умов, – і приходжу до висновку: Гр.Гусейнов (додаймо до перерахованого дивовижний журнал "Кур'єр Кривбасу") – ціле явище в нашій культурі. Слово цього письменника, заряджене бентежною радістю перемоги над часом, воскрешає для нащадків те, що, здавалось, назавжди відійшло в морок забуття.

м.Кіровоград

Оксана КУХАР **«ЗІЙДЕ РАНОК ТАКИЙ ГОЛУБИЙ»**

**Катерина Горчар. Неприручений птах
(Поезії). – Кіровоград:
"Степ", 2001. – 96 с.**

Лірична поезія, напевне, є найскладнішим різновидом мистецької творчості. Маю на увазі не лише складність самого творчого процесу, адже він потребує душевних зусиль і для прозаїка, і для поета, а скоріше труднощі, з якими стикається реципієнт – третій компонент у трикутнику "автор – твір – читач". Джерело проблеми адекватного потрактування поетичного твору ліричного характеру полягає у предметі мистецької уваги поета чи прозаїка. Проте навіть не у самому предметові, оскільки ще з часів Аристотеля сформувалося аксіоматичне розуміння літератури як "мистецтва слова, що відображає дійсність у художніх образах"¹, а у виокремленні певного аспекту дійсності – сфери духу – метафізичного чи суб'єктивного (конкретно особистісного), що привертає увагу саме лірика. На думку приходить програмна стаття О.

---

¹ Літературознавчий словник-довідник. -К., 1997. – С. 407.

Блока під назвою "Про лірику", написана ще у 1907 році. Цікава вона тим, що російський поет із властивою йому екзальтованістю, як не дивно, намагається здійснити філософське пояснення феномену лірики і постаті лірика. Що є життя і чим є лірика у ньому? Над такою проблемою задумується митець. Виявляється, що усе життя людини є суцільний "мовчазний" епос розквіту і згасання, мирного життя і війни, подій сімейного буття, робота і відпочинок... Але поза цим існує "легенда" – майбутнє, титанічні зусилля і прагнення, злету і падіння, почування і переживання. Володарем цієї стихії особливого і невідомого є поет-лірик. Його буття визначається замкненістю і відособленістю, нерозумінням з боку звичайних людей, приченістю на вічну самотність: "Серед гірських вершин, де "урочистий захід" змішав синь тіней, багрянець вечірнього сонця і золото дня, що вмирає, – залягла Людина, заломила руки, пізнала солодкість суму, володар усього багатства світу, але – бідняк, нічим не прикритий, котрий не знає де прихилити голову. Ця Людина – падший Ангел-Демон – перший лірик"².

Таке поетичне формулювання відособленості, навіть відчуження поета від світу людей не є художнім перебільшенням. Сама сутність ліричного сприйняття дійсності сприяє цьому. Вдумаючися, адже читання і розуміння прозових творів для нас є більш простим процесом, ніж сприйняття і осмислення творів ліричного характеру. Чому не завжди ми можемо з'ясувати смисли, вкладені поетом у кілька рядків, відчуваючи при цьому глибоку енергетику і їх змістову насиченість? Чи тільки через те, що прозаїк відтворює докладно події та обставини, характери, котрі сприймаються читачем як безпосередньо життєва реальність? Чи через більшу "прозорість" художньо-словесної тканини? Напевне, що кожен із цих факторів впливає на процес сприйняття художнього твору. Але у розумінні лірики існує ще один чинник і, напевне, ми не помилимося, вказавши на особистість, а швидше спосіб мислення та світовідчуття митця.

О.Блок зазначав, що лірика перш за все – це "я" – своєрідний мікрокосм, і увесь світ ліричного поета знаходиться у його способі сприйняття. Для нього не існує світу поза його почуваннями і переживаннями. Дійсність конструюється на основі вражень і відчуттів. Така теза О.Блока породжує аналогії із вченням екзис-

² Блок А. О лирике. // Блок А. О литературе. – М., 1989. – С. 105.

тенціалістів, зокрема М.Хайдеггера, який обґрунтував ідею суб'єктивної модальності дійсності, котра існує завдяки мисленню людини і через нього. Світ для лірика чужий, але рідним і багатим є його сприйняття. Щоб зрозуміти поезію, необхідно на певний час перевтілитися у поета, почати думати і відчувати так, як він, пережити його досвід. Такий процес є дуже складним і небезпечним, оскільки пов'язаний з насильницькою зміною власного світовідчуття. Тому, напевне, жоден критик чи просто поціновувач лірики не може претендувати на виняткову правдивість особистих вражень, викликаних сприйняттям поезії. Проте він може помітити певні закономірності та тенденції життя та руху поетичної думки, скласти враження про духовний світ ліричного героя поезії того чи іншого автора. З цієї позиції спробуємо доторкнутися до тремтливого інтимного світу переживань Катерини Горчар, одразу зазначивши, що спостереження будуть носити імпресіоністичний характер, який притаманний і самому предмету розмови.

Отже, приводом для розмови про лірику, тим більше про інтимну жіночу лірику, стала збірка Катерини Горчар із символічною назвою "Неприручений птах", що вийшла у кіровоградському видавництві "Степ" у 2001 році. Вона становить етапний щабель у творчому рості нашої героїні, поезії котрої з'являлися друком у колективних збірниках "Поезія-88", "Котигорошкове поле", "Пелюстка світу" (1989), "Листи до любові" (1994). У контексті опублікованого розглядувана збірка – не "проба пера", а звернення до читача із розповіддю про пережите, перевідчуте, виражене і осмислене. Зацікавляє вона ще й тим, що становить зразок класичної жіночої інтимної лірики. Вживаючи термін "класична", одразу зазначимо його часову та просторову локальність, оскільки маємо на увазі не ті зразки мистецтва, що мають світове визнання і збережені у віках, а твори жіночої інтимної лірики кінця ХХ століття, які під впливом постмодерних мистецьких шукань та й не тільки, набули своєрідності.

Друга половина ХХ століття, особливо його кінець в українській культурі (і не тільки) були позначені інтенсивністю появи гендерних студій, активізацією фемінного підходу до осмислення явищ мистецтва (не лише літературних творів, хоча у цьому контексті

він проявлявся досить активно). І хоча феміністки неодноразово наголошували на принциповій відмінності фемінізму і емансипації, проте навряд чи хтось і досі розуміє суттєву різницю між ними. Проте літературно-критична та літературна діяльність деяких з них (О.Забужко, С.Майданська, С.Павличко, Ніла Зборовська, В.Агеева) сприяла витворенню ідеалу жінки сучасності. Перш за все, – це особистість високо розвинена духовно та інтелектуально, котра прагне не лише зростання, а й адекватності сприйняття її протилежною статтю. Сильна, вольова, вона проте не знаходиться у полоні "чистого розуму", а здатна на переживання, ніжна і закохана. Ця жінка рівноцінно поєднує думання і відчуття. Звичайно, такий тип не є винаходом сучасних феміністок. Він формувався протягом століть, а можливо і епох (Клеопатра, цариця Савська, Жанна д'Арк, маркіза Помпадур і т.д.). В українській літературі його творили власною творчістю Леся Українка, Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Ліна Костенко, Ірина Жиленко, Світлана Йовенко. Навіть пересічний читач, знайомий з їхніми творами хоча б у межах шкільної програми, може відзначити гармонійне поєднання думки та емоції, у витвореному ними ідеалові жінки. Ще одним прикладом такої естетичної домінанти стала поезія Катерини Горчар.

На суд читача виносяться зрілі почуття і переживання жінки, яку у вступній статті до збірки "Неприручений птах" літературознавець Світлана Барабаш охарактеризувала як "глибоко драматичну, безмежно щиру і всерозуміючу". Героїня пані Катерини увійшла у золоту пору зрілості людського життя, коли ще вирують і можуть вибухати фейерверками почуття, але разом з тим особистість не обмежується лише ними – вона прагне осягти власну сутність і сутність світу, в якому існує. Чи легко врівноважити емоцію і раціональність? Чи легко прийняти людині своє нове наповнення? Напевно, що ні. Молодість ще не поступається зрілій розважливості, і це становить суть внутрішнього конфлікту жінки золотої осені. Він драматичний, напружений, динамічний, іноді демонстративний. Створюється враження, що героїня та й сама Катерина Горчар у поетичних зверненнях (а іноді вони виглядають як театральні репризи) прагне переконати світ, а в першу чергу

саму себе, у тому, що вона вже на порі мудрості, і узгодити із нею чуттєвість та вир "жагучих" почуттів. Динаміка самопереконавання простежується вже на рівні послідовності та взаємоузгодженні циклів, чи то пак частин, котрі складають збірку "Неприручений птах". У першому розділі "Молитва" героїня представлена в іпостасі турботливої матері, яка просить у світу і Бога захисту її синові. Однак згадки про батьків, про рідну домівку, до якої подумки або реально повертається героїня, подають її як дитину – люблячу доньку. Таке поєднання в одній особі дорослої жінки і молодої дівчини створює ефект душевного дуалізму героїні. Наступна частинка "Листком осіннім" загострює цей конфлікт (молодість і зрілість) і як наслідок-розгубленість:

Мені страшно, бо я вже давно розучилася плакати

Я не квітка, а листя, що вересень недопалив.

Вже не вмю, але дуже хочеться часом розслабитись

Може, стати россою під небом осінньої мли.

У світовідчутті героїні Катерини Горчар відбувається ущільнення часу. Літо, осінні місяці, близький і такий відчутний для неї грудень існують ніби у її переживаннях і відчуттях, спогадах і страхах. Час поділився на реальний (життєвий) та внутрішній (духовний). Героїня усвідомлює, що знаходиться в листопадовій порі, проте відчуває себе весняно. У її екзистенції існує "останній осінній вечір", котрий дає сподівання на весняний розквіт, "нежданна жагуча повинь" стає "жагучою, як березнева". З'являються образи "золотавого вересня" із присмаком полину, "осіннього травня", якими авторка визначає амбівалентність сутності своєї героїні, адже, на диво, вона може закохуватися і жити на високому реєстрі почуттів, переживання яких під силу, напевне, тільки молодості. Любов – це той "осінній бал", на котрий не гостем, а повноправною господинею запрошена лірична героїня:

А я в гостях у осені, як дома.

І поруч ти, як сонях молодий.

І зовсім ще нічого не відомо

За крок до щастя ми, чи до біди.

Страх перед холодним груднем, дихання котрого вона відчувала і якого боялася, під впливом кохання поступається надії ("Завтра буде зима, а сьогодні ще листопад") і вивершується сміливим вчинком – поверненням у молодість:

Я не знаю чому, та не можу ступить за межу,
Де білють сніги, і до болю усе невідоме.
Грудню, грудню, пробач, я нікому про це не скажу,
Але я повертаюсь додому, додому, додому...

Вічна колізія стосунків чоловіка і жінки, перипетії розвитку кохання, драма нерозділеної любові – стає темою наступної частини "Неприручений птах". Домінуючою формою став уявний діалог героїні із об'єктом своїх переживань. Авторкою створюється ефект присутності двох. Хоча практично голосу другого немає, але репліки ліричної героїні носять характер відповідей не тільки на слова співбесідника, але й на його дії. Загалом Катериною Горчар обирається своєрідний спосіб відтворення почуття, котре заповнило її героїню. Вона не вдається до традиційного "переповідання" переживань, а відтворює експресію почуттів через жести, по рухи, чим досягається лаконізм і емоційність оповіді.

Прощаємося долонями. Мовчи
Лиш серце, мов каштан по бруку,
Щоб я тобі наснилася вночі –
Затримай руку.

Або:

Так тихо у мені, як погляд Ваш привітно
Торкається мене, коли слова мовчать.

Таких прикладів можна навести безліч. Вони становлять своєрідну поему любові, відтворену у поетичних кінокадрах, визначальними ознаками яких є точність і змістовність (ніби штрихи картини), емоційна напруга і відблиск "цнотливої" еротичності.

Хоча героїня і відчувається "дівчам", однак час мудрості дає знати. Вона вже не лише відчуває, але і осмислює. В першу чергу себе як особистість. Загадковий "непручений птах" Катерини Горчар, як метерлінківський синій птах або як давньогрецький мете-

лик – уособлення Психеї, є втіленням душі, для якої не існує спокою і вмиротворення, в якій вирують пристрасті, яку сповнюють мрії і сподівання, і котрій так тісно у клітці. Душу неможливо приручити – стверджує і прагне довести пані Катерина. Проте постає проблема збереження душевної суверенності в коханні. Поетеса осмислює проблему, колись поставлену Ліною Костенко:

Моя любове! Я перед тобою.

Бери мене в свої блаженні сни.

Лиш не зроби слухняною рабою,

Не ошукай і крил не обітни!³

Героїня Катерини Горчар кохає самовіддано, палко. Усвідомлює і відчуває себе одним цілим із коханим, розчиняється у ньому. Тому втрата болюча, майже смертельна. Життя ліричної героїні порівнюється із в'язницею, ешафотом, каранням палача. Чому сталося це? У пані Катерини єдина відповідь – через втрату внутрішньої свободи. Проте, чи могла б така особистість, як її героїня, оминати цей життєвий риф? Напевне, ні. Справа в тому, що героїня збірки "Неприручений птах" вміє відчувати світ екзальтовано, пристрасно. Любов для неї існує тільки вічна, як за часів Ярославни (стилізації під народні пісні "Зіронька-зірниця", "Не згасай мені"), чиста, як у Данте з Беатріче ("Чи то жебрачка, чи моя душа"). Тому поетеса, визначаючи сутність героїні, утримує її в порі молодості.

Окреслений авторкою на початку збірки конфлікт між зрілістю і молодістю вирішується їхнім примиренням: у душі ліричної героїні узгоджується бурхливість та пристрасність почуттів із глибиною і особливою загостреністю, яку може дати лише досвід. Символічно ця синтеза жіночої душі представлена назвою останнього розділу збірки "Чекання зустрічі".

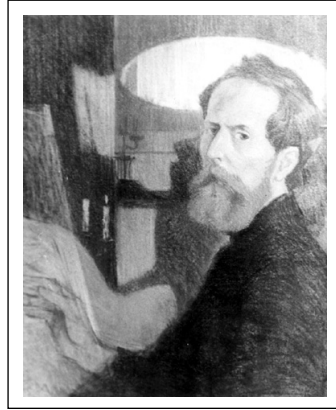
м. Кіровоград

---

³ Костенко Л. Вибране. -К., 1989. -С.315

Леонід БАГАЦЬКИЙ ІКОНОПИСЕЦЬ

ПРО КІРОВОГРАДСЬКОГО БРЮЛЛОВА,
КОЗАКА МАМАЯ ТА ЛЮБОВ ДО ЖІНОК

Молодик у тому віці, коли погляд ви-
хоплює із потоку перехожих лише
свіженькі дівочі личка, ішов центральною
вулицею і "вихоплював"... Раптом у полі
зору красива пара. Жінка з правильними
рисами, дещо аж ляльковими, попелень-
стим буйним волоссям, з пропорціями, які
сьогодні прийнято називати "кінг сайз". А
поруч – хто б ви думали? – Карл Брюллов!

Тільки ж де йому взятися у провінційному місті та ще й у другій половині ХХ
століття? Або, може, то Рубенс чи Репін, такий же рудий, кудлатий і з
борідкою? Вони такі зовнішньо схожі. Врешті, я здогадався: цей чоловік –
художник! Так-так, з першого погляду зрозуміло. Одягнений у новенький,
з голочки (уявіть, в кінці шістдесятих!) джинсовий костюм, який дуже па-
сує до худорлявої постаті. Він щось розповідав красуні, зазираючи їй у
вічі і дбайливо підтримуючи під руку.

Я разів зо два озирнувся, так мене не те що вразила, а заінтригувала
ця показна пара. Але життя є життя. Не довелося тоді познайомитися з
двійником Брюллова чи Репіна.

Років через десять сусід, оповідаючи про лелеківських знаменитос-
тей, згадав про одного хлопчину, який у холодній і голодній післявоєнній
школі із шматочків крейди вирізьблював пером скульптури Пушкіна,
Шевченка, Сталіна, щоб обміняти на хліб. А тепер він став художником,
якого знає чи не весь Кіровоград.

А ще через десяток літ я, уже на правах знайомого, розпитував у цьо-
го чоловіка про лелеківську церкву. Він, 1939 року народження, виявився
очевидцем, як її по війні руйнували. Розповів, ніби багато ікон, хрестів, ка-
дил та іншого "опіуму для народу" розійшлося межі тубільного населен-
ня, і трапилося так, що багатющий, ще козацьких часів, іконостас добу-
вав свого брентного кінця в якості сідала у курнику. Мова перекинулася на
церкву на Чечорі та центральний собор. Їх хоч і поруйнували, та залиши-
лися малюнки Федорова з першої і численні фото та поштові листівки з
видом собору. А ось лелеківська церква не залишила зримого сліду, за
винятком любительського знімка вчителя зі школи №15.

На духовну налаштованість художника штовхало його походження. Дід і прадід по батьківській лінії були іконописцями. Та й сам він сьогодні чи не найкращий місцевий іконописець, який виконав багато церковних та вжиткових ікон на замовлення. Досконало володіє технікою як українського, так і російського церковного малярства. Не чужий і візантійським традиціям. Його не зіб'єш з пантелику термінами типу: липа шпунтована, береза крацьована, левкас, поволока. До кожного додасть ще щось, про що можна прочитати лише в спеціальній літературі. З такими знаннями майстер спроможний відновлювати пошкоджені старі ікони, картини тощо, чим успішно і займається. Він належним чином оцінює реставраційні здібності покійного Ільїна. До того ж прихильний до збиральницької діяльності Олександра Борисовича, мовляв, є знак Божий у тому, що "скарби Ільїна" не спіткала доля лелеківського іконостаса. Якось я запитав, хто була та кров з молоком, красива жінка, котрій він так віддано заглядав у вічі майже тридцять років тому.

– Ого, хлопче, чого захотів! Їх, красивих жінок, стільки було... Хіба усіх пригадаєш?

Він правий, бо завжди був оточений красивими жінками, починаючи з місцевого театру, де він п'ятнадцятирічним почав працювати помічником декоратора. Вони всі йому добрі друзі: колеги-художниці, дружини колег-художників, учениці, словом, усі, хто малює і кого малюють. Між ними – власна дружина з донькою, які, треба сказати, досить толерантно сприймають платонічні зальоти творчої особистості татуса і чоловіка. А внук-школярник взагалі дивиться на дідуса закоханими очима. Адже той і на етюди візьме, і з веселих чоловічих посиденьок не прожене. Вже зараз вчить відрізняти добре від злого, красиве від потворного. І ніколи не почувеш, хоч були для того підстави, лихого слова з уст художника. А жінка для нього не лише муза, а й взірець божественного творіння. Він до найменшого нерва усвідомлює, як, зрештою, кожен з нас, що слабка стать є носієм святого і грішного одночасно. Так, він поет. Це не обмовка відносно художника, котрий жіночу суть сприймає, як усякий поет, швидше почуттями, ніж розумом.

Усе жіночого роду: мати-природа, годувальниця-земля, Україна – на його полотнах пробуджують щем у найпотаємніших комірчинах душі та пам'яті. Навіть натюрморти, такі як "Польові квіти і ляльки", "Віра, надія, любов" з приватних колекцій, виходять за рамки "природи мертвої", живуть і дихають.

Він глибоко переживає декларативний патріотизм у житті і мистецтві, що бур'янами зійшов останнім часом. Мав, очевидно, рацію Толстой, коли твердив, що патріотизм – то останній притулок негідника. І справді, ось один такий патріот декларує на газетних шпальтах, ніби на одній, ок-

ремо взятій Новомиколаївці у 60-70-ті роки (судячи з віку автора) в основному був побудований комунізм. Але як бути з неписаною історією СРСР – анекдотами. Бо саме тоді лідер держави питав у діда колгоспника:

“А що, діду, доженемо і переженемо Америку?” – “Ясна річ, що доженемо. Але переганяти не будемо”. – “Чому ж то?” – “Бо на задниці латки буде видно”.

Ох, ця політика, хоч і жіночого роду, з усіма притаманними рисами, та нехай їй грець. Краще звернемося знову до ближчого, трепетнішого, зрозумілішого. Звернемося до творчості, присвяченої жіночому началу. Ось на портреті красива, дещо погордлива, очевидно, свідомо своєї краси, дівчина. Портрет тяжіє до декоративності, виконаний олією на контрастних тонах, дивним чином перегукується із характером особи, майстерно поданої на полотні. Якоїсь миті ловиш себе на тому, що очі дівчини ніби потеплішали, вона якось непомітно оживає, являючи тендітність, вишуканість і ранимість. Зарозумілого погляду як не було! Це – билінка при дорозі, яка потребує підпори. Ще хвилька, і портрет ховається у раму, дівчина – в оболонку зверхності, а глядач стоїть ні в сих ні в тих, міркуючи, чи не привиділася йому... Чим не гоголівський сюжет?

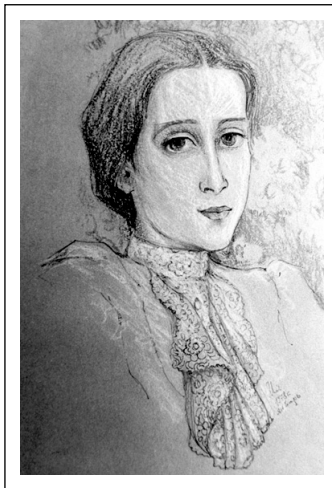

Інший, вже олівцевий, портрет просить дальшої розробки в пастельній техніці. Свіже, гарне личко випромінює радість юного віку і легку задуму перед неминучим та загадковим майбутнім, якого нікому не дано знати. Віртуозний штрих, благородна лінія ліплять образ дівчини, яка не тільки хоче чогось від життя, тягнеться до нього, але й сама бажає віддати йому краще з того, що має, не зупиняючись навіть перед жертвою. Знов-таки вічна єдність святого і грішного. На повній антитезі задумана і виконана ще одна робота. Це – вуглем мальована, дуже вродлива, але трагічна модель. Благально складені руки і сум в очах видають душевно надломлену, або вже й зломлену натугу. Що наклало тавро на свідомість дівчини, у котрої попереду ще повинні квітувати роки й роки? Моральна чи фізична рана? Моторошний світ знедоленої людини. Виявляється, художник не стільки задумав, скільки насправді зустрів горбату дівчину-дитину, по-дорослому змучену горем. Навіть дужим сангвіністичним чоловікам стає непереливки перед зніченим нахилом худеньких пліч.

Є в художника картина, якої він чомусь соромиться. Коли намагається пояснити чому, то збочує на манівці, переконуючи, що картина прикра-

шає недавню радянську дійсність. На картині зображена сім'я. Молодий робітник чи колгоспник прийшов додому, умився та сів вечеряти з дружиною. А біля них грається малюк. Тиха сімейна ідилія залюблених одна в одну душ. Скромний набір, можна сказати – необхідний мінімум хатнього начиння, чистенькі фіранки, рушники, всі ті дрібнички, якими жінка утримує при собі чоловіка і які для нього такі зручні та звичні. Словом, таке собі тихе повсякдення.

Автор бідкається, що у творі немає конфлікту. Ну й що? Невже чогось

варті лише ті речі, де киплять драматичні пристрасті? Нам дайте "Зимною вишню", "Москва слезам не верит", "Вокзал для двох", де моральна напруга на межі неврастенії є ознакою правильного життя! Невже нічого не вартий "Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть..." поряд із подібними речами?

Здається, автор, вихований лише на тезі "Людина – це звучить гордо", не помічає інших сталих монад нашого життя. Таких, наприклад, як сім'я. Коли ж погодитися, що вони є, то стає безсумнівним існування щасливих людей, об'єднаних однаковими емоціями: скажімо, коли на стадіоні улюблена команда забиває гол. То чому ж у якийсь момент не може стати об'єктом художнього

дослідження щаслива сім'я? Незалежно в якому вона живе суспільстві.

Можна мовити ще та мовити. Про монументальні роботи художника, в яких він задовго до Іллі Глазунова звів у одній композиції героїв різних епох і країн. Можна мовити про козака Мамая, який ніколи не повторюється під рукою майстра. Про безліч картин, які знайшли місце в музеях, приватних збірках, поїхали в Японію, інші країни близького і далекого зарубіжжя. Можна мовити, але хтось стукає у двері. Господар жваво відчиняє. Входить його дружина і з порога:

– Волохов, у мене ідея! – по-чеховськи (пам'ятаєте: "Димов, дай потисну твою чесну руку"?), – Ти малюєш мій портрет.

І Володимир Кіндратович згоджується. Творчий процес триває...

м. Кіровоград

Анатолій КРИМСЬКИЙ

Народився у селі Трилісі 1938 року в родині вчителів. Закінчив Харківський медінститут, живе у с. Трилісах Олександрівського району Кіровоградщини, головний лікар медамбулаторії.

Автор п'яти книг поезій, серед яких є і гумористичні. З пародіями у «Вежі» дебютує.

ЯК ДЛЯ КОГО...

*Я кам'яна. Я тільки Камінь
Катерина Горчар*

Для інших всіх я тільки камінь,
Тобі ж одному зізнаюсь:
Міцніше обніми руками –
І я... у плоть перетворюсь!

НЕ ТІ ТЕПЕР ЛИЦАРІ...

*Ти обіцяв любов та оборону?..
Мій лицарю, одне лишень прошу:
Візьми собі тяжку мою корону,
Яку так гордо в будень я ношу...
Світлана Жолоб*

Ти обіцяв любов та оборону,
Але, видать, лише брехав мені.
Бо вберегти не міг мою корону,
Котру носила у буденні дні.

Як налетіли кляті рекетири,
Усі добірні хлопці, не малі,
Нараз ту норкову "корону" здерли,
Ще й ґулю насадили на чолі.

А ти не встояв у такій випробі,
Лякливо одвернувся і пішов.
Стою одна. Із ґулею на лобі.
І без корони. Отака любов.

ЖИЗНЕННІ ВІРШІ

*Життя повільно тухне
Від холоду й зими...*

.....
і життя вирує стигле й молоде

.....
життя нектар усе життя.

Леонід Коцар

Пишу я вірші про життя,
А на столі стоїть кутя.
Ковтну сто грам я – під кутю,
Щоби не стухнути життю.
Переживу дядів, тьотів
Я у своєму у житті.
Клянуся вам поетом стать
Щоби од життя не відстать.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ЄСЕНІН

*І вже від пункту "А" до "Б"
Мене усі собаки знають.*

Віктор Ганоцький

Сріблиться листячко зелене,
Моргає місяць із небес...
Від пункту "А" й до "Б" на мене
Повік не гавкне жоден пес.

Не нявкне кіт, коза не мекне,
Не крикне півень з толоки,
Та... до Єсеніна далеко.
На Балці гавкають таки.

ЛЮБОВ БЕЗ ГОЛОВИ

*Скажи мені, чи ти свободна
Від комплексів (я не сміюсь),
Бо я сьогодні дообіду
Згубив десь голову свою.*

Володимир Феденишинець

Скажи мені, чи ти свободна,
Чи недоторкано-свята,
Чи, може, в тебе, моя рідна,
"Орієнтація" не та?
То ж не мовчи, зізнайся швидше,
Бо я з кохання, далебі,
Одну лиш голову згубивши,
Все інше маю при собі.

ЗАСТОРОГА

*Я сам такий утішено-щасливий
Як в тому опівнічному саду,
Де місяць хрума недозрілі сливи,
Де я до тебе, мила, ще іду.*

Петро Селецький

Іду до тебе радісно-щасливий,
Хміліє від емоцій голова,
А місяць хрума недозрілі сливи
І молочком із хмарки запива.
Та чую голос місячного зову,
У голосі – нічний переполох:
"О, люди добрі, дайте фоталазолу,
Бо зараз "ощасливлю" вас обох!"

ЗАЧИТАЧЕНОМУ ЧИТАЧЕВІ

Заворонилась я (бо ж ворона).

Станіслав Зінчук

Заворонилась я (бо ж ворона).
Але гульк – причаїлася збоку.
Як по підлості злomu закону
Засорочена кимось сорока.
Зазозулена в віттях зозуля
І зачасна чайка – на плесі...
Гляньте в гору: самотній, мов дуля,
Зорлілий орел в піднебесі...
Тим дивам не дивуйтесь нітрохи,
Бо в поетів... усяке буває –
Ген за кущиком здохвлена дрохва
Солов'єм зсоловілим співає,
Щось віщує сова присовіла,
Перепелений перепел – в просі...
Поскоріше беруся до діла -
Читача дочитачити зовсім.

РЯТУЙТЕ ПОЕТЕСУ!

*О люди, рятуйте, рятуйте поета
Од смерті, од тліну, од чорної бездни,
Немає у мене ще імунітету,
А що, як не справлюсь?
Візьму й не воскресну."*

Ірина Желенко

Рятуйте скоріше свою поетесу
Од смерті, од тліну, од слави, од стресу,
Бо каже – відправиться
В царство небесне.
А що, як не справиться
І не воскресне?
Допоки нові зазвучать імена,
Хто вірші писатиме
Так, як вона?

**ТАРИ-БАРИ ПРО ЧВАРИ-ГАРИ,
СТЕПИ СТЕПУЧІ, ОНУЧІ, РОЗЛУКУ
Й ЗЛУКУ ... ІНШЕ БАГНО.**

*Сіли хмари-мари
на багнет-багно*

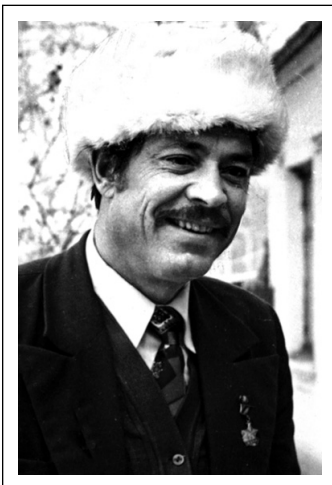
.....
*на гай-гай гай
на очей онучі*

.....
на розлуки злуки

.....
в базавлуки-луки і т.д.

Володимир Мозиліук

Всілись чари-чвари
На багнет-багні,
Нюхаю ночами -
Пахне, а чи ні?
Чують хмари-мари
У трьох-трьох-чай
Тари-шари-бари -
Вибрики мої.
Про оту розлуку
Про грозу-бузу
... До цапів на злуку
Повели козу -
через кручі-прючі,
Через плач і скач
І очей онучі
Витріщив читач.

Георгій ШЕВЧЕНКО

Народився 31 березня 1937 року в селі Зеленому Компаніївського району. Закінчив Бобринецький сільсько-господарський технікум та Уманський сільгоспінститут. Працював агрономом у колгоспах Кіровоградщини і Миколаївщини, на кіровоградському обласному радіо, в редакціях газет Кіровограда, Знам'янки, Миколаєва, Чернівців. У Чернівцях живе і нині.

Автор історичної повісті “Харко Чепіга” (1992), поетичних збірників “Веселики” (1976), “Моя магістраль” (1978), “Лелеча пам'ять” (1996), “Ди-

вина молодого вина” (1999).

Член Національної Спілки письменників України.

ВІРНИЙ ЗАСІБ ВІД КОМАРІВ

усмішки

БОРГ

Тепер я знаю, борг – дволикий Янус,
Тепер я знаю, борг – найперше зло.
І як би у житті не повелось,
Із боргом цим ще довго не розстанусь.

Колись боживсь і чесним словом клявся,
Казав, його відразу ж поверну,
Нехай лише від скрути віддихну.
Не віддихнув. На інший борг попався...

Такий легкий він спершу і жаданий:
– Гуляй собі, допоки гроші є,
Усе можливе, все довкіл твоє,
Усе, усе, допоки грошей стане.

А час тече, а строки всі минають
І я тремчу осиковим листком.
Це ж треба бути справжнім диваком,
Щоб сподіватись: борг, мов, почекає.

Якогось разу стрінусь на дорозі
Із тим, у кого позичку узяв,
Пройду тихенько, ніби не пізнав.
Й отерпну весь у каторжній знемозі.

СІМЕЙНИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Сидять батько й два сини -
Обіду чекають,
Стара мати з чавунця
Їсти насипає.

По тарілках розлила
Борщу запашного -
Доки вистигне обід,
Витерпіль незмога.

Здавсь таки молодший син -
Сьорбнув першу ложку:
– Хм, – сказав. – Неначе дуб
Ще й сира картошка.

Старший ложку зачерпнув:
– Атож... достеменно.
Воно й справді ніби дуб
Та іще й зелений.

І повірив їм старий:
Коли таке діло,
Мовляв, можна починать
Обідати сміло.

Як сьорбнув того борщу -
Аж репнули губи:
– Бодай би ви повісились
На справжньому дубі!

ВІРНИЙ ЗАСІБ ВІД КОМАРІВ

На балконах позіхали
Вранці молодиці,
Потемніли недоспалі
Їх розпухлі лица.

– А нехай уже неладні
Комарі ці будуть:
Так за цілу ніч досадять,
Так пожалять всюди,
Що ніде живого місця
Не знайдеш на тілі.
– А їй-право. Другий місяць
Жалять знавіснілі.
Скільки я одеколону
Вилила на себе!
А вони таки кусають.
Де треба й не треба...

– Ото дурні, – засміявся
Про себе сусіда –
Як я вчора нализався,
Зникли всі без сліду.

ДОГАНА

Ну що таке догана?
Так... слова
Ні форми,
    ні ваги,
            ні запаху,
                    ні смаку.
Чому ж тоді так висне голова,
Мов, нерозумна,
    опилася маку?

ПОМАГЕРИ

– Скажи мені, любий тату.
Тільки скажи чесно.
Хто таки ці меценати?
Дуже цікасно.

Де не чую, а навколо
Всі про них говорять –
То, мовляв, пособляють школі,
То зарадять горю.

– Атож, донечко рідненька.
Вірно. Пособлять...
З нас висосують мільйони,
Копійки ж вертають.

м. Чернівці

ХРОНІКА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ КРАЮ 2001 РІК

• Початок року ознаменувався презентацією поетичної антології "Євшан" (упорядник В.Могилюк, редактор В.Бондар, художнє оформлення Ю.Гончаренка, передмова С.Барабаш), до якої увійшли твори 15 поетів, членів клубу "Євшан", що діє при обласній науковій бібліотеці ім.Чигевського, де і відбувався цей захід. Авторами антології стали кіровоградці: В.Погрібний, П.Селецький, А.Корінь, В.Могилюк, В.Сидін, О.Косенко, В.Кондратенко, Г.Шпудейко, Л.Ніколаєвська, Л.Безпалий, О.Полевіна, Н.Каптьолова, О.Богданова, В.Ликов, А.Гагарін. Книга вийшла у серії "Бібліотека „Мавік", ставши першою із цілої низки видань, започаткованої однойменним поліграфічно-видавничим центром (директори О.Сіома і В.Добробатько) для підтримки творчої інтелігенції краю.

• Вшановуючи пам'ять про Т.Г.Шевченка, у 140-ві роковини від дня смерті великого поета художньо-меморіальний музей О.Осьмьоркіна відкрив виставку "Тарас Шевченко у творчості художника-аматора Віктора Шульги" з власних фондів.

• У міському літературно-меморіальному музеї І.Карпенка-Карого було вшановано перших переможців обласного літературного конкурсу ім.В.Гончаренка. Лауреатами премії, започаткованої обласною організацією Спілки письменників і ПБЦ "Мавік" для відзначення творчої молоді краю, стали:

I премія – Тетяна Андрушко (поезія) і Юрій Обжелян (проза);

II премія – Ірина Кримська (поезія) і Олег Бондар (проза);

III премія – Світлана Шмуратова та Максим Узков (проза).

За умовами конкурсу, окрім грошових відзнак, що отримали всі лауреати, переможцям будуть випущені у ПБЦ "Мавік" дебютні збірки їхніх творів.

• В обласній науковій бібліотеці ім.Чигевського відбулася презентація збірки лірики та гумору ветерана обласного літоб'єднання Наума Добріна "Сповідь правнукові" (ПБЦ "Мавік", 2001).

• До дня перепоховання праху Великого Кобзаря біля його пам'ятника, що в обласному центрі, відбувся вечір пам'яті, організований обласними організаціями Спілки письменників, літоб'єднання "Степ", Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім.Т.Г.Шевченка, рядом політичних партій та громадських організацій національно-демократичного спрямування.

• У День Перемоги у Великій Вітчизняній війні відбулося відкриття нового приміщення обласного художнього музею (після майже восьмирічної перерви). Окрім постійної експозиції, що помітно зросла завдяки збільшенню експозиційної площі, відкриття музею було озамановане виставкою, присвяченою річниці Перемоги з роботами фронтової тематики із запасників музею.

• Виставка творів Народного художника України, лауреата Державної премії ім.Т.Г.Шевченка Сергія Шишка; експонати люб'язно надала Національна спілка художників України із фондів дирекції виставок. Це дійство відбулося в музеї О.Осьмьоркіна.

Музей О.Осьмьоркіна до дня Пам'яті і Скорботи (60 років від початку Великої Вітчизняної) організував посмертну експозицію ветерана війни, заслуженого художника України Миколи Бондаренка.

• Цьогорічними лауреатами обласної краєзнавчої премії ім.В.Ястребова стали В.Босько (I премія), Ф.Плотнір (II премія), Г.Перебийніс (III премія).

• До 135-річчя від дня народження відомого єлисаветградського архітектора Я.В.Паученка у осьмьоркінському музеї відкрито виставку "Місто Якова Паученка". Там же до річниці з дня народження О.Осьмьоркіна експонувалась виставка творів одного з кращих його учнів по ВХУТЕМАСу – київського художника Йосипа Вайсблата.

• Цілий комплекс культурно-мистецьких заходів увійшов до святкової програми на честь річниці державної Незалежності України. Найбільш помітні:

– в обласному музично-драматичному театрі відбулася презентація унікального видання – книги-альбому "Театр Марка Кропивницького: минуле і сучасне" (кіровоградський ПВЦ "Мавік", упорядник В.Шурапов, редактор В.Бондар, рецензенти В.Панченко, Л.Луценко, передмова В.Марка, І.В. Шурапова, художнє оформлення І.Смичека);

– в обласному художньому музеї відкрито виставку робіт одного з найяскравіших майстрів вітчизняного пензля Миколи Глуценка, котрому у цьому році мало б виповнитися 100 років. Увазі відвідувачів запропоновано 18 полотен неперевершеного кольориста із колекції музею;

– втретє за ліком щорічна акція-плерер "Кіровоградщина очима художників" проходила в серпні у географічному центрі нашої держави – Добровеличківському районі (попередні відбулися у Новгородківському та Долинському). Протягом тижня митці мали можливість відтворювати красу мальовничих куточків, а готові роботи експонувати в районному краєзнавчому музеї. Твори склали святкову виставкову експозицію "Мій рідний край". Акція відбулася під егідою управління культури облдержадміністрації, організаторами та натхненниками її стали директор художнього музею В.Давидов і член НСХУ Ю.Гончаренко;

– участь кіровоградських художників (М.Надеждін, Б.Вінтенко, С.Шаповалов, Ю.Гончаренко) у Всеукраїнській художній виставці до 10-ліття Незалежності;

– в художньо-меморіальному музеї Олександра Осьмьоркіна відкрито виставку творів молодих художників, членів НСХУ, під назвою «Мистецька молодь Кіровоградщини».

• Цьогорічне всеукраїнське театральне свято "Вересневі са-моцвіти" було приурочене до 130-ліття з дня народження Лесі Українки. На святкові урочистості завітали дорогі гості – театральні колективи із Харкова, Херсона, Дніпродзержинська, продемонструвавши кіровоградському глядачеві найкращі свої роботи.

В ОНБ ім.Д.Чижевського і обласній бібліотеці для юнацтва ім.О.Бойченка відбулися презентації навчального посібника для студентів вищих учбових закладів "Світ „Велесової книги". Посібник належить перу відомого літературознавця, професора Кіровоградського педуніверситету ім.В.Винниченка Григорія Ключека. Переповідаючи історію цього безцінного пам'ятника нашої культури, автор зробив спробу дослідити „ВК" ще і як літературний текст грандіозної художньої енергетики. Під час презентації в цьому йому допомагав фольклорний гурт „Ексампей" із того ж педуніверситету, який восени 2001 року став лауреатом всеукраїнського конкурсу фольклорного мистецтва.

• У рамках першого обласного козацького свята, що проходило у селі Бірки Олександрівського району (колишні маєтності Богдана Хмельницького) відбулася презентація книги кіровоградського історика-краєзнавця, викладача педуніверситету Сергія Шевченка "Кіровоградщина – козацький край" (КДВ,2001).

• У Кіровоградському інституті післядипломної педагогічної освіти відбулася презентація книги "Нариси із української історіографії XIX-XX століть". Автор видання – голова обласної організації товариства "Просвіта" Андрій Іванко здійснив спробу висвітлення для широкого кола читачів наукових внесків до вітчизняної історичної науки більш ніж двох десятків найвизначніших українських дослідників цієї галузі.

• В обласному музично-драматичному театрі відбулося шість прем'єр, найбільш помітною із них стала постановка трагедії М.Кропивницького "Доки сонце зійде, роса очі виїсть". Саме цьому спектаклю у постановці І.Казнадія випала честь відкривати новий театральний сезон – 2001/2002. Іншими прем'єрами стали: лірична комедія "Різдвяна ніч старої діви" за Н.Птушкіною, фарс "Не вірте очам своїм" за Е.Унгартом, а ще мюзикл для дітей "Дорога до сонця" за А.Горіним і Е.Яворським.

- Значною подією у житті кропивничан стало присвоєння Іванові Кравцову звання народного артиста України та призначення його художнім керівником театру.

- 12 жовтня у переддень Дня художника у обласному художньому музеї відбулася колективна виставка робіт 38-ми художників – членів обласної організації Національної Спілки художників України. До участі у Всеукраїнській виставці образотворчого мистецтва, що проходила у столичному Національному будинку художників були відібрані роботи кіровоградців М.Надеждіна, Б.Вінтенка, О.Логвинюка, Л.Бондаря, С.Шаповалова, Ю.Гончаренка, Л.Орлика.

- У міському літературно-меморіальному музеї Карпенка-Карого відбувалися покази нових музейних експозицій: "До храму власної культури", "Слід на землі" (до 100-річчя Ю.Марієва) та "Слово про місто" (до 6-ї річниці музею). До 150-річчя від дня народження письменника-революціонера – демократа С.М.Степняка-Кравчинського проведено вечір пам'яті. а ще творчі зустрічі із кіровоградським поетом, гумористом і публіцистом Наумом Добриним і поетом Романом Любарським, котрий нині мешкає в Ізраїлі, але в останній свій приїзд на нашу батьківщину люб'язно презентував свою нову збірку поезій "На порозі в ХХІ-й", надруковану в Єрусалимі у 2001 році.

- В обласній універсальній бібліотеці ім.Д.Чижевського відкрито виставку "Партитура долі", присвячену 40-річчю творчої діяльності заслуженого діяча мистецтв, керівника муніципального хору – лауреата багатьох зарубіжних і вітчизняних конкурсів Юрія Любовича.

- В обласній бібліотеці для юнацтва відбулася презентація збірки поезій "Білі крила", до якої увійшли ліричні вірші дев'яти молодих поетес, учасників конкурсу "О мово моя, душа голосна України". Серед юних поетес: Л.Онищенко, І.Рижик, С.Олексенко, О.Рац, І.Каташова, В.Котовщук, Д.Натхір, Г.Мельник, В.Барабанова. Художнє оформлення належить олівцю їхньої ровесниці Марії Видайко. Збілочка побачила світ у ПВЦ "Мавік".

До дня української письменності в обласній бібліотеці для юнацтва ім.О.Бойченка було приурочено круглий стіл на тему: "Українське книговидання впродовж століть: здобутки, втрати, перспективи" (ведучий – професор, завідувач кафедри української літератури педуніверситету Григорій Клочек, доповідач – голова обласної організації товариства "Просвіта" Андрій Іванко). Відбулася зацікавлена, а подеколи досить емоційна розмова про подальшу долю української книги між письменниками, видавцями, представниками влади, громадських організацій, науковцями, книгорозповсюджувачами.

Хроніку підготував Володимир Могилюк

Здано до набору 17.12.2001. Підписано до друку 11.04.2002.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15.3. Обл.-вид. друк .арк 14.6.
Замовлення № 185. Тираж 1000.

Друк: ПВЦ «Мавік»
м.Кіровоград, вул. Гайдара, 44,
тел. (0522) 27-73-52, E-mail: mavik@ukrtel.net